

CENTRUL DE CERCETARE ȘI DOCUMENTARE
„ȘTEFAN CEL MARE”
AL SFINTEI MĂNĂSTIRI PUTNA

ADRIAN ANDREI RUSU
RADU LUPESCU
PARASCHIVA VICTORIA BATARIUC (†)

LAPIDARIUL MĂNĂSTIRII PUTNA

Carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului PIMEN,
Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților

Editura Mitropolit Iacov Putneanul
2018

Coperta I: Leu rampant, cu scut între labe, de la o scară monumentală. Lapidariul Mănăstirii Putna

Coperta IV: Fragment dintr-o friză gotică și reconstituire realizată după original, pe clădirea stăreției. Lapidariul Mănăstirii Putna

Editor: Adrian Andrei Rusu

Ilustrație fotografică: Adrian Andrei Rusu, Radu Lupescu, ierodiacon Timotei Tiron

Ilustrație grafică: Radu Lupescu, Oana Toda, Cosmin Cătălin Rusu, Adrian Andrei Rusu

Coperta și prepress: monah Iachint Sabău, ierodiacon Timotei Tiron

Cartea apare cu sprijinul Secretariatului de Stat pentru Culte

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

RUSU, ADRIAN ANDREI

Lapidariul Mănăstirii Putna / Adrian Andrei Rusu, Radu Lupescu, Paraschiva Victoria Batariuc. - Putna : Editura Mitropolit Iacov Putneanul, 2018

Conține bibliografie

ISBN 978-606-8962-00-9

I. Lupescu, Radu

II. Batariuc, Paraschiva Victoria

CUPRINS

Introducere	7
1. Istoricul cercetărilor privind Mănăstirea Putna	27
1.1. Cercetarea istorică și de istoria artei (<i>Paraschiva Victoria Batariuc</i>)	27
1.2. Cercetările arheologice și constituirea lapidariului (<i>Paraschiva Victoria Batariuc</i> (†), <i>Adrian Andrei Rusu</i>)	33
2. Mărturia materialului litic	37
2.1. Lapidariul mănăstirii (<i>Adrian Andrei Rusu, Radu Lupescu</i>)	37
Considerații generale.....	37
Cronologia pieselor de lapidariu.....	46
Alte piese.....	53
2.2. Pietrele reutilizate în ziduri (<i>Adrian Andrei Rusu</i>).....	55
Câteva preliminarii de altă natură	56
Pietre din biserică	57
Turnul tezaur	69
Turnul de poartă	84
Turnul de pe mijlocul laturii de est	87
Turnurile de colț ale incintei	88
Câmpul de ruine din sud-estul incintei	91
Ansamblul stăreției.....	94
Zidurile de curtină.....	103
Paraclisul.....	118
Alte construcții.....	119
2.3. Pietrele funerare și pisaniile (<i>Paraschiva Victoria Batariuc</i>)	122
2.4. Pietre fără legătură cu arhitectura majoră a complexului (<i>Adrian Andrei Rusu</i>).....	135
Fântâna.....	135
Aducțiunile de apă.....	137
Pavajele.....	140
3. Concluzii (<i>Adrian Andrei Rusu</i>).....	144
Ilustrații	147
Catalogul pietrelor din lapidar (<i>Radu Lupescu</i>).....	225
Planșe	249
Lista abrevierilor	285

INTRODUCERE

*Nu oricine are puterea
să vibreze prin pietre
ducând veacul
mai înainte
cu o singură oră...*

Nicu Petria, 2008

Deși sintagma „pietrele vorbesc” este uzitată adesea, mesajul ei concret, în istorie și reconstituirea ei, a rămas la un nivel foarte general, aproape rupt de concretul demonstrator. Fără pietre nu ar exista cetăți, biserici ori alte construcții demne de a atrage atenția ori de a face remarcate adevăratele performanțe omenești. În majoritatea cazurilor, atât lemnul, cât și cărămida s-au subordonat pietrelor, întregindu-le ori încălzindu-le. Mulțimea lor se rânduiește neutru prin ziduri ori bolți, dar răzbate puternic în decoruri fără de care nici o construcție nu ar putea fi bine datată sau încadrată valoric.

Din tot ceea ce am observat în istoriografia privitoare la monumentele medievale și premoderne, constatăm ușor că pietrele *s-au ales* și *se aleg* mereu pentru a fi publicate într-o formă oarecare, dacă o asemenea șansă există cu adevărat. Pe locuri fruntașe sunt mereu cele înzestrate cu *inscripții*. Ele transmit ceva repede de-nțeles, uneori chiar capital: o dată de construcție, o așezare într-un mormânt a vreunui personaj, alteori un simplu gând ce merită întărit. Chiar și cu zestrea inscripțiilor, colecțiile epigrafice au ajuns arareori la performanța corpusurilor de acte redactate pe hârtie ori pergamente. Mesajul lor scris a eclipsat mereu suportul pe care ele se aflau. Rezolvarea lor presupune o calificare specializată pentru citire și o ieșire obligatorie în teren, cu instrumentar de copiere/reproducere diferit de cel din arhivă ori bibliotecă.

În ordine, urmează apoi pietrele *frumoase*. Calificativul în sine, într-atât de frust încât nu ar merita însălat în vreo judecată, s-ar obține de către un suport latic simplu, fără volumetrii cu șanțuiri/adâncituri oarecare. Chiar dacă nu se pricepe unde au stat și ce rost vor fi avut, câmpurile figurate purtătoare de steme ori numai cu simple motive decorative animaliere sau vegetale, au aproximativ aceeași independență ca și inscripțiile. Adică, pot fi privite, expuse, în parte, acceptate și ca mărturii de performanță civilizatoare. Cu toate acestea, pentru ele nu există decât o șansă accidentală de a fi văzute în corpusuri de istoria artei. Aceasta pentru că, de obicei, cea din urmă a fost orientată îndeosebi către vârfuri de realizări și aproape

deloc către pietre (= realizări) „comune”. Este destul ca mutilarea fragmentului să fie importantă, pentru ca soarta pietrei, altădată excepțională, să fie compromisă cu totul.

Toate celelalte pietre intră deja într-o lume opacă, întâmplătoare și fără tutelă științifică. Arhitecții restauratori, mizând doar pe șansa atingerii țelului meseriei pe care o practică, sortează dintre cele care provin din structuri (bolți, ancadrame, console etc.). Selecția se orientează către pietre cu rost evident sau fundamental. Adesea acela este deplin subiectiv, legat de cultura fiecărui observator. Istoricii de artă procedează aproximativ la fel, fiind, așa cum deja am remarcat, mai sensibili la lucrături deosebite în execuție decât la componente „banale”, despre care nici nu se pot exprima valorizări estetice.

Arheologul i se poate, primului și cel mai repede, pretinde un asemenea demers complet, ceva mai extins decât al tuturor celorlalți specialiști. Dar, după selecția operată de colegii săi, pentru fragmente care nu au fost scoase din pământ, cu ce anume ar trebui să se ocupe: să reia doar resturile care au atras cumva atenția ori pe toate, laolaltă și din nou? Corect ar fi să o facă independent de celelalte optici. Excluderea sa din procesul de restituire este acum, metodologic, imposibilă. Atât timp cât el este un recuperator general de *fragmente* de civilizație trecută, este nedrept ca un fragment de vas din lut, de exemplu, să fie mai important pentru el decât un rest dintr-o clădire sau decât simplitatea unei cărămizi ori a unui ciot de bârnă. Originea urmelor materiale arheologice este atât de disproporționat de inegală, încât nu ar trebui să constituie, vreodată, un subiect de discriminare în defavoarea pietrei. Vasul din lut a fost un obiect mobil, cu viață predestinat scurtă, relativ ușor de produs, relativ ieftin, care are o relevanță minoră în aprecierea civilizației care l-a născut. În zona de mijloc a mărturiilor pământului sunt artefactele metalice, cu dezavantajul de a fi mult mai puține decât ceramica, deja cu șansa reciclării (prin retopire, recălire și remodelare), dar și cu handicapul perisabilității (prin coroziune). Spre deosebire de toate celelalte, pietrele lucrate au provenit de la vreun complex de zeci de ori mai scump, de la un ansamblu, rezultat de vârf al vieții sociale. Așa expusă ierarhia valorilor, tot astfel ar trebui să dispunem și de interpretări. Chestiunea judecării lor este transmisibilă și de la nivelul perceperii unui inventar funerar, de unde, s-ar presupune, recuperarea unor falange ar putea conduce la prezumția prezenței unei mâini, a unui picior, a unui adult sau defunct juvenil. Dacă oasele scheletului uman sau chiar animal, par a fi de domeniul capitolului de cultură generală, nu același lucru s-ar chema dacă arheologul s-ar întâlni cu un „os de clădire”? Se ajunge astfel la nevoia de a ști serios istoria arhitecturii și a artei descompusă la nivel de molecule asamblabile. Din această perspectivă fiind judecate lucrurile, nici unui arheolog specializat pe preistorie nu ar trebui să i se permită să abordeze situri cu pietre medievale ori premoderne.

Spre deosebire de vremurile greco-romane – și ele lăsătoare de numeroase pietre istorice – se întâmplă însă ca o cantitate serioasă de pietre medievale și premoderne să nu provină din pământ, ci din faze vechi, ruine ori păstrări cu totul accidentale, în colecții sau pe teren. Arheologul medievist, care se apropie de orice monument, așa cum am stabilit ceva mai sus, ar trebui să fie în posesia cunoștințelor

despre componentele modulare ale acestuia. Numai astfel ar putea recunoaște logica fragmentelor, procedând la identificare, datare și recompunere prin reconstituire. Dar, precum se constată în realitate, în această situație, arheologul se retrage din fața pietrelor, așa cum o face, foarte des, și din fața altor obiecte de colecție care sunt deja grupate în muzee. Este aproape recunoașterea unei înfrângerii, care ascunde nepriceperea sa¹.

Constatarea cea mai generală este aceea că pietrele suportă consecința deficienței majore a înțelegerii și aplicării practice a relevării conținutului și valorii diferențiate a *documentelor istorice* promovată prin și de către școlile superioare. Chiar dacă, teoretic, am regăsi, ici-acolo, idei generoase, practic efortul nu s-a făcut datorită covârșirii sale de către necesitățile interpretărilor – singurele socotite „onorabile” pentru meseria de istoric.

Și totuși, cine ar fi îndreptățit, dacă nu responsabil direct, să se ocupe de pietrele unor construcții dispărute complet ori ruinate major? Din cele expuse, ar rezulta că misiunea este una interdisciplinară, care ar merita o profesionalizare pe măsură, cu bagaje de arhitectură, istoria arhitecturii, istoria artei, arheologie și istorie, corect proporționate. Profesionistul nu ar fi nici unul anume, ci un „antropolog al pietrelor”. Aceeași competență se orientează către o colecție/obiect de studiu definită cu termenul generic de *lapidariu*. Care, în plus, chiar există fizic.

Lipsindu-ne orice „politică” de tratare, este imposibil de estimat cât de mare ar fi lotul de pietre istorice care constituie obiectul de interes al unor specialiști; dacă aceia ar exista. Un calcul aproximativ, care ar putea să semnaleze necesitățile de studiu, ne poate face să avansăm cifre care ar putea depăși cu ușurință câteva zeci de mii de fragmente. Toate nu sunt decât consecința desfacerii a cel puțin câtorva sute de clădiri istorice care au trecut prin vicisitudini sau reînnoiri de altă factură. Sigur, cea mai ușoară concluzie ar fi aceea că reflectă uriașul grad de distrugere pe care eforturile constructoare le-au suferit pe parcursul istoriei. Ar veni apoi alte extracte care ne-ar arăta existențele, dimensiunile pierderilor și cauzele lor.

În afara valorilor evident afișate, pe care unele pietre le conservau, a existat mereu o intuiție primară care a transmis cel puțin că pietrele ar reprezenta „ceva”. Colectările anume de pietre au fost constituite istoric. Au apărut deja în Renaștere, pentru Antichitate², și în romantism, pentru Evul Mediu³. Lapidariile au fost publicate

¹ Cel mai recent caz se înregistrează la Alba Iulia, unde s-a ajuns până la situația în care artefacte care erau din piatră, dar nu aparțineau zestrei de arhitectură (ghiulea, mojar) au fost cedate spre publicare arhitectului (vezi Sarkadi M., „*s folyzatva magát a régi művet*”. *Tamulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*, Budapest, 2010).

² Pionierul colecțiilor fostei Dacii este socotit Ioan Megericse, canonic de Alba Iulia și arhidiacon de Cluj (1428–1492). Pentru rasamblarea inscripțiilor, dispunem de studiile lui I. I. Russu, publicate la începutul seriei *Inscripțiile Daciei Romane*, I, București, 1975.

³ Primele eforturi sunt legate tot de Alba Iulia și de numele lui Anton Szeredai (*Collectio continens Tabulas vetustorum ac recentiorum monumentorum, quae in templo Alba – olim Juliensis, nunc Carolinensi in Transilvania sunt, fueruntque locata*, Alba Carolinae, 1791). În Transilvania, asemenea preocupări s-au oprit la Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance*, Kolozsvár, 1943.

sistematic din secolul al XX-lea. Teritorii întregi au deja baze de date constituite și serii de colecții în publicații isprăvite sau continuate.

Alta este situația din România. Lapidariile, ca surse de informații istorice, s-au întregit de la finele secolului al XIX-lea, grație vechii organizații a monumentelor istorice maghiare și din șantierul sale (Alba Iulia, Hunedoara, Cluj, Oradea). Primul expoziționat a fost cel din Cluj, în cadrul Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum, acum în cadrul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca)⁴. După constituirea rețelei de muzee, pietrele au ajuns acolo, însă tratarea lor a fost mereu în suferință. Pe lângă faptul că erau masive, greu de mănuit și prezentat, se dublau cu mesaje lingvistice non-românești, a căror taină nu era legată obligatoriu de paleografie, ci de epigrafie.

Situația primară, de „depozitare”, există alături de mari muzee, chiar cu compartimente aparent individualizate (București – Muzeul Național de Istorie, Cluj-Napoca – Muzeul de Istorie al Transilvaniei, Sibiu – Muzeul Brukenthal⁵, Cetatea Neamțului etc.). În alte locuri, ele se prezintă doar ca niște aglomerări, inventariate ori nu, de cele mai multe ori socotite drept împovărătoare, prin dimensiuni și posibilități de depozitare, și nepricepute, înspre care, vreodată, cineva ar trebui, cândva, să se aplece (Alba Iulia⁶, Oradea, Sebeș, Sfântu Gheorghe, Suceava⁷, Cetatea Neamțului, Arad, Deva – cetate⁸, Drobeta-Turnu Severin, Cârța – Făgăraș, Cricău, Teiuș și Vințu de Jos – Alba, Racoș – Brașov etc.). În fine, în alte locuri, aglomerările există numai din aparentă inerție (Curtea de Argeș, Suceava etc.) sau pentru că vreun administrator temporar a decis a le ține sub un control relativ (Câmpulung Argeș, Cluj-Napoca – biserica reformată de pe Str. Kogălniceanu, București – biserica Stavropoleos etc., Dragomirna, Popăuți – Botoșani și, în general, la obiective bisericesti). O cantitate oarecare se reîntâlnește în dreptul multor obiective, unde soarta lor este complet nesigură. O situație diferită, din păcate, modestă și singulară, am înregistrat în anii din urmă doar la castelul din Hunedoara. Indiferent unde s-ar întâlni, pietrele sunt doar accidental cuprinse în inventare și gestionate în virtutea obligațiilor care rezultă din aceasta.

După demarajul meritoriu am pierdut însă pasul cu realizările europene. În România, nimeni nu mai pare interesat a se ocupa de conținutul lapidarelor

⁴ Colecția s-a bazat pe o cantitate de pietre adunate din și cu hotărârea administrației orașului, rezultate din demolările masive care s-au produs datorită urbanismului modern. Responsabil a fost arhitectul Lajos Pákei. A fost singurul oraș transilvan care a adoptat această politică.

⁵ Lapidariul a fost reorganizat de curând, însă toată colecția medievală și premodernă a fost înghesuită la capătul său, fiind mai curând un depozit curat, decât o expoziție muzeală.

⁶ Constituit între 1907 și 1918, prin grija arhitectului István Möller, o parte a zăcut ani în șir, acoperindu-se de excremente de porumbei. A fost curățat și reinventariat abia după 1990. Alt lot, transferat în grija Muzeului Unirii, zace în parte pe culoarele porticului Catedralei Reîntregirii.

⁷ Numai unele dintre pietrele cetății au ajuns în Muzeul Bucovinei, restul regăsindu-se, în aer liber, în spațiile cetății mușatine. După refacerea cetății, situația a fost complet răsturnată, fără ca zestrea de inventar a cetății să fi apucat a fi perfectată.

⁸ Ridicarea unei clădiri speciale destinate lapidariului din jurul clădirii Magnei Curia (sediul muzeului) (2012), a exclus de la început fragmentele medievale și a lăsat în cetate toate fragmentele arhitectonice descoperite în anii din urmă.

medievale și premoderne; nici pentru cele vechi, nici pentru altele noi. Până în anul 1977, Direcția Monumentelor Istorice nu a dat nici un semn că ar intenționa o astfel de operațiune. Apoi, după reluarea activității sale, din 1990, vâltorile timpurilor nu au adus nimic memorabil pe direcția care ne frământă. În Țara Românească sau Moldova, publicațiile pietrelor au fost aproape doar conjuncturale, în contexte mai generale, care le motivau astfel prezența⁹. O tentativă de corpus epigrafic s-a oprit mult prea timpuriu și având la bază cercetări vechi¹⁰. De fiecare dată, analizele s-au dovedit revelatoare și au marcat înțelegerea etapelor istorice ale monumentelor. Din păcate, niciodată nu au fost sistematice și exhaustive. Și, mult mai grav, nu au stimulat continuități.

Ca peste tot, ar fi trebui implicate operațiuni de colectare, conservare, expunere muzeistică și valorificare istorică complexă. Strângerea mărturiilor lapice este o sinteză de cultură istorică, combinată cu numeroase conjuncturi locale. A le aduna nu este automat egal cu a le deține în bună regulă. Este nevoie, întotdeauna, de un adăpost/depozit specific și un inventar definitiv. Prezentarea muzeistică a pieselor care nu au cuprins inscripții este deja rezultatul înțelegerii perfecte a locului din care pietrele s-au desprins. Aceeași înțelegere trebuie transmisă și privitorilor, de obicei, cu auxiliare de reconstituire. Pentru a obține un catalog de lapidar este nevoie de reguli simple, proprii oricăror ediții de documente istorice. Acestea nu trebuie inventate, ci doar transferate din experiențe deja verificate. Unele dintre acestea sunt foarte recente și privesc teritoriul României de astăzi¹¹. O misiune complexă de păstrare și valorificare se putea ori s-ar putea asuma spre coordonare numai de către o instituție centrală, destinată a governa soarta monumentelor istorice; acum și pe baza unor proiecte internaționale asumate de grupuri de studioși cu competențe și interese convergente.

Cum teritoriile noastre istorice au făcut parte din orizonturi culturale europene (romanic, gotic, postbizantin, Renaștere), întârzierile noastre de studiu au generat frustrări și tipuri de reacții dintre cele mai ciudate. Pata albă pe care o păstrăm este comparabilă, acum, cu ceea ce furnizează Ucraina pentru cercetările din aceeași categorie. Una dintre cele mai bizare consecințe a fost cea privitoare la pietrele din Oradea, înregistrate de către cercetătorii maghiari, în condițiile anilor din urmă ai cenzurii ceaușiste, pe pietre neinventariate, care zăceau împrăștiate lângă fosta clădire a Muzeului „Țării Crișurilor” (fostul Palat episcopal catolic baroc, acum retrocedat)¹². Nici după 1989 nimic nu s-a petrecut renovator cu această colecție, parte din pietre fiind distruse, altă parte furate. Aceasta în condițiile în care managerul instituției

⁹ Vezi, spre exemplu, P. Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 86–88 (Curtea domnească din Curtea de Argeș) ori Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, 2004.

¹⁰ C. Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României – Județul istoric Vâlcea (sec. XIV–1848)*, București, 2005.

¹¹ Sarkadi M., „*s folytatva magát a régi művet*”. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*, Budapest, 2010.

¹² *Váradí kötöredékek*, Budapest, 1989.

a fost un istoric de artă. Cităm cazul ca fiind tipic: comunitatea internațională este adânc interesată să ne cunoască patrimoniul, dar nu mai suntem capabili să-l gestionăm corespunzător.

*

Toate clădirile istorice suferă degradări care tind spre revenirea la elementele de bază din care s-au realizat, cu excepția lemnului, care dispare iremediabil dacă nu are condiții aparte pentru o viață mai lungă¹³. În afara acestui lucru, stăpânii lor vor fi fost nevoiți de „îmbătrânirea” patrimoniului sau împinși de noi ambiții să-l tot refacă.

În clipa în care orice clădire veche dispare, pentru a face loc alteia, în întregime nouă, tendința ar fi aceea de a recupera ce se poate din construcția dezafectată. Cel mai numeros este însă materialul brut, care repătrunde în masa de zidărie fără o identitate renăscută. Numeroase pietre „frumoase”, vechi, își ascund fețele mai prodigios lucrate în miezul pereților, pentru a lăsa vederii doar părțile care ar fi potrivite unor paramente neutre, care urmau să fie, ori nu, acoperite. Cel mai eclatant exemplu al lapidariului Putnei este ancadramentul unei ferestre care a putut fi în întregime reconstituită, dar care a fost confecționat din pietre reciclate, adunate nu-știm-de-unde.

Au mai fost și alte cauzalități, mai rare și insolite. Nu există un exemplu mai bun decât Putna, pentru o altă variantă consemnată de către Ion Neculce: „Vasile Vodă, aproape de mazălire, au greșit lui Dumnezeu, că i s-au întunecat mintea spre lăcomie, de au stricat Mănăstirea Putna, gândind că va găsi bani, și n-au găsit”¹⁴. Motivația reală a domnitorului putea fi una foarte justificată (degradarea lăcașului), însă concepția cronicarului pare curioasă și generalizantă. Pe vremea respectivă chiar se credea că o clădire de marcă și veche putea ascunde comori în miezul zidurilor? Mai probabil, gestul putea fi limitat la jefuirea mormintelor. Dar raritatea și valoarea în sine a unei clădiri monumentale putea da naștere la gânduri dintre cele mai bizare, cum ar fi acela al echivalării unor ziduri cu un cufăr pentru bani. Povestea intră în sfera de ignoranță care așteaptă de la fiecare cetate ori chiar biserică veche câte un tunel către niciunde.

Starea de la 1750¹⁵ a mănăstirii Putna pare multiplu determinată de o succesiune de factori naturali și antropici. Este imposibil de admis, de pildă, că toate turnurile de colț s-ar fi dărâmat sincron. Din acest motiv, credem că descrierea

¹³ Este dificil de acceptat ca să dispunem, la Putna, ori aiurea, de vreun „acoperiș piramidal din vremea lui Ștefan cel Mare” (vezi C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 85). Ceea ce este admisibil, ar fi doar elemente de șarpantă din unele monumente pentru că raportarea se face la unele dintre cele mai vulnerabile componente ale lor. Aserțiunea s-a ales anume și pentru a reflecta nivelul de înțelegere al materialităților medievale.

¹⁴ *Letopisețul Țării Moldovei*, edit. I. Iordan, București, 1955, p. 115. Citat reluat și de S. Ulea, *Prima biserică a mănăstirii Putna (contribuție la studiul fazelor de dezvoltare a fazelor arhitecturii medievale moldovenești)*, în *SCIA*, XVI, 1969, 1, p. 35. Contestarea veridicității motivației la Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p. 9.

¹⁵ Descrisă de către N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1978, p. 224–225. Reluată sintetic și la Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 10, 60.

era o bună propagandă pentru justificarea intervenției radicale și, în mod sigur, costisitoare, a vlădicii Iacov Putneanul. Dacă se pomenește despre multiple refaceri de funcționalități cu lemn, ce soartă li s-a rezervat ruinelor din piatră? Mai apoi, trebuie să avem în minte că noua administrație habsburgică, instalată după 1774, nu a agreat deloc persistența vreunor instalații militare pe care nu le putea controla direct. A intervenit în succesiune secularizarea care, în concepția iluminismului austriac, a lovit egal în toate structurile monahale din imperiu. Ceea ce s-a demolat în anii 1854–1856 este încă destul de tulbure, mai ales după ce arheologii au găsit alte amplasamente a ceea ce s-ar putea identifica cu „casele domnești”. Unde vor fi migrat acele pietre care proveneau din demolări ori ruine, în condițiile în care nimeni din afara mănăstirii nu avusese nevoie de ele pentru a construi altceva? S-au destinat ele vreunor clădiri publice din zona apropiată? Răspunsul cel mai probabil este că au rămas pe loc, dar s-au ascuns în zidării noi.

Echipa de arheologi care a dezgropat părți din trecutul Putnei a fost, în linii mari, aceeași care a lucrat și la alte monumente moldovene. Să atragem atenția asupra unei realități trecută prea ușor cu vederea în evaluările muncii lor. În deceniul șase al secolului XX, arheologii abia învățau să sape monumente medievale. În Bucovina erau conduși de către un arheolog preistorician și al epocii migrațiilor (Ioan Nestor) și un istoric de artă (Virgil Vătășianu). Acestora le lipsea grav un instrumentar fără de care un specialist de astăzi ar putea fi cu greu acceptat să mai deschidă vreo secțiune arheologică la un monument medieval. Drept urmare, paginile tipărite au putut conține asemenea referințe: „s-au scos șase pietre cu profil bogat, lucrate în stil gotic”¹⁶. Monumentele pe care le-au abordat oamenii momentului au plătit, toate, prețul educației lor profesionale, făcute în teren, nu în amfiteatre ori săli de seminar. Concluziile și datările lor ar trebui, treptat, reanalizate. Mai trist a fost însă că nu s-au tras la timp concluziile potrivite, iar tinerii de atunci au ajuns niște „înțelepți” autosuficienți, care au perseverat în erori și le-au și transmis mai departe discipolilor lor.

„Modelul” tratamentelor este ilustrat mai ales prin cetatea de la Suceava. Din publicațiile de acolo, unde s-au strecurat și aluzii despre pietre, ne putem da seama despre lipsa de bagaj adecvat al descoperitorilor arheologi. Consolele au fost date drept capiteluri, nu au fost recunoscute cheile de arc, nici alternativele de proveniență ale unor panouri decorative¹⁷. Fractura cu arhitecturii se consolida: cei din a doua categorie nu puteau să nu observe cum se gafa în identificarea unor realizări din piatră. Însă, cu toții erau locuitori ai unei „societăți armonioase”, în care conflictele de orice tip, și mai ales de factură critică, esențiale oricăror demersuri cu adevărat preocupate de onestitatea căutării adevărurilor, nu puteau fi dirijate decât de autoritatea partidului

¹⁶I. Nestor, T. Martinovici et alii, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2007, p. 33.

¹⁷Vezi M. D. Matei, E. I. Emandi, *Cetatea de scaun și curtea domnească din Suceava*, București, 1988, pl. XXXII, p. 123, fig. 19, p. 126, fig. 20.

de guvernământ. Pe lângă prima constatare, o mulțime dintre descoperirile de la mijlocul veacului XX par să se fi pierdut ori nu au găsit încă interpretarea potrivită. Numai o parte dintre pietrele regăsite au fost transferate în depozitele de muzeu, restul au rămas la voia întâmplării, pe suprafața cetății. Nici măcar ultima mare reamenajare a cetății nu a dat nici un preț pe pietrele anume profilate ale meșterilor medievali plătiți cu bani grei de către voievozii Moldovei. Dacă dorește ori poate, doar muzeul județean se poate ocupa de ele. În ton cu aceeași atitudine, aproximativ aceeași soartă au urmat-o multe pietre din curți¹⁸, biserici sau mănăstiri.

Situația de la mănăstirea noastră s-a particularizat puternic. Cu prilejul ultimelor săpături arheologice au fost expediate de la Putna „în speță ceramică și frescă”¹⁹, ceea ce lasă bine de-nțeles că pietrele nu au interesat. Încă și în anul 2007, se recunoștea că s-a „acordat o atenție specială produselor ceramice”²⁰, așa precum în oricare așezare preistorică ori antică. Mai întâi, cu mare lipsă de responsabilitate, s-au sugerat datări anterioare acțiunii lui Ștefan cel Mare, doar pe baza ceramicii²¹, lăsând impresia că toți ceilalți istorici ori arhitecți nu au fost capabili să detecteze nimic din acele antecedente, pe care le sugerau, chipurile, unul dintre cele mai precar înzestrate cu valoare cronologică dintre artefacte. Mult după primele concluzii, în care apărea nou-inventata „ceramică orășenească”, cenușie fină, cu decor în relief ori grafitat, alături de „ceramica rurală”, nu s-au reușit corecții esențiale, nici la clasarea lor, nici în ceea ce privește cronologia²², deși, în mod evident, ele se impuneau a fi făcute, antrenând automat și cronologia contextelor „preștefaniene” de la Putna.

Se observă frapant că arheologii și-au înghesuit în continuare datările de ziduri în secolul al XV-lea, lăsând un loc cu totul epigonic recuperărilor din

¹⁸ Vezi situația curților domnești din Bacău (Al. Artimon, I. Mitrea, *Bacău, reședință voievodală*, Bacău, 1996), de la care nici o singură piatră nu a fost publicată. A fost menționat doar „un frumos ancadrament de piatră” (p. 69). Situația este în mare parte egală la curțile din Iași, Piatra Neamț, Vaslui, Bacău, Hârlău și Huși.

¹⁹ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreașfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2016, p. 27.

²⁰ M. D. Matei, *Câteva lămuriri*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 14.

²¹ Al. Andronic, *Contribuții arheologice la istoria mănăstirii Putna*, în „Revista Muzeelor”, III, 1966, 6, p. 490. Reluarea ideii la C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 28, 73; M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate ale cercetărilor arheologice a Casei domnești de la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 106; Paraschiva Victoria Batariuc, *Putna înainte de Putna. Puncte de vedere privind începuturile mănăstirii*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 47–58.

²² O recentă discuție la Paraschiva Victoria Batariuc, *Putna înainte de Putna. Puncte de vedere privind începuturile mănăstirii*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 49–52. Socotim că răposata noastră colegă s-a dovedit prea puțin severă relativ la cantitatea de clișee interpretative între care încercase a face ordine. O altă analiză, efectuată pe mărturiile ceramicii de import, de factură turcească (Niculina Dinu, *Ceramica otomană descoperită la mănăstirea Putna*, în vol. *cit.*, p. 75–96), mărturisește și ea o realitate contradictorie: sunt foarte puține materiale din sec. al XV-lea, o seamă din sec. al XVI-lea și cele mai multe din sec. al XVII-lea. Acestei ceramici nu i s-a asociat nimic concludent de natură „locală”.

secolul al XVII-lea, negăsind aparent nimic din secolul intermediar²³ și neglijând suveran tot ce ar fi fost de pus în secolul al XVIII-lea. Am putea doar atenua această constatare prin aceea că nici arhitecții nu au tratat lucrurile într-o manieră radical diferită, ținând aproape obsedant pe zona cronologică inițială a mănăstirii. O altă generalitate exagerată este cea a incendiului Putnei, petrecute la destul de scurt timp după întemeiere²⁴. Dacă nu a fost decât un accident (cum pare a fi admis), atunci este imposibil de imaginat că toate clădirile au fost cuprinse de flăcări, având în vedere gradul lor de dispersie în perimetrul zidurilor de curtină. Tot atunci au ars doar componentele din lemn și s-au afumat doar zidurile, în timp ce unele pietre s-au înroșit și au crăpat. Toți voievozii ori stareții care au urmat evenimentului au avut însă principala grijă în a elimina urmele aceluiași cataclism, încât dacă urmele de incendiere se văd atât de puternic, cel mai logic ar fi să le atribuim ultimelor incendii de la Putna, care nu au mai fost urmate de înlăturarea efectelor lor; măcar nu într-o măsură serioasă. Ampretele vechi se înlătură ori se ascund, atunci când monumentele continuă să pulseze de viață. Pentru că evenimentul a fost atât de bine memorat, este de presupus că a fost afectată biserica (trăsnet, accident de la lumânări sau candelă). În 1536, când se discută despre un alt incendiu, se descriu clădiri funcționale comasate, la care focul se putea extinde tocmai datorită acelei realități, fără ca întreaga mănăstire să fie pârjolită. Dată fiind dimensiunile perimetrului înzidit, nici măcar astăzi nu am putea imagina un incendiu atât de generalizat încât să acopere tot inventarul construit.

Încă o realitate a trecut prea ușor înregistrată. Câteva chilii de circa 4×4 m, cu podea de lut bătătorit, dar fără vetre semnalate, apăruseră încă de la început în calea arheologilor „databile, cu siguranță, în perioada imediat următoare construirii bisericii și anterioare incendiului din 1484”²⁵. Nimeni nu s-a gândit atunci, nici de atunci încoace, la ipoteza simplă că și constructorii înșiși ai edificiilor mănăstirii avuseseră nevoie de ceva adăposturi și chiar ateliere lipsite de vetre de foc. Mai apoi, chiar activitatea gospodărească a fost socotită „nefirească”²⁶, ca și când plaja de așteptare pentru populația de călugări ar fi fost strict numai cea a producerii de codice și țesături liturgice, fără asigurarea traiului zilnic.

O parte a supraviețuitorilor cercetărilor arheologice de la Putna, sărind fără probleme peste relevanța nudă a documentelor scoase din pământ (pe care nici măcar

²³ Problema persistă nu doar din zona pietrării, ci și din cea a ceramicii ornamentale, unde la fel, cu totul neverosimil se susține că nici o urmă de sobă din sec. al XVI-lea nu a fost regăsită (Vezi Paraschivei Victoria Batariuc, *Ceramica monumentală descoperită la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 204). Ca și când, în același secol, viețuitorii Putnei nu s-ar mai fi încălzit prin nici o modalitate tehnică normală. Ar trebui să se înțeleagă, în sfârșit, faptul că problema este a *datărilor materialelor*, și nu cea a lipsei lor.

²⁴ Cu toate acestea, abia foarte tardiv ni s-a relevat că urmele aceluși incendiu nu s-au regăsit în preajma turnului de colț din nord-vest. Vezi Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice din partea de vest a incintei Mănăstirii Putna* (1973), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 14.

²⁵ M. D. Matei, *Câteva lămuriri*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 12.

²⁶ *Ibidem*, p. 13.

nu le-au împărtășit profesionist), au trecut mult dincolo de competența lor strict profesională, angajându-se în adevărate reconstituiri de strategii urbanistice și de reconstituire arhitectonică pentru care nu erau, în nici un chip, abilitați. Rezultatul se vede la oricare bilanț: ne scăldăm în ipoteze și speculații, în timp ce informațiile primare încă nu sunt cunoscute.

Se admite documentar că între arheologi și arhitecți au existat divergențe²⁷. Ioana Grigorescu a trebuit să coordoneze politica arheologică a ultimelor șantiere²⁸, în condițiile în care a avut de-a face cu un profesionist tehnicist și încăpățânat, dar foarte zgârcit în comunicare, de talia lui Nicolae Pușcașu. Din paginile de restituire care privesc strict Putna, capitolul materialelor arheologice neglijează cu totul amplasamentele de recuperare, iar restituirea individualizată a artefactelor debutează cu ceramica și continuă cu „altele”, în așa fel încât nici nu se poate trage vreo concluzie dacă pietre s-au regăsit în pământ, din ceva ruine ori ziduri degradate și refăcute, s-au ales pentru împărtășire publică după vreun criteriu ori au fost suveran ignorate ca valori individuale. Să admitem că fusese, și aceea, o „modalitate” generalizată în a concepe documentele arheologice. Nu se publicau cataloage de materiale de nici un fel, iar cercetătorii alegeau a se referi doar la materiale despre care socoteau că pot scrie niscaiva interpretări, înțelepte ori măcar acceptabile în limitele puterii lor proprii de profesionalism. Din ceea ce s-a publicat, transpare ideea că nu au răsărit pietre minunate care să stârnească controverse ori concurență de publicare între arheologi și arhitecți. Descoperirile de natură arhitectonică, grupate în pietrele independente au fost socotite prea banale pentru a fi „povestite” în vreun fel aparte. Consecința vizibilă este aceea că au avut de suferit tocmai cele din urmă. Să exemplificăm doar cu semnalarea bolțarilor masivi descoperiți la începutul anilor 1980, ai secolului trecut, pentru care un simplu desen grafic ori o fotografie cu martor numeric ar fi înlesnit reconstituirea arcelor din care au provenit. Care arce nu erau tocmai fleacuri, fiind proprii doar edificiilor serioase și puteau fi comparate măcar cu pornirile păstrate în pivnițele stăreției refăcute, ca să nu le contrapunem și mai pertinent, cu cele din beciurile Sucevei ori ale unor curți domnești, spre exemplu.

Alta a fost abordarea arhitecților și restauratorilor. Odată pentru că ei se socoteau „mai vechi” și total independenți față de arheologi. Despărțirea celor două categorii pomenite în fraza de început a alineatului ni se pare necesară pentru că, pe de-o parte, restauratorii „cu bune intenții” i-au precedat la rândul lor pe arhitecți și au păstrat, se pare, la fel, o independență majoră până la cele mai noi intervenții operate asupra monumentului. Aceasta în ciuda faptului că finalitatea nu trebuia să fie decât un performant rezultat de simbioză lucrativă.

Motivația dată pentru instalarea unor pietre vechi recuperate în arhitectura cea nouă a „Casei domnești” echivalează cu recunoașterea deschisă a unei înfrângerii: mai

²⁷ *Ibidem*, p. 15.

²⁸ Situație descrisă de ea însăși în Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură în determinarea transformării bisericii de la Putna. Cercetări în vederea restaurării*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, (reluare identică din SCIA, 21, 1974, 1, p. 101-119), p. 59, nota 4.

bine înapoi în ziduri, decât cine știe pe unde²⁹. Se distinge limpede că existau lacune majore în instrumentarul de abordare, generate de o dispersie de specializări care îngloba fără restricții Evul Mediu, împreună cu Epoca Interbelică de postbizantinism românesc. Atunci, ca și astăzi, toată lumea sărea cu nonșalanță peste noțiunea de „document de arhitectură”, care trebuia să conțină și pe aceea de „modul” atomizat într-o simplă piatră de construcție. Căutând mereu „arta arhitecturii”, era uitat faptul că, întâi de toate, arhitectura era o folositoare tehnică de a construi, care nu se baza doar pe planimetrii ori bolți în elevații subtile, ci pe mici elemente constitutive care asigurau în primul rând o funcționalitate, nu un decor din care trebuia obligatoriu extras un „stil” moldovenesc. Arhitectura este un document istoric, un etalon de performanță socială, numai secundar de urmărit artistic ori strict tehnic. Ulterior, restauratorii se puteau învinovăți și de faptul că nu se interesaseră în amănunt nici de zestrea iconografică a mănăstirii, presărată de două documente capitale: un tablou din secolul al XVIII-lea (**Fig. 1**) și o gravură din secolul al XIX-lea (**Fig. 2**). La acestea, astăzi am putea adăuga o gravură de prin 1870 (**Fig. 3**) și o gravură din 1899 (**Fig. 4**), care nu ne ajută foarte mult. Am ajuns însă la documentele secolului al XX-lea care sunt fie restrictive, fie simplificate³⁰, fie inaccesibile. Chiar și în această enumerare, tragem ușor concluzia că mănăstirea a fost categoric răsfățată, comparativ cu alte mănăstiri moldovene. Cum vom vedea, din analiza zestrei sale iconografice s-au desprins concluzii neașteptate care trebuiau demult să fi ieșit la lumină, eventual să fi determinat strategiile de restaurare.

De fapt, acum o știm destul de bine, pe plan general, restauratorii noștri s-au inspirat confortabil din alte șantiere mai vechi, nu de epocă, ci ale lor proprii, motivându-și rezolvările tocmai pe asemenea false tradiții, deja „avizate” de foruri decizionale. Rezolvarea bolții pridvorului „casei stăreției”, după modelul de la Bălinești ar fi un bun exemplu prin care se dovedea că nu era nevoie de nici un fel de martor de arhitectură pentru a reface, într-o ctitorie domnească, o realizare boierească. Ferestrele bisericii s-au împărțit drastic în două tipuri de ancadramente, repartizate la fel, pe navă și altar. Că soluțiile de proiectare au condus la producerea pe bandă a unor profilaturi sau chiar ferestre gotizante, nu a interesat cu adevărat la nivelul strategiilor globale, iar deținătorii lăcașurilor nu au avut nici competența, nici dorința de a se opune cu-adevărat unei asemenea „globalizări”, cu atât mai mult cu cât finanțările inițiale au venit de la stat; apoi au fost socotite firești. Privindu-le cu atenție se observă că toate plombele ori întregirile noi au primit profilaturi simplificate, doar aparent similare aceloră în continuitatea cărora urmau să fie poziționate. Pe de

²⁹ Citatul este reluat de către colega noastră Paraschiva Victoria Batariuc, în volumul de față: „au fost repuse în operă chiar fără a se cunoaște amplasarea sau datarea lor inițială, socotindu-se de altfel mai importantă asigurarea bunei conservări pe viitor prin încorporarea lor în zidărie decât prin adăpostirea și expunerea lor într-o sală de muzeu” (Cf. Șt. Balș, *Casa domnească de la Mănăstirea Putna. Istoricul proiectului de restaurare*, în **RMM-MIA**, 2, 1982, p. 14).

³⁰ Cel mai concludent este planul din vol. Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p. 6, fig. 1. Ar fi destul dacă am căuta, în perimetrul aceluiași volum, ceva care să fie sigur atribuit stilistic sec. al XVIII-lea.

altă parte, au apărut și „noutăți” (acoperișul în șarpantă pentru contraforturi, cu trei retrageri în succesiune strânsă) despre care nu vom ști probabil niciodată cărui capriciu li se datorează nașterea. Racordurile cu pietrele vechi au fost de asemenea tratate cu multă neglijență. Vechii restauratori și o parte dintre urmașii lor de astăzi s-au bazat mereu pe impactul gregar de „frumos” și, evident, pe lipsa comparațiilor care ar fi generat măcar întrebarea „de ce ar fi așa, și nu altfel?”. Pentru că este elementar că meșterii lui Ștefan cel Mare nu au lucrat identic decenii întregi și cu atât mai puțin cei din vremea lui Petru Rareș ori Alexandru Lăpușneanu. Dacă însă istoricii monumentelor susțin că arta gotică, de la Putna chiar începând, a fost încă pe rol în secolul al XVIII-lea³¹, atunci se dovedește că istoria artei provinciale mai are încă foarte multe lucruri de îndreptat.

Grupuri de atitudini diverse au putut fi identificate cu prilejul noii noastre abordări. Se considera mereu onorant a filozofa pe baza pietrelor, înainte de a le lăsa vederii în toată goliciunea lor de bază, pe care oricine ar fi putut să facă controlul interpretărilor și, în mod peremptoriu, să o și reia, la nevoie. Ni s-a servit, aproape ca o regulă, nu piesele, ci interpretarea lor. Gheorghe Balș făcuse deja eroarea de a-i căuta pe unii dintre meșterii pietrari la mari depărtări, fie pentru că i s-a părut că numele de „Ian” suna cehește, fie pentru că nu știa o mulțime de lucruri despre arta regiunilor foarte apropiate Moldovei. Era o fărâmă din ceea ce ar fi trebuit știut despre cei care clădiseră frumusețile arhitectonice ale principatului moldovean; fără să cadă în ispita de a-i socoti pe țărani autori de construcții de piatră³² ori de a confunda timpii calendaristici de construcție (patru ani!), cu sezoanele de șantier care îngăduiau uscarea mortarelor cu var. În timp ce Balș era un pionier și este acum îndreptățit la toate scuzele, urmașii săi, rămași la precaritatea lecturilor și analogiilor, se vedeau însă niște epigoni jalnici.

În cazul lespezilor funerare, s-a văzut repede că în arhitectura oricărei perioade, nici nu poate fi vorba despre un singur meșter, ci despre o pleiadă, nu foarte consistentă, care a deservit și pe o parte dintre boieri, și membri mai înstăriți din starea a treia. Meșterii respectivi se aflau însă situați între zidari/constructori și meseriașii artefactelor mobile, lucrând după aceleași principii. Greșeala atribuirilor la școli locale, influențate ori ba de vreun străin, făcea de fiecare dată totală abstracție de cunoașterea funcționării breslelor în general, și a acelor artistice, în mod particular. Aceasta însemnase adâncă lor interferare și interconexare, pe arii geografice vecine, fără de care nici un meșter nu putea activa ori învăța meserie. O mișcare, altfel neexplicată, conducea la concluzia falsă că se realizau aventuri artistice, în care relațiile cu comanditarul moldovean se finalizaseră fericit de întâmplător. Lucrul este, evident, contrar la ceea ce știm concret despre epoca lui Ștefan cel Mare și în

³¹ Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 20.

³² B.-P. Maleon, *O dimensiune puțin explorată a vieții monahale moldovenești în Evul Mediu: producția și schimbul de bunuri*, în idem, *Cercetări privind ideologia puterii și organizarea ecleziastică în Moldova medievală*, Iași, 2015, p. 77. Bănuim că autorul s-a referit doar la munca brută prestată pe șantiere.

contradicție cu ceea ce a urmat după. Domnia sa ar putea fi derulată cronologic încontinuu pe baza construcțiilor sale. Ba s-a chiar admis că însăși Putna a fost dezvoltată progresiv de către marele ei ctitor³³, fără ca o asemenea idee să poată fi justificată mai mult de cei doi poli constructivi majori: biserica și „Turnul tezaur”. Angajamentele înșirate strâns au putut crea și o „școală locală” care s-a destrămat imediat după ce comenzile vor fi devenit din nou sporadice și incapabile de a le da de mâncare lucrătorilor antrenați. Fie și numai dacă ne-am raporta la averea strânsă de un Gheorghe *Lapicida* din Cluj, decedat anterior anului 1531³⁴, am putea descoperi cât de bogați puteau ajunge meșterii care nu numai că știau meserie, dar o conduceau către valori artistice remarcabile. Nici o „școală” nu rezistă în afara comenzilor sociale: ea se naște ori moare în funcție de ele.

Virgil Vătășianu a judecat lucrurile mai complex, măcar stabilind că ne găsim în goticul interferat de Renaștere. Era, evident, tipul de valorizare care amputa sociologia, de artă, lăsând-o doar în zona frumosului derulat în timp și, dacă era posibil, limitat numai la nivel de performanțe. A exclus prea repede dintre zonele de recrutare ale meșterilor Transilvania, numai pentru că nu regăsise tipul de mormânt cu nișă din Moldova³⁵. De notat încă corectiva, lăsată iarăși prea tardiv pe seama noastră, că elementele din Renaștere nu erau nici pe departe „reminiscente”, ci inovări, asociate măcar cu mulțimea țesăturilor italice cu care toată elita moldoveană era deja îmbrăcată.

Mai târziu, ruptura cu vreo realitate fraternală din Țara Românească avea să fie întărită³⁶. Într-o reluare serioasă a discuției, ar trebui avut în vedere că arta sarcofagului era totuși acolo prezentă, împreună cu forme diferite ale plăcilor superioare ori laterale. Din Transilvania știm că reliefurile plat are urme copioase în arta lemnului (mai ales la strane), că, în sfârșit, avem descoperit un întreg canal de transferuri între Suceava și Buda, pe care s-au înscris sigur cahlle³⁷, și probabil imitațiile de faianță (prodate, după toate semnele, chiar lângă Mănăstirea Putna). Ca să mărturisească o relație genetică, savantul se putea referi măcar la piatra funerară a preotului Costea (1477), de la Șcheii Brașovului, care dovedea deopotrivă utilizarea inscripției în cadru, cât și abilitatea provincialilor intracarpatici de a redacta texte epigrafice slavone, folosindu-se tot dieci învățați în sudul balcanic³⁸.

De publicat, singură arhitecta Ioana Grigorescu ne-a transmis câteva informații legate de unele pietre, alese pentru a-i sprijini ipotezele sau soluțiile aplicate. Deja se săvârșea greșeala de a rupe pietrele de destinația lor de folosire.

³³ C. Paradis, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 30.

³⁴ C. Firea, „*Donatio pro memoria*”: *lay and female donors and their remembrance in Late medieval Transylvania. Research on visual and documentary evidence*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*”, 58 (special issue), 2013, p. 125–126.

³⁵ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1958, p. 715.

³⁶ Maria Ana Musicescu, *Sculptura pietrelor de mormânt*, în *Repertoriul monumentelor*, p. 241.

³⁷ A se vedea A. A. Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvaniei*, Cluj-Ńapoca, 2008, p. 204–206.

³⁸ Prima publicare la C. Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, I, Brașov, 1943.

Parcă nu se cunoștea deloc intimitatea relației cioplitelui cu arhitectura, ca și când sculptorii s-ar fi specializat anume pentru a răspunde numai unor comenzi ale artei funerare.

Acolo unde tencuielile nu acoperă paramentele, zidăriile păstrează mărturia de la vechile pietre refolosite. Cele mai multe dintre acelea sunt concentrate în beciurile „Casei domnești” (stăreției) și pe zidurile de curtină. Între cele două sectoare există diferențe majore, la capitolul cantitate. În majoritatea cazurilor, ca și la refolosiri de la alte monumente istorice, pietrele vechi au fost, de obicei, astfel repositionate încât să nu afișeze vechile lor profilaturi, modelaturi ori inscripții. Scopul nu mai era acela de a le expune, ci numai de a le lăsa rostul de a împlini o realizare neutră, elementar utilitară, eventual chiar și tencuită. A fost, întâi de toate, o problemă de estetică de parament, nu de ascundere deliberată a unor materiale mai vechi. Pentru a lăsa la vedere o piatră înzestrată cu orice tip de lucrătură îți trebuie mai mult decât simț practic, cât mai mult o cultură sensibilizată, producătoare de subiectivități.

Am regăsit câteva generații de pietre reutilizate, împrăștiate prin ansamblul mănăstiresc, care au fost rezultatul reașezării lor repetate, petrecute în cursul secolelor XVI–XX. Cu alte cuvinte, până la cele mai noi timpuri, atitudinile față de vechile pietre au rămas identice: o reutilizare foarte puțin interesată de analize istorice. Copleșiți de soluția de finalizare a restaurării clădirilor, acei specialiști restauratori declarați ori nu, au trecut peste orice grijă în a inventaria și comunica detaliile în baza cărora au operat soluțiile astăzi vizibile, fie în ziduri, fie de pe lângă ele; un fel de a scuza mijloacele, de dragul scopului. Rezultatul se judecă și aici: pragmatismul lor a aruncat la coș pagini întregi de istorie.

Ruptura dintre felurile de atitudine ar fi trebuit a se produce atunci când cei care au lucrat la Putna purtau nume diferite de profesioniști ai lucrurilor vechi. În anul Domnului 2016, o simplă refacere de canalizări pe traseul de nord al „Casei stăreției” a reîntâlnit cantitate de pietre profilate vechi a căror soartă trebuie să fi fost condamnată de marele șantier care a recreat-o. Construcția noii stăreții este oglinda cea mai fidelă a unor selecții arbitrare de pietre vechi, pentru a recompune decoruri istorice imaginate de către arhitecți, în lipsa oricăror date privitoare la originea ori poziționarea lor de origine. Relativ ușor, în noua stăreție, s-au recompus două ancadrame de uși cu închidere rectangulară și un portal în arc frânt, apoi o balustradă. Alte panouri, de proveniență necunoscută, au fost folosite doar pentru valoarea lor estetică, într-un aranjament neutru și fără funcție nouă, trădând împletirea neștiinței, cu o vagă sensibilitate estetică.

Mai mult decât atât, refolosirile secolului XX au lăsat mănăstirii o altă „moștenire”, constând din pietre nou cioplite, după modelaje medievale, a căror patinare în aer liber, într-un loc apropiat amplasării lapidariului istoric, riscă a le transforma cu timpul în adevărate relicve, confundabile cu cele autentice și exemplu de falsă documentație istorică. În anul 2016, mutându-se clopotele din fațada de vest a bisericii, s-au degrevat ancadramele vechi care le serviseră drept suport, în timp ce alte pietre noi și neterminate, rămase de la lucrările de restaurare ale șantierului de

secol XX, au devenit suporturi pentru acele clopote mutate la răsărit, lângă curtină și turnul clopotniță actual, dar care nu au încăput la interiorul aceluiași edificiu. Oficial și istoriografic, nicăieri nu se relevă că aceste pietre au fost produse de serie, după cum mai pomenisem ceva mai sus, ajungând să se-mprăstie generos pe la o mulțime de alte monumente istorice restaurate, generând o nivelare și o uniformizare stilistică derutante.

Surpriza a fost și constatarea că unele din pietrele studiate conțineau urme ale unei precedente tentative de inventariere. Documentele operațiunii nu s-au păstrat ori nu am dat noi peste ele. Măcar am putea reține ideea că cineva nu numai că se gândise la averea pe care o reprezentau, ci încercase să o și așeze concret, măcar sub reguli de gestiune.

Salvarea finală a pieselor din lapidarii a depins mereu de sensibilitatea administratorilor temporari ai ansamblurilor unde ele se aflau. În afara tentativei de inventariere discutate, care putea fi legată simplu numai de necesitățile ultimelor construcții/reconstrucții, nu avem vreun antecedent meritoriu de publicare. Noul muzeu al mănăstirii, organizat la inițiative laice și centralizat bucureștene, nu a primit în expoziția sa nici una dintre pietrele răzlețite în perimetrul incintelor Putnei. Este cu atât mai nedrept cu cât, deplin paradoxal și nejustificat, leul monumental, care a împodobit o veche balustradă de scară, a fost așezat (nu montat) parțial la adăpost în culoarul principal de acces în stăreție. Accidentul este demn de remarcat, cu atât mai mult cu cât fragmente ale aceleiași piese s-au lăsat afară, între celelalte, socotite mai puțin importante.

Tocmai datorită celor dezvăluite, este de apreciat ceea ce s-a petrecut, în cazul Putnei, pentru rezolvarea lapidariului. Decizia părintelui stareț, arhimandritul Melchisedec Velnic, s-a concretizat într-o colecție specială, aproape exhaustivă, de pietre împrăștiate în complexul monastic (Fig. 5). Prin stăruința noastră de căutare, s-a constatat că există alte pietre care joacă rost de suport pentru clopotele din fața laturii de vest a bisericii, unele au ajuns în cimitir, altele sunt vizibile pe pereții netencuiți ai curtinelor sau pivnițelor. Această colecționare, la rândul ei, a educat comunitatea monahală locală, dar a atras atenția și celorlalte mănăstiri asupra unei modalități de atitudine. Publicarea lapidariului a fost urmarea existenței sale empirice și a vederii sale publice deloc onorabile. Ea vine acum cu demonstrația utilității antreprizei.

*

Precum se cunoaște, dar nu este îndeajuns de bine subliniat, construcția ansamblului mănăstiresc pe amplasamentul actual a fost neinspirată din punct de vedere tehnic. Regimul de ape freactice, foarte ridicate, care se scurg de pe versanții de nord este excesiv. La origini nu putea fi mai scăzut, ci dimpotrivă, mai abundent. El a cauzat și continuă să cauzeze și astăzi prejudicii grave vieții clădirilor. Tot din vina lor, ansamblul va avea nevoie de intervenții noi, foarte bine inspirate și competente, care să-i salveze sănătatea și durata. Un meșter calificat nu se putea să nu-și dea seama rapid că nu i se oferea locul ideal de construcție. Ni se pare că aici se poate bine discerne

voința ctitorului, care a trecut peste o asemenea problemă tehnică, impunându-și voința probabil în ciuda opiniei meșterilor care stăpâneau mai competent arta de a zidi. „Parteneriatul” comanditar-constructor are deci un nou detaliu de trecut la răboj. S-a văzut arheologic că fundațiile bisericii primare nu au fost pe piloți, ceea ce a însemnat că încă nu se estimase corect potențialitatea amplasamentului. Era, însă, inevitabil ca tot atunci să se constate că substraturile locului conțineau pietrișuri care, dacă nu erau tocmai instabile, aminteau de o zonă aluvionară, măcar foarte permeabilă la apă. Dincolo de construcția de zidărie, cineva se mai putea gândi și la dificultatea de a săpa morminte în asemenea soluri.

Biserica primară a fost supusă unei istorii îndelungate, din care nu au putut fi evitate cataclismele naturale sau accidentele³⁹. Ea era doar miezul unui complex monastic, care dispusese întotdeauna de clădiri funcționale, a căror istorie este la fel de importantă ca a bisericii înseși. Regimul de folosire a clădirilor era aproape egal, fiecare având destinații mai mult ori mai puțin afectate de mustirea apelor. Într-un singur loc se amintește despre alunecări de teren⁴⁰, cauzate tot de regimul abundent al apelor, conjugate probabil și cu tăierea pădurii din imediata vecinătate. În baza noilor interpretări din cetatea Sucevei⁴¹, se poate admite că domnia Moldovei era în disponibilitatea folosirii unor meșteri care să dreneze terenul și să-l facă mai prielnic. Problema a devenit gravă îndată ce același vechi sistem s-a degradat și nu a mai fost refăcut la fel ori înlocuit cu soluții tot atât de bune. Amenajări se menționează și la Putna, chiar cu reluări în secolul al XVIII-lea, dar fără să beneficiem de mult-râvnitele amănunte⁴². La o judecată corectă, se poate aprecia că în toată istoria mănăstirii, ca și în ziua de astăzi, lupta cu apele excedentare face parte dintre exigențele obligatorii ale conservării întregului ansamblu.

În timp, întregul complex arhitectonic a fost măcinat de umezeală, degradare conjugată cu incendii sau cutremure. Când s-a pus problema unei intervenții radical salvatoare, biserica a fost refăcută, ceea ce a corespuns cu sacrificarea ei totală, iar noile sale fundații s-au ridicat aproape mereu alături, pe un pat de țărugi înfipti la baza lor. Soluția de fundare este tipică pentru terenuri umede sau mlăștinoase⁴³. Se corija fundarea inițială, dar nu și monumentul în originalitatea lui.

De aceleași impedimente au avut de suferit și restul clădirilor mănăstirești. În cazul lor, ne izbim cu înseși identitățile lor corecte. La anul 1536, actul care deplângea un incendiu devastator la Putna, vorbea despre afectarea caselor domnești,

³⁹ Lista începe cu un incendiu devastator, datat în primăvara anului 1480. Vezi Șt. Andreescu, *Data primului incendiu la Putna*, în vol. *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, 1997, p. 129-142.

⁴⁰ Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 9, 17.

⁴¹ A. A. Rusu, *Mănuirea apei în cetatea Sucevei*, în „Suceava”, XLI, 2014, p. 96-106.

⁴² *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 24-25; refacerile din sec. XVIII, p. 33.

⁴³ Nu împărtășim punctul de vedere al Ioanei Grigorescu, care susținea că piloții au servit tasării terenului (p. 107), pentru că pietrișurile pe care stă Putna toată *nu pot fi mai mult tasate*, oricât ar fi ele de presate. Piloții erau bătuți doar ca să mențină o mai bună izolație de umiditate a fundațiilor. Dispunem de multe alte construcții medievale care s-au supus acestei reguli.

„trapezele amândouă și bucătăria și bolnița și cămara”⁴⁴. Nu mai puțin de cinci clădiri erau acolo enumerate. Pluralul „caselor” nu deconspiră ceva, însă este imposibil să poți crede că s-au făcut trapeze diferite în același timp. Enumerarea pare a transmite o „rezervă domnească”, care se decupa din economia arhitectonică. Cuhnia, „spitalul” și depozitele le-am putea admite și din lemn. Într-o logică simplă, dacă prima și ultima se putuseră situa lângă clădirile rezidențiale, cu bolnița era altceva. Majoritatea acelor edificii nu avea nevoie de înfrumusețări, ci numai de dotații utilitare (cuptoare, sobe, ateliere). Pârjolul comun nu poate însemna decât apropierea între ele, a acestor clădiri. Turnul-locuință exista pe atunci, însă focul nu l-a atins, iar actul care se referea la păgubire nu avea de ce să-l pomenească. În anul 1559, pisania lui Alexandru Lăpușeanu⁴⁵ nu ne confirmă decât mândria noului ctitor de a socoti ansamblul reînnoit. Nici un alt detaliu de execuție nu mai transpare. Abia din informația secolului al XVIII-lea, știm că erau „trapezările cele mari de piatră”⁴⁶. Nici nu știm cu ce să facem comparația, pentru a le recunoaște calitatea de „mari”.

Cât se poate de manifest, nici un izvor istoric al Moldovei nu identifică explicit vreo clădire unică ori stingheră drept „Casă domnească”. Cel mai des, referința este fie la o instituție, ori un simbol nervos al unei moșii, cu pământuri alodiale, sate de țărani iobăgiți și un epicentru arhitectonic pentru stăpânul ei. Acesta este motivul pentru care folosim consecvent ghilimele pentru realitatea laică din mijlocul curtinelor Putnei. S-a mai întâmplat ca actuala stăreție să se substituie identității vechii rezidențe domnești ori chiar aceasta a fost și intenția practică a arhitecților care au refăcut-o, și nu au restaurat-o. Ne aflăm în situația de a proceda la modificarea unei interpretări de esență, care ne grefează analizele istorice, subminându-ne chiar judecarea performanțelor culturale medievale.

Se cere introdusă aici o partitură auxiliară, care să limpezească, măcar în parte, lucrurile. Să începem prin a remarca faptul că înrobindu-se lecturii documentelor de epocă, istoricii se referă aglomerat la „case” de toate tipurile, de la cele ale domniei, la cele ale boierilor, orășenilor și, evident, ale tuturor celorlalți pământeni. Din punct de vedere strict material, se face o nivelare ideologică care a alimentat și continuă să întrețină sorginta țărănească a tuturor caselor. Ceea ce este deplin fals. Ocolim nejustificat confruntarea cu realitatea peremptorie care ne-a așezat conducătorii societății medievale și premoderne în construcții degradate terminologic, parcă forțând mereu o falsă sorginte și o nostalgie țărănească, pe care ei nu au exprimat-o niciodată, ba chiar dimpotrivă. Să ne obișnuim cu gândul că domnii noștri au avut parte de palate, fie în cetăți, fie prin curți, fie prin marile lor mănăstiri, tot așa cum alte elemente de cultură materială de vârf le-au aparținut în exclusivitate. Iar dacă mai vrem să discutăm despre raporturile cu țărani, ar trebui mereu să vedem și relația inversă, prin care ei au fost învățați, nu au fost învățători.

⁴⁴ Ștefan S. Gorovei, *Perioada 1529–1700*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 50.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 50.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 55.

Un foarte bun exemplu de stângăcie a interpretărilor este furnizat de către așa-numita „Casă Domnească” de pe Câmpul Șanțurilor, sau, mai corect, din fostul perimetru al cetății exterioare a Sucevei. Construită la sfârșitul secolului al XV-lea și funcționând, probabil, doar 17 ani, a fost un edificiu impunător, pe două nivele, durat din lemn, văruiat și ornat, la interior, cu una dintre cele mai frumoase sobe ale vremurilor⁴⁷. Prin dimensiunile sale, comparabile chiar cu aripi din castelul sucevean interior (zis, total nepotrivit, „fort”), a fost un adevărat palat, dar contextul de localizare și materialul de edificare (lemn) i-a diminuat, în ochii arheologilor și istoricilor dominați de preconcepte ori de false orizonturi de așteptare, funcțiile posibile. A rămas pe veci cu numele de „casă”, respectiv cel mai modest termen de identitate posibil. Se înscria în siajul altor calificări asemănătoare ori chiar invers răsturnate⁴⁸. Dar asemenea „case domnești” sunt definite ca atare și în Țara Românească (exemplu, Târgoviște ori Târgșoru Vechi), provocând o continuă derută în clasificarea rezidențelor, ca să nu mai vorbim despre înțelegerea rapidă oferită cititorilor de istorii medievale. Adevărul va trebui recuperat. În sensul ei foarte strict arhitectonic, „casa” se regăsește doar în perimetrul unui sat ori oraș, unde o mare parte din anexele funcționale de alt tip (apărare, aprovizionare cu apă, depozite etc.) au fost preluate de întregul comunitar fortificat.

În vremurile contemporane, în Transilvania, aveau „palate” majoritatea cetăților, dar și toate reședințele episcopale (Alba Iulia, Oradea), mănăstirile, până și casele breslelor erau astfel desemnate (precum blănarii brașoveni, deja în anul 1420)⁴⁹. Natural, ele fuseseră o realitate locativă superioară, de care se puteau împărtăși numai vârfulurile societății. La fel ca și în altă parte, tot astfel nici o „curte domnească”, nici un sigur palat nu se putea imagina stingher, fără orbitarea tuturor anexelor și mijloacelor sale de apărare.

Nici dacă ne-am referi la „curți” nu s-ar limpezi lucrurile, pentru că, din nou, se repetă aceeași confuzie de identitate dintre locul unde trăiesc curtenii, contrapus celui în care să mișcă orățăniile. Pentru a îndrepta analizele, este suficient dacă am insera termenul de „conac”, pentru a stabili o ierarhie determinativă mai bine înțeleasă. Curțile nobiliare/boierești, le-am putea denumi tot astfel, pentru a nu le mai confunda măcar cu instituția curții aparținătoare puterilor princiere ori chiar și cu gospodăriile în sine. Dacă termenul este de origine turcească („konak”), nu prea avem încotro, pentru că limba română nu ne oferă un vocabular istoric suficient din care să ne alegem unul mai fericit. În toate rezidențele elitelor, conacul a fost partea

⁴⁷ Paraschiva Victoria Batariuc, *Cetatea de Scaun a Sucevei. Monografie*, Suceava, 2004, p. 121–122.

⁴⁸ De pildă acela în urma căruia toate „târgurile” principatelor vor fi fost făcute „orașe”, respingându-se comparația cu realitățile Europei Central-estice, în favoarea celor turco-balcanice și rusești.

⁴⁹ *Documente privind istoria orașului Brașov Documente de breaslă. 1420–1580. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Zunfturkunden. 1420–1580.* IX. Ed. îngrijită de G. Nussbächer și Elisabeta Marin. Brașov – Heidelberg, 1999, p. 23. Editorii, nefamiliarizați cu posibilitățile vremurilor, au tradus prin „cameră”.

principală, în jurul căreia gravita constelația utilităților. Atât domnul, cât și starețul unei importante mănăstiri de fundație princiară, își aflau locul normal într-o clădire aparte, care se echivala cu un „palat”, domnesc sau abațial.

Complexul rezidențial de la Putna ar fi fost cel care ar fi suferit de cele mai multe deficiențe de studiu, eclipsat fiind de atractivitatea bisericii din mijlocul său. Interpreții evoluțiilor arhitecturii actualei stăreții/trapeze nu au constatat nici o clipă că amplasarea unei case/rezidențe/palat/stăreție la sud de biserică, dar privind cu fațada către nord, este o eroare de confort locativ pe care meșterii medievali nu ar fi săvârșit-o cu ușurință; ba nici că ar fi săvârșit-o vreodată. Este de ajuns a se privi dispoziția altor ansambluri medievale din Moldova contemporană ori din vecinătățile ei, pentru ca realitatea să răzbată cu putere. Ne place ori nu, ar trebui să admitem totuși că acest ansamblu avea spatele orientat către biserică, și fața către valea Putnei. Mai urmează a judeca amplasamentul paraclisului. Depărtarea sa de locuința domnului și a starețului ar fi trebuit analizată prin comparație cu alte combinații din arhitectura Moldovei medievale sau premoderne. Aceste observații lasă deschisă șansa altui amplasament al „casei domnești”, ori chiar a unei alte case, la vest, pe locul actualului muzeu al mănăstirii.

Mai bine cunoscute, ansamblul de ruine din colțul de sud-est al incintei, prelungit în subsolurile actualei stăreții, conține grave deficiențe de restituire/publicare⁵⁰. Restaurările uniformizate la firul ierbii, fără cea mai mică preocupare de arătare a etapelor, nu au făcut decât să accentueze deruta, în care logica încăperilor și acceselor în ele este aproape de neînțeles. Actualul zid de curtaină lasă impresia că s-au retezat componente mai vechi, ale căror urme ar putea să existe în afara aceluiași zid, spre sud-est. Se disting clare urme ale unei scări către un etaj, dar nimic nu lămurește dispariția turnului de colț care apare în toate vechile ilustrații ale mănăstirii. Se aflase și acela în exteriorul neatins de către arheologie? În concluzie, toată restituirea cu ajutorul consolidărilor la sol poate fi deplânsă ca fiind adânc iresponsabilă și păgubitoare pentru istoria celei mai importante mănăstiri moldovene de la turnura anului 1500.

Clădirile anexe, folosite de către domnie și, poate, stăreția veche, au dispus și ele de o zestre particulară de pietre anume prelucrate. Nici turnurile dispărute, drumul de strajă ori ferestrele de tragere nu pot fi imaginate fără posibile cioplituri. Ele trebuie să fi fost comparabile măcar cu cele de la păstratul „Turn tezaur”, cu ancadramente de uși, console, guri de tragere, crenelaje, scări de acces. Destul de semnificativă ar fi, pentru ceea ce afirmăm, originea din două scări spirale diferite, a unor trepte independente, despre care se va face vorbire mai departe. Vom vedea că leul purtător de scut generează alineate care nu s-au scris niciodată. Să mai adăugăm că *absența* unor detalii funcționale obligatorii, atrage automat încheierea că multe s-ar fi realizat, la vremea lor, din barda dulgherilor. Fără acea bogată lemnărie istorică, nici că s-ar putea imagina vreodată pârjoluri care să fie alimentate din zidării de piatră.

⁵⁰ Fapt remarcat și în Șt. Balș, *op. cit.*, p. 11–14; *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 100–101.

Tot arheologic, s-a dovedit că au existat măcar chilii vechi. Personalitatea lor arhitectonică pare a se limita la blocuri cu planimetrie dreptunghiular-alungită, divizate în chiliile propriu-zise. Vom vedea că, atât timp cât s-au durat din zidărie, cel puțin o parte dintre pietrele răzlețite ale Putnei le pot fi atribuite. Interesant este că nici unul dintre textele legate de istoria mănăstirilor extracarpătice nu ridică (din false pudori?) problema instalațiilor de igienă (băi și latrine), fără de care orice comunitate călugărească ar fi fost extrem de vulnerabilă din punct de vedere sanitar.

*

În timpul redactării acestui volum, colega noastră Paraschiva Victoria Batariuc ne-a părăsit, mutându-se în eternitate. Îi aducem un pios omagiu pentru toate eforturile cu care a învrednicit Mănăstirea Putna, pentru mai buna sa cunoaștere istorică*.

Adrian Andrei Rusu

* Ultima revizuire a textului semnat de domnia sa a fost efectuată de către Adrian Andrei Rusu.

1. ISTORICUL CERCETĂRILOR PRIVIND MĂNĂSTIREA PUTNA

1.1. Cercetarea istorică și de istoria artei

Fără a cunoaște interesul manifestat de oamenii de litere renașteniști din Europa occidentală sau chiar din Transilvania, pentru inscripțiile antice⁵¹, și în Moldova secolelor XVI–XVIII au fost înregistrate preocupări legate de colecționarea ori înregistrarea unor epigrafe în limbile latină și greacă⁵². Cronicarii moldoveni ne-au transmis și succinte informații legate de existența unor inscripții sau steme sculptate, încastate în zidurile Cetății de Scaun de la Suceava⁵³.

În secolul al XVIII-lea, cu prilejul lucrărilor întreprinse de mitropolitul Iacov Putneanul, tocmai la Mănăstirea Putna, cu ocazia reconstruirilor zidului de incintă și a turnului de intrare, stema cu pisanie din anul 1481 a fost „refăcută”, recompusă, respectându-se, pe cât o îngăduiau cunoștințele și tehnicile de atunci, mobilele heraldice din stema personală a domnului Ștefan cel Mare, textul fiind însă modificat⁵⁴. Actul echivala deja cu o formă selectivă de atitudine activă față de vechile pietre, diferită de ceea ce se întâmplase până atunci.

Publicarea celor mai multe inscripții aflate la Mănăstirea Putna a fost inițiată de un viețuitor în cadrul obștii monahale de aici, încă în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În cadrul curentului inițiat de Mihail Kogălniceanu de studiere și cunoaștere a istoriei medievale a Moldovei, monahul Sevastian Gheorghiescu, trăitor din anul 1836 la Putna și eclesiarh al mănăstirii⁵⁵, termina la 7 februarie 1843 redactarea primei lucrări de epigrafie din teritoriul est-carpatic, unde erau publicate o parte a inscripțiilor aflate în cuprinsul ctitoriei domnului Ștefan cel Mare⁵⁶. Lucrarea

⁵¹ I. I. Russu, *Introducere istorică și epigrafică. Diplomele militare. Tăblițele cerate*, în vol. *Inscripțiile Daciei romane*, I, București, 1975, p. 35–60.

⁵² Paraschiva-Victoria Batariuc, *Obiecte antice în medii medievale din Moldova*, în *ArhMold*, XXXII, 2009, p. 291–297.

⁵³ M. Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în vol. *Opere*. Ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 265; D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 89.

⁵⁴ Șt. S. Gorovei, *Un monument heraldic recuperat: pisania cu stemă de la Putna (1481)*, în „Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică «Sever Zotta»”, XIII, 2011, 10–12, p. 10 și 12 (rezumatul).

⁵⁵ Ierodiacon Teofilact Ciobică, *Contribuții la istoria Mănăstirii Putna. Egumenii*, în *TV*, II, 1992, 8–10, p. 126–127.

⁵⁶ N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 672.

călugărului putnean a văzut lumina tiparului în *Arhiva Românească*, apărută la Iași în anul 1845, sub redacția lui Mihail Kogălniceanu, ediția a II-a datând din 1860⁵⁷.

Au urmat numeroase alte lucrări care au reluat inscripțiile medievale de la Putna. Nu ne-am propus menționarea tuturor lucrărilor care au apărut de-a lungul timpului, dedicate epigrafelor putnene, ci ne vom mulțumi să le pomenim pe cele mai cunoscute și, în același timp, semnificative, dintre ele.

Sevastian Gheorghiescu a însoțit inscripțiile aflate pe mormintele, stemele, unele obiecte de cult și pe clopotele mănăstirii de precizarea locului unde se păstrau în momentul redactării lucrării și de o scurtă descriere, dar și de alte informații referitoare la istoria sfântului lăcaș sau a ilustrului său ctitor⁵⁸. Animat de bune intenții, dar se pare lipsit de cunoștințe elementare de epigrafie, Sevastian Gheorghiescu a copiat defectuos textul inscripțiilor, a introdus cuvinte noi, a citit greșit datele, pe care ni le-a transcris cu cifre arabe⁵⁹. În același context al lipsei cunoștințelor de epigrafie Sevastian Gheorghiescu ne transmite o inscripție, ce s-ar fi aflat „deasupra ușii cuhnii”⁶⁰, așa-zisa pisanie de la „Casa domnească” ctitorită de Ștefan cel Mare în incinta mănăstirii, un fals care a generat numeroase controverse⁶¹.

Inscripțiile de la Mănăstirea Putna au fost reluate peste patru decenii de eruditul episcop de Roman, Melchisedec Ștefănescu, care a efectuat în luna august a anului 1882 o vizită în Bucovina, la cele trei mănăstiri existente în ducatul austriac, Putna, Sucevița, Dragomirna, precum și la Rădăuți și Suceava⁶². Episcopul Melchisedec a citit și a notat inscripții păstrate atât în biserică, dar și în alte părți din cuprinsul incintei Mănăstirii Putna, atrăgând atenția asupra inadvertențelor aflate în textele epigrafelor publicate de Sevastian Gheorghiescu și făcând cuvenitele rectificări⁶³. Dar nici inscripțiile publicate de episcopul Melchisedec nu au fost scutite de greșeli de transcriere, unele cuvinte slavone, scrise de lăpăd cu prescurtările utilizate în epoca când au fost realizate, au fost întregite fără cuvenitele mențiuni de către noul lor editor⁶⁴.

În anul 1903, la Viena, în tipografia proprie, a văzut lumina tiparului lucrarea profesorului universitar dr. Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*⁶⁵. În scurta introducere care însoțește textul propriu-zis, autorul face cunoscută hotărârea sa de a publica în prima parte a lucrării inscripțiile săpate în piatră, cele mai expuse

⁵⁷ Sevastian Gheorghiescu, *Mormintele, odoarele, inscripțiile și clopotele monastirii Putna în Bucovina*, în *Arhiva românească*, ed. a II-a, Iași, 1860, p. 301–318.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 303–304. Cf. informația despre portretul lui Ștefan cel Mare aflat în biserică, lângă mormânt.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 303–318.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 316.

⁶¹ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Din nou despre o inscripție de la Mănăstirea Putna. Piatră de mormânt sau pisanie de la Casa domnească?* în „Suceava”, XIII–XIV, 1986–1987, p. 439–443.

⁶² Melchisedec Ștefănescu, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în *RIAF*, I, 1883, II, p. 245–249.

⁶³ *Ibidem*, p. 253–259.

⁶⁴ Cf. *Piatra de mormânt a lui Ștefan cel Mare la Melchisedec Ștefănescu*, *op. cit.*, p. 255.

⁶⁵ E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*. I. Viena, 1903, *Steininschriften, passim*.

distrugerii. Toate celelalte categorii de texte scrise în fontă, metal cizelat, gravate, brodate, dăltuite în lemn sau executate cu penelul, în cazul în care vor prezenta interes istoric, vor forma partea a doua a lucrării⁶⁶. Realizată cu acribie științifică, lucrarea profesorului Eugen Kozak, deși a depășit un secol de la apariție își păstrează actualitatea, rămânând un util instrument de lucru.

Parohul de la Straja, părintele Dimitrie Dan a întocmit în primul deceniu al secolului trecut o monografie dedicată mănăstirii și comunei Putna, lucrare care a apărut în anul 1905⁶⁷. Academicianul bucovinean a adunat sub copertele acestui volum bogate și diverse informații legate de mănăstirea ctitorită de Ștefan cel Mare. Un întreg capitol reia inscripțiile săpate în piatră și păstrate în mănăstire, autorul semnalând erorile comise de predecesorii săi în publicarea epigrafelor putnene⁶⁸.

Lespezile funerare de la Mănăstirea Putna au fost reluate de Gheorghe Balș în volumul dedicat bisericilor moldovenești ctitorite de Ștefan cel Mare, unde au fost publicate fotografiile și traducerile în limba română ale inscripțiilor. Câteva considerente legate de locul pe care îl ocupă în biserică, forma, decorul meșterii pietrelor de mormânt însoțesc traducerea în limba română inscripțiilor, preluată după Eugen Kozak⁶⁹.

O parte a lespezilor funerare de la Mănăstirea Putna și anume cele ale Mariei Asanina Paleologhina, a mitropolitului Teoctist, a voievozilor Bogdan și Petru și a domnului Ștefan cel Mare au fost publicate cu descrierea motivelor decorative și cu textul inscripțiilor revăzut, în volumul apărut în anul 1958 sub redacția lui Mihai Berza, *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*⁷⁰.

Stemele cu pisanie au fost studiate și analizate din punct de vedere al elementelor heraldice care le compun de Mihai Berza⁷¹ și reluate, lapidar, de Dan Cernovodeanu⁷². Controversata stemă cu pisanie din anul 1481 a fost reinterpretată recent de Ștefan Gorovei, cel care, plecând de la opinia exprimată de-a lungul timpului de mai mulți istorici și heraldiști a demonstrat că în cazul epigrafiei putnene ne găsim în fața unei înnoiri din secolul al XVIII-lea ce respectă o pisanie mai veche⁷³.

Deși grafia inscripțiilor funerare sau a textelor care însoțesc stemele prezintă un duct elegant, cu virtuți decorative, aceasta nu s-a bucurat, decât cu puține excepții, de atenția celor care au analizat sculptura în piatră din Moldova medievală. Profesorul cernăuțean Eugen Kozak a fost cel care a atras atenția asupra scrierii chirilice de pe pietrele de mormânt de la Mănăstirea Putna, considerând că literele sunt de formă

⁶⁶ *Ibidem*, p. III–IV.

⁶⁷ D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, *passim*.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 34–41.

⁶⁹ Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în *BCMI*, XVIII, 1925, p. 273–277, fig. 451–459.

⁷⁰ Maria Ana Musicescu, *Sculptura pietrelor de mormânt*, în vol. *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 247–249, 254–255, 267–269 și fig. 175, 181, 192, 193 (în continuare *Repertoriul monumentelor*).

⁷¹ M. Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *SCIA*, 1–2, 1955, p. 76–77.

⁷² D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 98–100.

⁷³ Șt. S. Gorovei, *op. cit.*

uncială regulată⁷⁴ sau de tip fracturat (*Frakturschrift*), probabil de factură sud-slavă⁷⁵. Analizând maniera în care au fost executate literele, Eugen Kozak a formulat câteva ipoteze despre meșterii care au realizat unele dintre lespezile funerare⁷⁶. Succinta introducere la repertoriul pietrelor de mormânt lucrate în Moldova în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, datorată istoricului de artă Maria Ana Musicescu, menționează doar în treacăt inscripțiile funerare notând: „chiar când sunt foarte neîndemânat ec săpate, apar viguros reliefate, echilibrul dintre adânc și relief fiind întotdeauna păstrat”⁷⁷.

O parte a sculpturilor în piatră păstrate la Mănăstirea Putna și anume lespezile funerare au fost studiate și analizate și prin prisma calităților artistice.

Referiri la ornamentica pietrelor de mormânt au fost făcute la începutul secolului trecut de către epigrafistul cernăuțean Eugen Kozak. Textul inscripțiilor slavone este însoțit atât de traducerea în limba germană, dar și de date tehnice privind dimensiunile pietrelor funerare precum și de o laconică și naivă⁷⁸ descriere a motivelor ornamentale care decorează câmpul lespezilor de mormânt, considerate a fi bizantino-romanice⁷⁹, în stilul Renașterii timpurii⁸⁰ sau în cel romanic târziu cu împrumuturi din Renaștere⁸¹.

Gheorghe Balș în lucrarea sa *Bisericile lui Ștefan cel Mare* dedică un scurt capitol mormintelor aflate în lăcașurile de cult edificate în Moldova din ultimele decenii ale secolului al XV-lea și până în anul 1527⁸². Referitor la ornamentica lespezilor funerare autorul menționat este de părere că aceasta, aproape întotdeauna vegetală, are un caracter occidental, dar cu inițiale origini orientale, deja asimilate de arta romanică⁸³. Au fost făcute și câteva observații legate de artizanii care au executat aceste lespezi funerare, proveniți din țările Europei apusene și centrale, familiarizați în locurile de baștină cu ornamentele de natură vegetală⁸⁴. O analiză mai pertinentă ar fi descoperit amploarea acelei arte, care a filtrat Antichitatea și Bizanțul prin laboratoare italiene și comercianți la fel. Gheorghe Balș atribuie toate lespezile funerare de aceeași factură din Moldova, executate în perioada 1478–1519 meșterului Ian (*mistr Ian*)⁸⁵, autorul pietrelor de mormânt din biserica Sfântul Nicolae de la Rădăuți, pe care îl

⁷⁴ E. Kozak, *op. cit.*, p. 75.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 81.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 75, 92.

⁷⁷ Maria Ana Musicescu, *op. cit.*, p. 241–242.

⁷⁸ E. Kozak, *op. cit.*, p. 75 (în descrierea unor pietre de mormânt, precum cele ale lui Ștefan cel Mare, mitropolitului Teoctist sau a domniței Maria Cneajna a fost folosit un adjectiv insolit: ornament drăguț (*hübsch*)).

⁷⁹ *Ibidem*, p. 75, 90.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 80, 83.

⁸¹ *Ibidem*, p. 87.

⁸² Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 241–242.

⁸³ *Ibidem*, p. 241–242.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 242.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 242–243.

consideră „cu desăvârșire stăpân pe dalta sa și într-adevăr un meșter mare”⁸⁶. Într-un alt capitol, *Meșterii*, Gheorghe Balș revine la problema celor care au creat lespezile funerare, precizând că acestea au fost împodobite de „un meșter apusean, acest Mistr Ian, probabil un ceh”, subliniind că nu se poate face precizarea dacă acesta a fost ajutat sau a avut elevi moldoveni⁸⁷.

Monumentala lucrare dedicată evoluției artelor plastice în spațiul locuit de români în Evul Mediu, elaborată de profesorul Virgil Vătășianu conține și un capitol, structurat în două secțiuni, una despre sculptura din Țara Românească și Moldova⁸⁸ și cealaltă din Transilvania⁸⁹. Virgil Vătășianu vorbea despre mormintele din Moldova, amintind nu numai prezența arcosoliilor și a chivoturilor funerare, dar și încercând să stabilească originea meșterilor și a influențelor care s-au exercitat asupra sculpturii funerare⁹⁰. Motivele decorative care împodobesc pietrele de mormânt de la Putna au origini diferite, acestea din urmă, precum lespezile funerare ale Mariei Asanina Paleologhina și a celor doi fii nevârșnici ai lui Ștefan cel Mare, Bogdan și Petru au suferit influențe renaștentiste venite prin filieră poloneză⁹¹, în timp ce marea majoritate au fost inspirate de forme de origine bizantină și orientală⁹². Din punct de vedere tehnic, motivele decorative, indiferent de zona unde au fost plasate, chenar sau câmp, trese împletite și mai ales elemente vegetale, palmete într-o multitudine de variante și tratări mai mult sau mai puțin stilizate, sunt plate, diferite de spiritul sculpturii decorative occidentale⁹³. Referitor la cei care au realizat lespezile funerare, Virgil Vătășianu nota că în Moldova „este un adevărat centru în care se încrucișează formele decorative apusene cu cele din răsărit și din miazăzi. Închegarea unui alfabet decorativ exclusiv moldovenesc nu s-a realizat însă, fiindcă, spre deosebire de ceea ce s-a petrecut în arhitectură, sculptura în piatră a rămas și de aci înainte un meșteșug executat cu preferință de străini; ucenicilor localnici nu le putem atribui decât un rol secundar, departe de posibilitatea unei emancipări propriu-zise”⁹⁴.

Istoricului de artă Maria Ana Musicescu îi datorăm mai multe intervenții legate de sculptura pietrelor de mormânt din Moldova Evului Mediu. Introducerea la repertoriul lespezilor funerare realizate în Moldova în timpul domniei lui Ștefan cel Mare permite autoarei să atragă atenția asupra unor elemente care caracterizează această categorie de obiecte. Spre deosebire de pietrele de mormânt din Țara Românească, dreptunghiulare, cele din Moldova sunt trapezoidale, amintind forma sicriului. Decorația pietrelor de mormânt, de cele mai multe ori, tectonică, respectă anumite zone. Un chenar marginal de dimensiuni variate lângă care se află banda

⁸⁶ Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 242.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 270.

⁸⁸ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1958, p. 712–727.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 731–753.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 715–716.

⁹¹ *Ibidem*, p. 715.

⁹² *Ibidem*, p. 716.

⁹³ *Ibidem*, p. 716–725, fig. 667, 668, 672, 682.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 725, 727.

cu inscripția încadrează câmpul central, sculptat și el. Chenarul marginal și câmpul au fost decorate cu motive ornamentale diferite. Chenarul marginal, indiferent de dimensiuni, nu reia motivul ornamental central, autoarea fiind de părere că opoziția dintre rotund și unghiular, geometric, vegetal sau floral constituie una dintre legile ce stau la baza decorației sculptate a lespezilor funerare⁹⁵. Inscripția cât și ornamentele chenarului și ale câmpului au fost realizate în aceeași tehnică: *méplat, champlevé*, alternanța dintre adânc și relief diferă de la un registru la altul. Literele sunt viguros trasate, echilibrul dintre adânc și relief păstrat, în schimb motivul ornamental prezintă frecvent un relief lat și plat, adâncul este redus la o simplă incizie de 1–5 mm, chenarul marginal fiind abia indicat. Lipsa de unitate internă a registrelor componente ale lespezilor funerare constituie o caracteristică constantă a tipului stilistic ale pietrelor de mormânt din Moldova secolului al XV-lea⁹⁶. Motivul ornamental predilect îl constituie străvechea palmetă, decor care va cunoaște tratări diferite, unele dintre ele amintind vag desenul original, fiind folosit frecvent în Moldova medievală⁹⁷. A fost formulată ipoteza referitoare la existența unor „școli locale”, poate mici ateliere, formate în jurul unui meșter străin (cum a fost acel „mistr Ian”, care a semnat una din pietrele de la Rădăuți) sau român, care învățase poate meșteșugul de la un străin⁹⁸.

Maria Ana Musicescu a reluat aceste considerente și în următoarele sale lucrări dedicate sculpturii funerare din Moldova⁹⁹ sau pietrelor de mormânt de la Mănăstirea Putna¹⁰⁰.

Recent, cu ocazia publicării unui volum despre Mănăstirea Putna, Maria Magdalena Székely a dedicat câteva pagini mormintelor păstrate în cuprinsul bisericii voievodale, „sanctuar al dinastiei lui Ștefan cel Mare”¹⁰¹. Au fost menționate și descrise sumar atât arcosoliile, dar și lespezile funerare care datează din epoci diferite, fiind amintită și inscripția, recent „descoperită”, a boierului Ignatie zis Iuga, marele vistiernic în timpul domniei lui Ștefan cel Mare¹⁰². A fost formulată ipoteza existenței unui arcosolii cu portretul funerar a lui Ștefan cel Mare¹⁰³, urme de culoare fiind identificate și în cazul celorlalte baldachine aflate în biserică Mănăstirii Putna¹⁰⁴.

Paraschiva Victoria Batariuc (†)

⁹⁵ Maria Ana Musicescu, *op. cit.*, p. 241.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 241–242.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 242–243.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 244–245.

⁹⁹ *Istoria artelor plastice din România*, I, București, 1968, p. 390–394.

¹⁰⁰ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 51–53.

¹⁰¹ Maria Magdalena Székely, *Mormintele Putnei*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 411–415.

¹⁰² *Ibidem*, p. 412.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 412, 414.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 414.

1.2. Cercetările arheologice și constituirea lapidariului

Călătorul care poposește la Mănăstirea Putna, după ce pătrunde prin poarta cea mare, deasupra căreia se ridică un masiv turnul refăcut la 1757, este întâmpinat în partea stângă, de-a lungul zidului estic al incintei, de numeroase fragmente de pietre sculptate, cele mai multe de mici dimensiuni. Cele mai frecvente se dovedesc a fi fragmente provenind de la ancadrame de uși și ferestre care au împodobit diverse construcții realizate în secolele XV–XVI în cuprinsul Mănăstirii Putna. O excepție notabilă o formează singurul exemplar fragmentar al unei sculpturi înfățișând un leu rampant (Cat. 74), având o coamă bogată formată din hașuri adânc incizate și coada arcuită terminată cu două semipalmete suprapuse, figură realizată în relief înalt combinat cu trafor, datând posibil din secolul al XVII-lea, păstrat acum în interiorul „Casei domnești”. Din păcate despre niciunul din fragmentele aflate astăzi în cuprinsul Mănăstirii Putna, și ne referim în mod special la improvizatul lapidariu de pe latura estică a incintei, nu se cunoaște locul precis de descoperire.

Dacă privim în trecutul de cercetare al Mănăstirii Putna, atrage atenția dezideratul formulat încă din anul 1939, de către arhitectul Horia Teodoru, care solicita anume, în scris, ca „blocurile mari, de talie, de piatră, cu diferite cioplituri de cadre de uși și ferestre să se depoziteze în clopotnița cea nouă, acolo unde se păstrau fragmentele baldachinului lui Ștefan cel Mare, pentru a fi desenate și studiate”¹⁰⁵. Arhitectul săvârșea deja o discriminare, referindu-se doar *la anume pietre* pe care orice arhitect le-ar fi recunoscut cu relativă ușurință. Însă, acum o știm bine, existaseră mereu și alte pietre care nu aparținuseră categoriilor desemnate de către Teodoru; printre cele mai notorii fiind fragmentele de lespezi funerare. Timpurile au împiedicat trecerea la împlinirea completă a faptei intenționate. În adevăr, a fost creat un *depozit* simplu, fără nici un fel de altă exigență. Iar mai apoi, au acționat alte comandamente care au grevat atât studiul, cât și valorificarea muzeistică; ba chiar însăși depozitul.

Cercetările arheologice au debutat la Mănăstirea Putna în toamna anului 1955 și au continuat, cu întreruperi semnificative, până în vara anului 1981, cercetări cerute de amplele lucrări de restaurare ale întregului complex monahal¹⁰⁶. Raportul întocmit după încheierea celei de-a doua campanii de cercetări arheologice de la Mănăstirea Putna, din anul 1956, se mulțumește să menționeze lapidar descoperirea în zona de sud a incintei, în secțiunea XVIII, a unor pietre sculptate, informație care

¹⁰⁵ Ieromonah Dosoftei Dijmărescu, Monah Alexie Cojocar, *Perioada interbelică*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 76 și nota 28.

¹⁰⁶ I. Nestor et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 17–30, pl. 1–2, fig. 1–3; Iidem, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în *op. cit.*, p. 32–45, pl. 1–3; Nicolae N. Pușcașu, *Informare asupra săpăturilor de cercetare arheologică efectuate la Mănăstirea Putna în anii 1969–1970*, în *op. cit.*, p. 49–56, pl. 1; M. D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate ale cercetărilor arheologice a Casei domnești de la Mănăstirea Putna*, în *op. cit.*, p. 95–107, fig. 1–10; Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *Mormintele Putnei*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Putna, 2004, p. 19–36; Iidem, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 177–198, tabel I, fig. 1–30, pl. 1–8.

nu a fost susținută și de ilustrație grafică. O frază a generat o bogată literatură: „Din molozul construcției care acoperea resturile ei s-au scos șase pietre cu profile bogate, lucrate în stil gotic”¹⁰⁷. Descoperirea acestor piese sculptate a furnizat autorului săpăturii în zonele de est și sud, Trifu Martinovici, un argument în favoarea ipotezei despre existența pe latura de sud a incintei a unei „Case domnești”¹⁰⁸. Până astăzi, informația a rămas fără vreun suport critic, deși se putea admite de la început că dispersia pietrelor vechi fusese într-atât de aleatoare, încât să nu poată impune vreo concluzie atât de precisă.

În același registru al unor sumare notații se înscrie informația transmisă de Corina Nicolescu, într-o lucrare dedicată arhitecturii civile din Țara Românească și Moldova, apărută postum, informație nesusținută de ilustrație. Astfel, autoarea, care nu a mai avut șansa să-și revadă manuscrisul și să realizeze ilustrația fotografiată, care a fost executată de Editura Meridiane în vara anului 1978¹⁰⁹, nota: „La Mănăstirea Putna ultimele cercetări arheologice au dat la iveală, pe latura de sud a incintei, temeliile și subsolurile unei locuințe spațioase, cuprinzând o vastă sală împărțită de puternice arcade de piatră, sculptate foarte îngrijit cu profile gotice. Aparținând aceleași locuințe, plăcile de piatră sunt sculptate [și] traforate cu aceleași motive heraldice, asemănătoare celor de pe plăcile de sobă și discurile de ceramică din vremea lui Ștefan cel Mare. La o primă impresie, ele par să fi aparținut parapetului unei balustrade”¹¹⁰. Nota care însoțește aceste fraze trimite la raportul de cercetare arheologică din anul 1956, care din păcate nu face decât să menționeze aflarea unor fragmente sculptate în stil gotic în zona de sud a complexului monahal. În cuprinsul aceleași note se face trimitere și la materialele recent descoperite și expuse în colecția mănăstirii¹¹¹. Coroborând informațiile despre „plăcile de piatră sculptate traforate cu aceleași motive heraldice, asemănătoare cu plăcile de sobă și discurile de ceramică din vremea lui Ștefan cel Mare”, ne întrebăm dacă fragmentul de leu rampant realizat pe trei laturi în *rondebosse* se integrează în categoria „plăcilor... traforate cu motive heraldice”. Este singurul fragment de sculptură decorat cu leu rampant descoperit în cuprinsul „Casei domnești”, despre care avem date certe. În adevăr, termenul utilizat de remarcabilul istoric de artă nu face decât să deruteze inutil, pentru că *nu există* la Putna plăci din piatră traforate, sau cel puțin nu dintre acelea care să stârnească interesul domeniului ori să necesite analogii în lumea cahlelor de sobă.

O nouă informație referitoare la subiectul nostru ne este oferită de arhitectul Cristian Moisescu, autorul în colaborare cu istoricul de artă Maria Ana Musicescu și muzicologul Adriana Șirli, a monografiei dedicate Mănăstirii Putna, apărută în anul 1982 în colecția *Comori de artă din România* a Editurii Meridiane¹¹². În capitolul

¹⁰⁷I. Nestor et alii, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 33.

¹⁰⁸*Ibidem*, p. 33–34.

¹⁰⁹Informație a regretatul nostru prieten, Radu Popa.

¹¹⁰Corina Nicolescu, *Case, conace și palate vechi românești*, București, 1979, p. 74–75.

¹¹¹*Ibidem*, p. 105, nota 268.

¹¹²Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *op. cit., passim*.

despre „casele domnești” sunt menționate „fragmentele de pietre profilate provenind de la ancadramente de uși și ferestre, păstrate în număr de peste 50 [...] numeroase plăci ceramice cu decorație figurativă asemănătoare celor utilizate ulterior în ornamentarea fațadelor unor monumente moldovenești de cult, sau resturi de pictură policromă, toate descoperite în interiorul sau în preajma acestei case domnești”¹¹³. Strict pentru pietre, era o evaluare generală, fără nici un fel de valorizare de reținut decât cea numerică.

Rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate în zona de sud a complexului monahal, unde încă din anul 1956 au fost identificate vestigiile unei „case domnești”, dar și problemele pe care aceste descoperiri le ridică sunt prezentate într-un studiu dens, apărut la numai doi ani după încheierea săpăturilor. Vorbind despre posibilitățile de restaurare ale „Casei domnești” se face acolo precizarea că, în cazul elevației, deși au fost recuperate fragmente de ancadramente, acestea nu sunt suficiente pentru asigurarea reconstituirii, deoarece de la nivelul solului în sus nu s-a mai păstrat nimic din zidurile datând din secolul al XV-lea¹¹⁴. Autorii nu au socotit deloc relevantă nici măcar semnalarea *dispersiei* pietrelor din săpături. Iar mai departe, aceiași specialiști meritau a ne face măcar departajarea ancadramentelor în funcție de uși ori ferestre.

În ultima etapă a cercetărilor arheologice întreprinse în cuprinsul „Casei domnești” (1980–1981), cercetări la care am participat nemijlocit¹¹⁵, s-au descoperit doar câțiva bolțari de la arcade masive, precum și fragmente de ancadramente din gresie, decorate cu colonete puternic reliefate, de la partea inferioară a unui portal, de culoare roșiatică, calcinate, martore mute ale unui puternic incendiu.

La informațiile oferite de lucrările care se referă la fragmentele de detalii arhitecturale sculptate în piatră se adaugă articolul redactat de arhitectul Ștefan Balș, cel care a realizat proiectul de restaurare al „Casei domnești” de la Mănăstirea Putna. Studiind rezultatele cercetărilor arheologice, pentru a putea realiza planul de restaurare, arhitectul Ștefan Balș a verificat la sfârșitul anului 1980 toate materialele descoperite de-a lungul timpului cu ocazia cercetărilor arheologice și păstrate în colecțiile de la Putna. Concluzia la care a ajuns nu doar arhitectul Ștefan Balș, dar și membrii colectivului de cercetare arheologică a „Casei domnești” de la Mănăstirea Putna este edificatoare: „De aceea toate fragmentele de piatră ale ancadramentelor de uși și ferestre recuperate, care puteau contribui la sporirea părților componente ale clădirii, au fost repuse în operă chiar fără a se cunoaște amplasarea sau datarea lor inițială, socotindu-se de altfel mai importantă asigurarea bunei conservări pe viitor prin încorporarea lor în zidărie decât prin adăpostirea și expunerea lor într-o sală de muzeu”¹¹⁶. O notă de subsol aduce noi precizări, subliniind faptul că la data când se întocmea proiectul de restaurare nu se mai păstrau pietre ajurate „timpane de piatră

¹¹³ *Ibidem*, p. 24.

¹¹⁴ M. D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Ciuceanu, *op. cit.*, p. 105–106.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 96, nota 2.

¹¹⁶ Șt. Balș, *op. cit.*, p. 14.

netraforată [subl. P. V. B.] folosite inițial la partea superioară a golului de fereastră¹¹⁷.

Arhitectul Ștefan Balș a refolosit la restaurarea intrării monumentale de pe latura de nord a „Casei domnești” câteva fragmente de ancadrament cu semibaghetă cu muluri puternice, din gresie calcinată, dovadă a faptului că a împodobit o construcție care a suferit cel puțin un incendiu. Alte fragmente de pietre sculptate în gresie, cu un decor cordiform au fost încastrate în zidăria „Casei domnești”¹¹⁸. Balconul plasat pe mijlocul fațadei principale prezintă o balustradă decorată cu trasee gotice în relief, inspirată de un fragment de mici dimensiuni, fără loc de descoperire cunoscut, despre care arhitectul Ștefan Balș a presupus că forma soclul unui mormânt, asemănător cu cel al Mariei de Mangop¹¹⁹. Este mai plauzibil ca micul fragment cu decor gotic, considerat de arhitectul Ștefan Balș ca aparținând soclului unui mormânt să provină de la o balustradă, precum aceea existentă la biserica Sfântul Nicolae de la Bălinești¹²⁰ sau cu cele descoperite cu decenii în urmă în „cursa de șoareci” de la Cetatea de Scaun a Sucevei¹²¹ și recent la Mănăstirea Probota¹²². Evident, chiar și din contemplarea recentă a finalității reconstrucției, nu se poate scăpa de concluzia potrivit căreia pietrele poziționate acolo au fost alese, deoarece ar fi imposibil de admis că din săpături s-au extras doar pietre „frumoase” care meritau a fi din nou înveșnicite.

Paraschiva Victoria Batariuc (†), Adrian Andrei Rusu

¹¹⁷ *Ibidem*, nota 4.

¹¹⁸ V. *infra*, p. 99, Fig. 78.

¹¹⁹ V. *infra*, p. 101, Fig. 83 și nota 297.

¹²⁰ Corina Popa, *Bălinești*, 1981, p. 12, 14, 15.

¹²¹ Mira Dordea Voitec, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, 1976, p. 40, fig. 13, 15, 80, 81, 85, 86.

¹²² *The Restoration of the Probota Monastery*. UNESCO, 2001, p. 190, 192, fig. 329/c.

2. MĂRTURIA MATERIALULUI LITIC

2.1. Lapidariul mănăstirii

Considerații generale

Principala problemă a lapidariului a fost cea a recuperării datelor de proveniență a componentelor sale dispartate. Or, precum se va vedea, pietrele Putnei sunt însoțite aproape consecvent de mențiuni de tipul „loc de descoperire/proveniență necunoscut”. Cantitatea exclude originea întâmplătoare și culegerea lor prin intervenții active, rezultate ale șirului de intervenții și restaurări la care ne-am referit deja sumar, dar fără posibilitatea de a mai adăuga vreodată ceva mai concret. Probabil ținând seama de lipsa de relevanță a originii lor accidentale, majoritatea recuperatorilor s-au mărginit a le pune deoparte, fără măcar a menționa că le-au regăsit în pământ, prin ziduri degradate, în vreun cotlon sau tufă. Au transferat toată problematica generațiilor care au urmat, adăugând însă dificultăți suplimentare tratării pietrelor. În doar câteva situații, există certitudini legate de grupuri de pietre care au fost demontate din aceleași locuri și au continuat să existe separate, până când s-au identificat ca atare.

Un aliniat se cuvine dedicat cantității. La această oră, lapidariul independent al Putnei poate fi socotit unul dintre cele mai importante de pe teritoriul vechii Moldove. Cum se va vedea pe parcurs, cantitatea nu a fost neapărat favorabilă vechimii pietrelor. Pentru că grupul mai vechi este minoritar. În nici un chip, o asemenea judecată nu poate impieta asupra valorii colecției în sine, a importanței sale istorice și ca șansă suplimentară de a mai cizela maniera de prezentare a patrimoniului mănăstirii. Precum se știe, din punct de vedere strict muzeistic, ea a înghețat la nivelul unui muzeu conceput în epoci rezolute, a cărui reînnoire este un deziderat. Chiar trecând peste toate activitățile cumplit de birocratice care ar presupune acest lucru.

În mod fatal, colecția întregă se divide în pietrele independente și cele care sunt prin ziduri de elevație. Dacă primele au putut fi riguros documentate, cele din grupa a doua sunt afectate de vederi parțiale, incomode, blocate total sau năclăite de liante foarte dure (ciment) a căror înlăturare ar fi fost nu numai dificilă, dar ar fi afectat și estetica actuală.

Când ar fi cazul discutării originii mai sigure a acestor pietre, ar conta întâi de toate, locul carierelor din care au provenit. Râul poartă pietre rulate pe care nici un fel de zidar nu le iubește. Microzona geologică a Putnei nu conține materiale de construcție de foarte bună calitate. Dar le are, totuși, pentru că în inima lor a

fost cioplită „chilia lui Daniil Sihastrul”¹²³. În 1939, când s-a pus problema unor reparații, erau indicate spre utilizare blocuri de piatră de carieră locală, de aceeași mărime și în locurile de unde căzuseră¹²⁴. Pe celelalte pietre, în modul cel mai evident, lipsesc urmele icurilor de despicare specifice carierelor. Le caracterizează mai curând finisaje făcute după scoaterea din cariere. Faptul întărește și mai abtîr concludia transporturilor efectuate din alte locuri.

Abia în anul 2016 am aflat că în urmă cu 45 de ani, în sectorul de sud-est, în afara incintei, se aflase „o îngrămădire de bolovani mari formând un strat gros de 0,30–0,40 m ce ocupă o suprafață destul de mare”¹²⁵. Pe lângă nedreptatea de a nu cunoaște ce fel de bolovani fuseseră aceia, am putea bănui că fusesse vorba, într-adevăr, despre un *siloz* de piatră de construcție rămas nevalorificat.

Fiecare nouă reluare de construcție nu se poate baza exclusiv pe reutilizarea unor pietre spoliaste din clădiri vechi, dezafectate; cu atît mai mult cu cît nu s-a procedat mereu la înlocuiri de clădiri, ci a fost vorba și despre construcții adăugate la zestrea deja prezentă. În plus, mai adăugăm două motive: pentru că demolările se lasă mereu cu distrugerii, iar noile construcții au fost mereu mai ample decît cele anterioare, nu neapărat mai sofisticate. Spațiile odată regândite, ancadramentele trebuiau de asemenea să fie adaptate. Avem și situația marelui leu tenant de scut care generează o serie întregă de nevoi constructive, care trebuiau să-l slujească pentru a fi vizibil. Însă, pentru construcțiile mai noi niciodată nu se pot imagina recuperări integrale, pentru că sunt prea pretențioase și precise. Totalitatea pietrelor care se pretau la lucrături de finețe au nevoie de evaluări mai precise, ale unor geologi, exprimate însă „pe românește” pentru a fi transferate în substanță istorică.

Într-o situație aparte sunt două pietre de mormânt, respectiv a domnitorului însuși și cea a Mariei de Mangop. Materialele sunt diferite: marmură și calcar de foarte bună calitate. Ne găsim în fața unor uriașe excepții. Cum se știe, cea dintâi a fost etichetată drept „marmură de Carrara” (Italia), încă de către Eugen Kozak¹²⁶. Nu este singura lespede/piatră din marmură¹²⁷, dar despre celelalte nu am găsit identificări asemănătoare. Să reținem însă măcar faptul că sursele și calitatea lor au fost și rămân vizibile cu ochiul liber. Noul baldachin de mormânt al ctitorului a fost făcut din marmură de la Istanbul (Constantinopol), la 1935; ceea ce indică deja a treia sosire de marmură la Putna.

¹²³ Ne exprimăm întreaga rezervă relativ la datarea acestui complex în sec. XIII–XIV, ca și regretul de a nu fi fost relevat în detaliu. Numai aspectul din urmă conduce la concludia că a existat acolo un complex locativ căruia i se poate recunoaște cel mult aglomerarea în timp, dar nu și vechimea.

¹²⁴ Ieromonah Dosoftei Dijmărescu, Monah Alexie Cojocar, *op. cit.*

¹²⁵ Gh. I. Cantacuzino, *Mănăstirea Putna. Săpăturile arheologice din zona exterioară de sud* (1971), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 11.

¹²⁶ E. Kozak, *Die Inschriften aus de Bukowina*, vol. I, Viena, 1903, p. 85, fig. 7. Informația se repetă și la Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 8.

¹²⁷ A se vedea și Paraschiva Victoria Batariuc, *Obiecte antice în medii medievale din Moldova*, în *ArhMold*, 32, 2000, p. 309.

Oricum, despre fragmentele de marmură nici nu ne putem pronunța cu precizie la ce vor fi fost folosite. Am putea doar presupune că aceeași lespede a lui Ștefan nu a putut fi asociată vreodată cu aranjamente din pietre de calitate inferioară. Compoziția din jurul anului 1500 putea să pornească chiar ea de la blocuri de marmură diferite. Fără vreo demonstrație, catalogarea de la început de secol XX putea fi privită măcar cu prudență și, ulterior, suspusă unei verificări.

De unde ar fi rezultat asemenea recuperări de materiale pentru lucru? Cum de domnia a utilizat o asemenea modalitate de a rezolva o comandă? În primul rând meșterii trebuiau să atragă atenția asupra calității posibile a vreunei lucrături, adăugând, tot numai ei, sursa de unde se putea folosi materia primă. Acceptând originea italică sugerată, ne-am regăsi în fața uneia dintre cele mai grele probleme ale conținutului comerțului moldovean de la cumpăna veacurilor XV și XVI. Pe de altă parte, discuția nu poate ocoli precedentul de la Mănăstirea Bistrița, creat se pare în vremea lui Alexandru cel Bun¹²⁸. Cunoaștem faptul că se transportau ancadrame de construcție de la ateliere/cariere, la locul definitiv de amplasare, însă călătoria marmurei care ne stă în atenție ar fi fost una din cale-afară de lungă. O simplificare ar rezulta din aceea că materia primă nu a călătorit anume din Italia, pentru a deveni ceea ce vedem astăzi, ci a ajuns acolo intermediat, dintr-o spoliere de monument antic, din vecinătățile Moldovei. Regele Matia Corvin (1458–1490) transportase la Buda pietre care proveniseră din vechea Dacie¹²⁹. La data execuției cu rost funerar, Moldova pierduse litoralul ei sudic, de unde se putuseră aduce ceva pietre valoroase, din vechile colonii grecești, cu istoria prelungită prin romani, până în Bizanț ori în imperiul colonial genovez. Pe de altă parte, întâmplarea face că dispunem de datele unui transfer de piatră comandat mai târziu de către Alexandru Lăpușeanu, din vechea Dacie, pentru Mănăstirea Slatina¹³⁰. Dacă nepotul reluase o experiență deja mai veche, a bunicului, tot nu este sigur că marmura respectivă ar fi provenit din Italia și nu din carierele dacice, de la Bucova (jud. Hunedoara), spre exemplu. Evident, mult mai facil, ea se putea culege dintr-o veche ruină romană, rămasă foarte vizibilă. Dilema s-ar rezolva ușor printr-o analiză petrografică modernă.

Același dosar nu ar fi complet dacă nu am pomeni și grupul celor trei pietre strălucitor de albe (una îndeosebi), vizibile pe latura de est a „Turnului tezaur”, în apropierea muchiei libere, dinspre sud. Înălțimea le face imposibil de accesat fără o scară de pompier ori o escaladare de alpinism utilitar. Abia câteva apropieri curajoase și imagini fotografice de ultimă oră ne-au convins că nu sunt bucăți de marmură. Dacă se confirmă această calitate, atunci întreaga discuție va trebui reluată, măcar prin a admite că la Putna a ajuns un întreg lot de asemenea pietre, destinul celor din elevația de turn fiind hotărât în funcție de rezolvarea destinațiilor inițiale.

¹²⁸ În jurul său există deja „folclorul” aducerii din sudul-îndepărtat. Văzându-le, am tras concluzia că provin din mai multe tipuri de marmură.

¹²⁹ *Inscripțiile Daciei Romane*, I, București, 1975, p. 36.

¹³⁰ Doc. publicat în *Documente privitoare la istoria Românilor*. Ed. E. Hurmuzaki. Referințele discutate și la I. Gheorghiuță, *Mănăstirea Slatina*, în vol. *Monumente istorice bisericești din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, p. 226–227.

În al doilea caz, al lespezii Mariei de Mangop, am intra într-o zonă excesiv de speculativă dacă am presupune că ea a fost anterior o componentă de arhitectură, tot medievală¹³¹. Spolierile și recuperările au devenit obișnuite, chiar la Putna, într-o perioadă istorică mult mai tardivă. Deci, discutăm nu doar despre o serie a tradițiilor de folosire a marmurei, în secolele XV–XVII, ci și despre o practică curentă de reciclare, care a trecut dincolo de materialul intrinsec. Cum se va vedea, ele au intrat primordial într-un circuit închis, fără origini exagerate de pietre. Însă, chiar și așa, cele două sorturi de pietre speciale nu au mai apărut niciodată pentru a defini alte realizări decât decoruri funerare.

Încă cu destulă vreme în urmă, era descrisă o piatră albicioasă, moale, zisă „piatră rusească”, pentru că ar fi ajuns tardiv, doar în secolul al XIX-lea, din zona Basarabiei¹³². Fără ajutorul unui geolog nu se poate, deocamdată, adăuga nimic în plus. Oricum, ar merita cercetat în ce măsură piatrăria funerară a Epocii Moderne a uzat de asemenea materiale.

Gresia, în care a fost cioplită și așa-numita „Chilie a lui Daniil Sihastrul” (Fig. 6), este una dintre sursele de materie primă la care ne putem gândi, chiar și în absența analizelor petrografice. Este foarte evidentă folosirea gresiei locale pentru șantierul din secolul al XVII-lea. Din aceeași piatră a fost realizat și leul de balustradă care poate fi foarte bine datat.

Există pietre profilate care păstrează urme de sedimentare geologică nete, cu vergeturi cromatice. A încerca să se cioplească ceva „de-a curmezișul” unor asemenea semnale date de materia primă era un risc. Un meșter priceput ar fi știut că a alege astfel de pietre pentru profile complicate nu era deloc potrivit. Tocmai pe acele zone din structura pietrelor se puteau produce cele mai ușoare exfolieri (degradări) stimulate de succesiunea anotimpurilor ori de alte șocuri antropice (loviri, cutremur, incendiu).

Dar, majoritatea ancadramentelor gotice, mai vechi, au fost executate din calcar, de o calitate relativ bună. Automat, originea acestor piese poate genera o primă discuție legată de șantierul care le-a cerut și plantat în elevații. În perimetrele cercetate arheologic s-au regăsit ceea ce s-a denumit o „pătură de gresie” dar și „podea de gresie”¹³³. Având în vedere analiza unui profil arheologic, rezultă că gresia sfărâmată pornea din ziduri ridicate doar în secolul al XVII-lea¹³⁴. După o asemenea observație, ne putem imagina și dificultatea transporturilor care au urmat calea Putnei, înaintea acelei perioade istorice. Nu avem nici cea mai mică siguranță că arheologii monumentului aveau capacitatea de a recunoaște urmele unui atelier de cioplire.

¹³¹ Cum pare a sugera Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 46–47.

¹³² E. Kozak, *op. cit.*, p. 78.

¹³³ *Vezi Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 20–21. Este posibil ca ceea ce s-a denumit a fi urmele unor căi de acces să poată fi legat de o asemenea operațiune. Aceasta cu atât mai mult cu cât, indiferent dacă majoritatea pieselor decorative ar fi fost executată în alte locuri, ca în orice construcție, șantierul avea nevoie de ajustări de pietre pentru a realiza zidăriile.

¹³⁴ *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, pl. 2/2.

Dacă răspunsul ar fi tranșant negativ, cum nu este, s-ar indica realitatea că finisarea pietrelor din calcar cel puțin s-a efectuat în altă parte, în vecinătatea carierelor sau în ateliere specializate, din atelierele de la domiciliul meșterilor; nu se poate încă exclude un popas putnean, din afara perimetrelor atinse de către arheologie. Tot din extracțiile rapoartelor arheologice, mult mai admisibilă ar fi o exploatare de piatră locală tardivă.

Majoritatea pietrelor utilizate în construcție transmit mesaje legate de modalitatea lor de cioplire. Stilistic deja, dispunem de profilări relativ asemănătoare, însă realizate diferit (șabloane de profile, cel mai repede vizibile). Ne putem gândi la realizări de calfe, nu meșteri, la comenzi destinate unor sectoare mai puțin vizibile ori la economii de plăți.

Se detașează bine pietre care au suprafețe prelucrate diferit. Blocurile cu suprafața variată de tratate (cioplire grosieră, primitivă, cioplire relativ îngrijită, șlefuire) sau cu suprafețe diferite de uzură (oxidate, arse, cu urme de tencuieli sau zugrăviri), dau indicii prețioase pentru locul de amplasare și vederea inițială în paramente (suprafața pereților). Un bun sector de contemplat cu majoritatea soluțiilor și tehnicilor utilizate este cel al peretelui din preajma ușii sudice de intrare în pronaos. Aproape s-ar putea bănui că realizatorii au avut în gând o adevărată expoziție cu pietre moștenite, cu istorii de prelucrare în buchet.

Motivul pentru care pietre contemporane arată divergent este destul de simplu: prelucrarea era adaptată la vizibilitate. Laturile ori părțile care urmau a se îngropa total ori numai parțial în ziduri nu aveau nevoie de finisaje superioare. Cele mai multe aparținuseră suprafețelor neutre. Lăsate însă zgrunțuroase, ele urmau să fie mai potrivite aderenței mortarelor de tencuială; dacă se șlefuiau, erau mai potrivite vopsirilor directe. Mai ales ancadramentele și elementele decorative erau lucrate diferit. Acelea se realizau cu dălți fine și cu ajutorul altor pietre, mai dure, anume destinate pentru un asemenea scop. Alte laturi, ale acelorași blocuri, aveau nevoie numai de un gen de îndreptare ori, dimpotrivă, de neregularități de ancorare, pentru a se cupla cu cele vecine. De obicei suprafețele se realizau cu dălțile cu dinți (**Cat. 15, 17**). Îndreptările simple erau rezolvate cu dălți late (**Cat. 84**). Dălțile fine și șlefuirile nu lasă urme identificabile.

În literatura de specialitate este amintit un „ciocan de pietrar găsit în preajma zidului de incintă, datând de la sfârșitul secolului XV”¹³⁵. După cum s-a făcut deja constatarea, pare a fi un produs al campaniei de cercetări arheologice din anul 1956, unde identificarea era ușor diferită, referindu-se la două unelte de „zidar”, un ciocan și o mistrie¹³⁶. Din păcate, nici una dintre piese nu s-a publicat, îngropându-se pe undeva în abisul depozitelor din București. Știm și astăzi că ciocanele folosite la prelucrarea pietrelor, aparținătoare sculptorilor, și cele ale zidarilor, nu au fost identice. Consecința este că rămâne deschisă nu problema prelucrării pietrelor pentru zidurile Putnei, ci caracterul ei special: de prestație complexă, urmată aceleia din cariere, ori doar

¹³⁵ M. M. Popescu, *Sculptura medievală în piatră din țările române*, București, 1985, p. 12.

¹³⁶ I. Nestor et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 32.

limitată la aranjarea propriu-zisă în construcție, care avea nevoie doar de corective limitate aplicate individual pietrelor ori asizelor. Pierderea unor asemenea unelte este o raritate în sine, pentru că au fost mereu baza existenței meseriașilor care le manevrau. Așa încât, despre ele se putea brodi o „poveste” de utilitate ori pierdere.

O categorie de pietre trădează felul în care s-au făcut montările¹³⁷. Cele dintâi sunt urmele superficiale, păstrate pe suprafețe lucrate, în forma unor găuri de circa 3–5 cm, care la rigoare pot fi luate și drept accidente (izbiri cu unelte ascuțite, urme de gloanțe). Un grupaj se concentrează imediat lângă stânga ușii de sud a pronaosului (Fig. 7). Totuși, ele au fost create deliberat de către constructori, pentru a permite intrarea colților cleștilor de ridicare a blocurilor în elevație. Asemenea particularități nu sunt necesare decât la asizele de înălțime. Când blocuri cu particularități de acest tip apar până la înălțimea umană (cum le vedem așadar pe paramentul de sud al bisericii, de exemplu), am putea bănui aproape imediat că a fost reutilizate, locul lor inițial fiind mult mai sus în elevație. Interesant este că o cantitate importantă din aceste pietre marcate apar în zona pronaosului refăcut. Aleator, unele dintre găuri au fost astupate ori au pierdut în timp plombele cu mortar cu care restauratorii au încercat să le cârpească, pentru că nu se poate discuta despre varianta unei ascunderi. Acum ele sunt vizibile, dar, înainte de restaurarea din 1968–1973, biserica a fost clar tencuită complet.

Sunt dovezi neîndoielnice că la biserica ștefaniană s-a lucrat cu ajutorul unor macarale cu clești în șarnieră. În nici un caz nu putem fi de acord că ar fi tipice pentru construcțiile din vremea lui Ștefan cel Mare, cum s-a afirmat¹³⁸. În Transilvania, ele apar deja în construcții de secol XIV și nici nu încetează brusc la începutul secolului al XVI-lea. Asemenea unelte sunt vizibile în colecții muzeale din România (la Brașov, de exemplu). Mai mult, pe fresca Voronețului, este pictată o asemenea instalație mânăuită de un grup de diavoli (Fig. 8). Nu au fost mecanisme care se puteau utiliza în alte scopuri, ci fuseseră tipice doar zidarilor de mari construcții din piatră. Este un detaliu important care vorbește și de șantierul în sine, despre care exegeza de specialitate a avut puține lucruri de detaliat.

Tot lotul cel mai nou conține urme de la vechile balamale¹³⁹. Un bloc mai conține chiar o țâțână metalică. De obicei, acestea sunt mai mici și repartizate, lateral, la fila pereților. Ușa „Turnului tezaur” păstrează urmele unor vechi inserții metalice, astăzi dispărute. Balamalele cele mai vechi pe care le putem cita par să aparțină picturii de frescă de la biserica evanghelică din Sânpetru (jud. Brașov). Deși schematică, imaginea nu a evitat redarea unor forme artistice. În schimb, alt grup de pietre păstrează orificiile, dispuse la distanță egală, ale unor zăbrele. Un astfel de bloc are, concomitent, și urme de zăbrele și alte urme de balamale, în cazul dat, provenind obligatoriu de la obloane din lemn care dublaseră drugii din fier. Un grilaj decorativ,

¹³⁷ Sesizate și de către Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură...*, p. 77.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ O balama completă a fost descoperită în S IV în anul 1955 și s-a datat în sec. XV? *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 23.

pictat la Humor (jud. Suceava), nu are nici o particularitate care să-l țină doar în zestrea bisericilor. De obicei, asemenea instalații erau montate la luminatoarele de pivnițe și la ferestrele parterelor. Repetarea ori dublarea unor orificii de ancorare ori fixare în pietre era normală atât timp cât soluțiile de înțepenire ale fierului în piatră nu erau dintre cele mai potrivite, iar, pe de altă parte datorită uzării prin mânăuire a acelorași batanți de uși și obloane.

Alte urme particulare au provenit din amplasarea unor scoabe și tiranți din metal. Aspectul lor este cel al unor șanțuiri. Ambele tipuri sunt atestate mai ales în/la construcțiile târzii (secolul al XVIII-lea). Toate sunt din fier, știind că în perioade mai vechi se folosise plumbul, eventual combinat cu fierul. Este bine să reamintim că suspiciunea potrivit căreia biserica inițială a fost acoperită cu solzi (acoperiș) din plumb nu a fost înlăturată arheologic¹⁴⁰, astfel încât folosirea sa și în alte destinații trebuie conservată numai ca potențială. Marea consolă dublă din lapidar (**Cat. 7**) conservă doar urmele orificiilor care au adăpostit metale îngropate în piciorul de susținere.

În mod normal, feneria amintită se înfigea și se îngropa în zidării ori se acoperea cu tencuiri. Scoabele s-au utilizat pentru legarea unor blocuri din arce de boltă sau alte suprafețe cilindrice (ghizdul de fântână). Asemenea scoabe suplineau, în parte, deficiențele de meserie ale meșterilor epocilor tardive. În fine, un gen de tiranți, masivi, în forma unor drugi scurți, au fost utili pentru a fixa o consolă foarte masivă, fără a implica ancorări complicate numai din zidăria propriu-zisă.

La fel de puține ar fi și marcajele deliberate de pe pietre. Cele dintâi s-au plasat în chiar momentul construcției. Trasate discret, pe suprafețe care, de obicei urmau să fie tot îngropate în zidărie, sunt însemne care devoalează proiectarea îmbinării componentelor de mare rigurozitate tehnică și artistică. Formele acestora puteau avea linieri (**Cat. 54**) care marcau profilaturile sau limitele de îngropare în zidărie ori de combinare cu alte pietre. Cele mai valoroase din categorie au fost cele alfabetiforme (**Cat. 93**), care se confundă nedrept cu pietrele din categoria următoare. Ultimul de semnalat, în forma literei T, a apărut pe grosimea de montare a unui masiv bolțar din componența arcelor de la pivnița casei domnești (**Fig. 9**). Socotite a fi semne de producție, ele apăreau acolo unde existau mai multe echipe de lucru sau surse de proveniență diferită a materialelor de construit. Doar cele din urmă au fost, cu adevărat, „semnături” de lucrare, în baza cărora se făceau și plățile.

Pe foarte puține pietre am reușit să identificăm semne ale meșterilor. Când ele lipseau, însemna că echipa era unică și nu era nevoie să se delimiteze de o alta care lucra în același timp. Litera „F” apare pe o singură piesă, însă este o contribuție ulterioară, din categoria graffiti (**Cat. 93**).

Conștiința publică și o parte însemnată a specialiștilor istoriei medievale nu au nici un cuvânt de adăugat referitor la felul în care pietrele vor fi stat odinioară în ziduri. Sunt informații care ne spun că în anii 1953–1954 s-au făcut copioase acoperiri

¹⁴⁰Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 188.

cu tencuieli noi. Ca să întărească neuniformitatea și confuziile, arhitecții ne-au programat și produs restaurări cu multe zidării „crude” (neacoperite de zugrăveli), unde pietrele din compoziția zidărilor se admiră în toată voia. Dacă ne-am referi numai la găurile de la cleștii de ridicare ori semnele de meșteri, am putea susține cu toată tăria analogiilor, că acele pietre au fost mereu acoperite, cel puțin în vremurile lor de glorie. Pentru că țin de o negrăită banalitate, nici nu ar fi meritat vreodată să mai troneze la vedere, pentru a stârni imaginația explicativă a turiștilor neștiutori.

Tot fugitiv, a fost menționată pictarea baldachinelor de piatră aflate pe vechile morminte ale ctitorului¹⁴¹. Ar fi destul de invocată astăzi, ca analogie, vopsirea (accentuată de restaurări) a ancadramentelor de la biserica episcopală de la Vad (jud. Cluj). Dar nici Moldova nu duce lipsă de asemenea mărturii, și tot ca la Vad, nimeni nu mai știe cu precizie dacă ele au fost contemporane cu data de construcție, ori se datează ulterior. Dar, a fost mult mai mult decât acest exemplu.

Întorși la Putna, observăm de îndată că dispunem de pietre care au avut culori întinse în straturi fine (vezi catalogul), cu-adevărat îngrijite, specifice unor știutori de meserie. Se va observa că multe dintre pietre sunt și acum acoperite de o zugrăveală rozalie, superficială. Ea face parte dintr-o mare operațiune de estetizare care a avut loc la Putna într-o epocă târzie. Un grup de pietre ce par a trăda urme de pictură a fost deliberat grupat pe paramentul din preajma ușii nordice de intrare în pronaos (Fig. 10). Informații foarte generale susțin însă că și „casele domnești” ar fi fost pictate¹⁴². Nu știm dacă au arătat vreodată mai bine decât în prezent, în așa fel încât să se poată discuta despre decorații identificabile. Toate aceste elemente au completat pictura de frescă. Au fost semnalate, totul reducându-se la constatarea că erau ilizibile¹⁴³.

În fond, pe de-o parte, nici nu contează, pentru că tencuirile de/pe piatră au fost refăcute îndelung. Pe de altă parte, doar o cercetare de mare finețe ar putea detecta câte staturi de acoperire s-au produs vreodată, în condițiile în care meșterii „restauratori” mai vechi știau de minune să curețe suprafețele înainte de a le vopsi din nou. Măcar știind că dacă nu ar fi făcut-o destul de profesionist, noua vopsire ar fi avut repede parte de scorojiri și exfolieri, cauzate toate de diferențele de aderență ale culorilor. Vom vedea imediat că se putea merge chiar și mai departe. Într-un singur moment, s-a făcut observația, prea ușor uitată, că pe biserica actuală a fost reinstalat un ancadrament care a dispus de urme de aurire¹⁴⁴.

În fapt, ctitorii acceptau, iar meșterii puneau în practică, un fenomen de „trișare” a ochiului, înfrumusețând în cromatica și gustul timpului, piatrăria și zidăria „goală”. Aureau (poleiau) și lemnul ori pielea, în același scop. Și imediat se poate admite că dacă toată piatrăria a fost inițial acoperită, și chiar poleită, nici acoperișurile nu au rămas în culoarea lor naturală; dacă nu tocmai aurite, măcar vopsite. Cum arheologii nu au adus nici un fel de argument convingător în evoluția sistemelor

¹⁴¹ Maria Magdalena Székely, *Mormintele Putnei*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 414.

¹⁴² Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 24.

¹⁴³ Ștefan S. Gorovei, *Epoca ștefaniană 1466–1529*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 45.

fig. 30.

¹⁴⁴ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 58, fig. 1 c/b.

sale de acoperire¹⁴⁵, am putea trage concluzia că ele au fost rezolvate din lemn; cu dranițe (scânduri de mari dimensiuni) și/sau șindrile. Pur și simplu pentru că, în lipsa baițului, lacurilor ori altor chimicale colorante ori ignifuge de astăzi, și în Evul Mediu se cunoșteau soluții de protejare a lemnului, însoțite evident și de soluții mai plăcute ochiului, nu însă după cele ale legilor estetice contemporane.

În decursul funcționării construcțiilor, pietrele vizibile pe paramente s-au înzestrat cu *grafitti*. În situația acum discutată, lucrătura străpungea pojghița acoperitoare de pietre ori intervenea abia după ce ea se degradase deja. Ne găsim, iarăși, într-o absurdă neînțelegere acordată acestor intervenții zgâriate. Tratatamentul acestora a fost, până la unele grupe de restaurare care mai activează și astăzi, drept deteriorări condamnabile care se cereau eliminate și „reparate”. Vina pentru o asemenea radicală pedepsire aparține, în foarte mare măsură, istoricilor. Ar fi fost îndeajuns să facă o simplă apropiere dintre grafitele de pe monumente și mulțimea de însemnări de pe cărțile vechi, de la glosele codicelor manuscrise, până la cărțile timpurii tipărite. Pe lângă mesajele în sine cuprinse acolo, am fi avut șansa introspecției adânci în „istoria celor mici”, cum o definise Nicolae Iorga¹⁴⁶. Departe de a fi „profanări”, se cereau acceptate ca forme de expresie literară sau grafică, emanate din motivații pe care le-am putea afla doar în prezența unor corpusuri. Aceleași *grafitti* sunt subiect pentru o cercetare specializată, de natură epigrafică – este adevărat, mult mai dificilă decât cea clasică și solemnă, utilizată pe câmpuri anume destinate. Nu ne putem lăuda, în România, cu cititori consecvenți de asemenea însemnări. Odată cu decăderea tuturor ramurilor epigrafiei solemne, aici se cerea o bună împletire și cu regulile folosite în paleografie.

Un montant de ancadrament este acoperit cu totul de astfel de însemne. La bază sunt reproduse cruce pe pedestaluri (acoperișuri?), apoi un animal, un personaj uman cu o cruce în mâna dreaptă (**Fig. 11**), cruce succesive, altă cruce cu picior (**Fig. 12**) sau un acoperiș hașurat care pare a imita șindrila, surmontat cu o cruce, animal (**Fig. 13**), cercuri cu motive realizate din compas, însemne alfabetiforme (**Fig. 14**), poate și o însemnare de an.

Finețea unor marcaje demonstrează faptul că s-au produs nu cu scule întâmplătoare (cuțite, cuie etc.), ci, foarte probabil, cu unelte speciale de scris, împrumutate de la scrisul pe tăblițe cerate. Acele instrumente se numesc *stilus*-uri¹⁴⁷, dar pot fi desemnate și drept condeie fără cerneluri.

Pe o piatră tombală dotată cu o cruce dublă întâlnim un alt tip de marcaj. Pe hasta verticală a crucii vedem o incizie lungă și nereglată, dar destul de adâncă pe un anume sector. Asemenea zgârieturi au intrat în literatura de specialitate recent. Mai

¹⁴⁵ Despre care Gh. Baș afirmase că fuseseră din plumb „în vremea lui Vasile Lupu” (*Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 146–148). Dar cum domnitorul respectiv tocmai demolase biserica, fără a apuca să o isprăvească, ar rezulta că plumbul era mai vechi. Nimeni nu a îndrăznit să creadă că exista încă de pe vremea lui Ștefan cel Mare, dar cine știe?

¹⁴⁶ N. Iorga, *Istoria țerii prin cei mici*, în **RI**, VII, 1–3, 1921. Ideea a fost reluată și în alte lucrări.

¹⁴⁷ A se vedea A. A. Rusu, *Medieval stili from Romania*, în *Marisia*, XXXIV–XXXV, 2014–2015, p. 107–116.

multe sunt pe portaluri de biserici, inclusiv în Moldova (Arbore, Borzești, Pătrăuți, Piatra Neamț)¹⁴⁸. Interpretarea lor a rămas ambiguă¹⁴⁹.

Pe lângă toate detaliile enumerate, istoria pietrelor a continuat prin regimul degradării în operă. Dacă ne-am referi doar la consecințele de astăzi ale scurtării nejustificate a șarpantelor de acoperiș, prin prelingerile de oxizi de cupru pe corpul contraforturilor, am avea numai una dintre consecințe. Cum asemenea urme nu există pe nici o piatră veche, am putea trage măcar concluzia că medievalii au avut grijă ca asemenea efecte să nu se producă, în timp ce specialiștii care au fost chemați mai nou să o protejeze, i-au provocat o boală nouă.

O altă situație rezultă din incendieri. Deja am avut prilejul să le amintim, măcar în ideea că trebuie să fi fost mai multe, sectorizate și mereu cu urmele înlăturate câtă vreme monumentul a fost bine întreținut. Urmele lor se disting clar pe multe dintre pietrele Putnei. Legând stilul unora de mărturiile de arsură, am putea completa calendarul cataclismelor pe care le știm din izvoare scrise. Privind, de exemplu, marea consolă dublă din lapidar (**Cat. 7**), ajungem la două concluzii de interes istoric: focul care a afectat-o a prins-o în zidărie, pentru că numai extremitățile au urme de ardere și tot el trebuie să fi fost cu-adevărat cumplit de pustiitor din moment ce a putut urca până la nivelul în care consola a stat odinioară, respectiv la un etaj.

Pietrele își modifică culoarea, din alb și galbenul-cenușiu al carierelor de origine, către nuanțe de roșu. Obțin asemenea tente dacă focul este puternic și foarte aproape de ele; sunt negre dacă le afectează mai ales fumul. În afara culorii, intensitatea căldurii transformă granulațiile inițiale, dislocându-le, iar pietrele devin friabile. Suferă cel mai repede decorațiile care au fost extrase prin sculptare ori cele care le-au acoperit ca suplimente (tencuiri, picturi, poleiri), din masa pietrelor; la fel de repede sunt afectate toate muchiile, mai ales dacă intervin atingeri mecanice, fără ca ele să fie șocuri adevărate. Dacă mai rezistă în opere, cedează individual imediat dacă întregul zid este demolat, devenind așchii și tocmai bune de a fi aruncate de către orice arheolog neavertizat că ar putea transmite ceva informații.

Cronologia pieselor de lapidariu

Pe parcursul secolului al XX-lea au fost demarate ample cercetări arheologice începând din 1955 și până în 1982, când s-a început construcția stăreției actuale¹⁵⁰.

¹⁴⁸ A. A. Rusu, „Misterul” inciziilor în piatră de la unele monumente medievale în <https://www.academia.edu/s/fe4f16c646>.

¹⁴⁹ Vezi și Ch. J. Duffin, J. Weertz, E. Weertz, *Sources of therapeutic stone powder in Europe*, în vol. *Geology and medicine: exploring the historical links and the development of public health and forensic medicine. 2–4 november 2014*, p. 65.

¹⁵⁰ Cercetări arheologice publicate: I. Nestor, Gh. Diaconu, M. Matei, T. Martinovici, N. Constantinescu, Șt. Olteanu, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la mănăstirea Putna*, în *Materiale și cercetări arheologice*. 4, 1957, p. 265–275; I. Nestor, T. Martinovici, M. Matei, Gh. Diaconu, Șt. Olteanu, N. Constantinescu, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în *Materiale și cercetări arheologice*. V, 1959, p. 615; Al. Andronic, *Contribuții arheologice la istoricul Mănăstirii Putna*, în *Revista Muzeelor*. III, nr. 6, 1966, p. 489–490; Nicolae N. Pușcașu, *Informare asupra săpăturilor de*

În urma investigațiilor arheologice au fost identificate majoritatea construcțiilor de odinioară de pe suprafața actuală a mănăstirii. Totodată s-a clarificat și raportul dintre biserica veche a mănăstirii fondată de către Ștefan cel Mare, respectiv biserica nouă construită pe același amplasament începută de către Vasile Lupu. În ce privește clădirile domestice se conturează existența a patru corpuri de clădiri databile în secolele XV–XVII. Având în vedere distanța dintre biserică și zidul de incintă, aceste clădiri au fost amplasate în special la sud și nord de biserică și ceva mai restrâns pe latura de est. Pe latura de vest, până în prezent nu au fost descoperite construcții databile în prima etapă de existență a așezământului. Astfel, la sud de biserică se conturează cea mai impozantă clădire a mănăstirii, identificată cu ceea ce s-a denumit convențional „Casa domnească”. Lângă aceasta, în colțul sud-estic al zidului de incintă, lipit de zid, se află un alt corp de clădiri compartimentate în mai multe încăperi. Urme de construcții din primele secole de existență ale mănăstirii au mai fost descoperite pe latura de est, între turnul de poartă și clopotniță, respectiv o clădire ceva mai simplă pe latura de nord. Conform unei relatări succinte despre pagubele cauzate de incendiul devastator din 1536, păstrate pe un minei, reiese că mănăstirea era compusă, printre altele, din casele domnești, două trapeze, bucătărie, cămară și spital. La acestea evident, trebuiesc socotite chiliile, stăreția, alte anexe gospodărești și atelierile. Există și un tablou din secolul al XVIII-lea, realizat imediat după marile reconstrucții inițiate de către mitropolitul Iacov Putneanul (1757) (**Fig. 1**). Acolo se pot distinge, în mare, clădirile din incinta mănăstirii cunoscute din izvoarele scrise și din săpăturile arheologice, însă sursa conține, se pare, și elemente fictive cum ar fi turnurile de colț, neidentificate arheologic.

În privința interpretării anexelor mănăstirești se ridică două probleme majore care au fost elucidate doar parțial. Prima se leagă de stabilirea etapelor construcție prin care a trecut o clădire atât pe orizontală, adică etapele de lărgire a unei clădiri, cât și pe verticală, adică prin distrugerea și construcția unei noi clădiri pe același amplasament. Prin investigații arheologice, etapizarea pe verticală a fost delimitată destul de bine, însă rămân discutabile interpretările privind etapele de lărgire a unor construcții. Ne referim aici în special la „Casa domnească” și la corpul de clădiri din colțul de sud-est al zidului de incintă care au cel puțin două etape de construcție. A doua problemă se leagă de datarea etapelor de construcție. În acest context s-a pus un accent probabil prea mare pe incendiul din 1484, astfel că multe anexe au fost definite având două etape de construcție încă în secolul al XV-lea. Au fost neglijate însă refacerile inițiate după incendiul din 1536 care au fost încheiate abia în timpul domniei lui Alexandru Lăpușeanu. Piese aflate în lapidariul mănăstirii atrag însă atenția asupra unor lucrări majore databile în secolul al XVI-lea.

cercetare arheologică efectuate la Mănăstirea Putna în anii 1969–1970, în Buletinul monumentelor istorice XLII, nr. 4, 1973, p. 70–72; M. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, Principalele probleme și rezultate ale cercetării arheologice a Casei domnești de la Mănăstirea Putna, în Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă. 1, 1983, p. 38–45; Paraschiva Victoria Batariuc (ed.), Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna, I, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2007.

Având în vedere contextul în care au fost descoperite și tipul unora dintre piese, se pare că majoritatea lor provin din clădirile domestice ale mănăstirii. Astfel, ele pot constitui elemente importante în înțelegerea și datarea clădirilor aflate în vecinătatea bisericii. Deoarece o bună parte dintre anexele mănăstirești au fost construcții din lemn cu fundația din piatră, numărul acelorora din care ar putea proveni fragmentele arhitectonice se reduce astfel la doar câteva. Trebuie să avem în vedere în primul rând „Casa domnească”, o construcție semnificativă încă din secolul al XV-lea, respectiv corpul de clădiri din colțul de sud-est al fortificației.

Etapa I

În 1466 Ștefan cel Mare a fondat mănăstirea de la Putna cu scopul inițial vădit de a fi locul de veci al familiei sale. Paralel cu construcția bisericii s-au ridicat atunci și unele ziduri de incintă, respectiv alte clădiri din interiorul mănăstirii. Biserica a fost sfințită în 1470 (mai nou datarea este socotită ca având loc în anul 1469). Există două pisanii din 1481, care documentează finalizarea cel puțin a unor etape de construcție. Prima, așezată pe turnul de poartă, amintește de zidirea bisericii, ceea ce demonstrează continuarea lucrărilor de construcție la biserică și după sfințirea ei¹⁵¹. Inițial, această pisanie a fost probabil plasată pe biserica ștefaniană, apoi recuperată și așezată pe locul actual la mijlocul secolului al XVII-lea, când biserica veche era demolată. Cealaltă pisanie se află pe „Turnul tezaur”, și marchează finalizarea probabilă a construirii zidului de incintă și a turnului. Menționarea turnului în pisanie arată caracterul său dominant și probabil unic în contextul fortificației de la Putna în secolul al XV-lea. Cele două pisanii acoperă practic toate clădirile importante ale așezământului și indică etapa terminală a construcțiilor demarate în 1466.

Mai dificil de interpretat sunt clădirile domestice din jurul bisericii. Corpul de clădiri sud-estic are cel puțin două faze de construcție. Aripa dinspre est este mai timpurie. Există și opinii conform cărora ar putea fi chiar anterioară epocii ștefanienă¹⁵². Noi nu împărtășim această opinie, pentru că nu avem cum să o demonstrăm. Datarea aripii de vest poate fi extinsă până spre începutul secolului al XVI-lea¹⁵³. Stampa de la mijlocul secolului al XVIII-lea nu arată nici o construcție în acest colț, clădirile fiind demolate probabil în secolele XVII–XVIII.

Cea mai importantă clădire domestică a mănăstirii a fost construită pe latura de sud a bisericii, identificată cu „Casa domnească”. Pe locul stăreției actuale au fost văzute trei încăperi cu caracteristici diferite. Încăperea dinspre est are fundația mai puțin adâncită. Măsoară 12 (11,7) m în lungime și 7,5 (7,1) m lățime. Este împărțită în două nave prin trei piloni mediani. Primul pilon dinspre est are secțiunea cruciformă din care porneau probabil și două arce transversale. Astfel, pe latura de est a sălii se

¹⁵¹ Pentru suspiciuni legate de autenticitatea pisaniei, vezi Paraschiva Victoria Batariuc, în prezentul volum, p. 27–29.

¹⁵² Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p. 24.

¹⁵³ Se presupune că în momentul ridicării aripii de vest, celalaltă aripă a fost demolată. Adică cele două aripi nu au funcționat concomitent, *op. cit.*, p. 25.

conturează o tribună (inedită). Spre vest de această sală se afla cealaltă aripă a clădirii. Aceea dispunea și de un beci a cărui fundație s-a păstrat. Are lungimea de 11 m, și este ceva mai lată decât aripa de est (9 m)¹⁵⁴. Structura ei însă este asemănătoare, fiind împărțită în două nave prin trei piloane¹⁵⁵. Nivelul de călcare se află cu 1,7 m mai adânc față de sala/corpul dinspre est. Între cele două încăperi se află o a treia, mai îngustă, probabil un gârlici de acces. Are lățimea identică cu aripa de est. Probabil acestei lățimi îi corespundea un portic în fața „Casei domnești”. Gravura din secolul al XVIII-lea semnaleză un decroș pe coama acoperișului, care ar putea corespunde acestui portic (inedit).

În lapidariul mănăstirii se află câteva piese sculptate cu profilatură gotică databile în această perioadă. Piesa cea mai interesantă este baza unui montan de ușă care a pierdut o parte a profilaturii în urma reutilizării sale ulterioare (**Cat. 1**). Însă mulurile păstrate indică o lucrare de calitate în care elementele sale componente au adâncime și se disting bine. Mulurile sunt perpendiculare pe linia fațadei ușii. Pe baza acestui considerent piesa poate fi datată prin anii 1470–1480. Pe suprafața sculptată se disting o serie de incizii, o rozetă, o cruce, cifre și litere ceea ce demonstrează utilizarea relativ îndelungată a acestei piese, pe/într-o clădire întregă. Numai că ea ar putea proveni nu numai din „Casa domnească”, dar și din biserica mănăstirii. Cum vom scrie în altă parte, piese montate în arhitectura clădirii celei noi, nu mai au finețea lucrăturii acesteia. Piese identice cu acest fragment, având și aceeași funcționalitate se mai păstrează în lapidar (**Cat. 2, 3, 4, 5**). Sunt utilizate aceleași tipuri de muluri, doar ordinea lor diferă, și au o calitate ceva mai slabă. În acest caz mulurile sunt înșirate pe linia evazată a montantului de fereastră, o modă deja învechită la vremea respectivă.

Un fragment de trafor datează în mod cert din biserica ștefaniană (**Cat. 14**). Făcea parte dintr-o fereastră mai mare a bisericii fiindcă dispune și de nașterea unui lob secundar. Se relevă că traforul numitei ferestre a avut deci o structură mai complexă. Este una dintre cele mai prețioase mărturii ale bisericii vechi, regăsite în lapidar.

Având în vedere structurile de arhitectură specifice „Casei domnești”, cum sunt arcele din încăperile cu piloane centrale, respectiv porticul de la intrarea principală în casă, nu este exclus ca bolțarele și anumite console din lapidar să fi făcut parte din aceste structuri. Atrage atenția consola dublă (**Cat. 7**), fragmente de console simple (**Cat. 8**), și bolțarele (**Cat. 9, 10**). Ancadramentele cu profilatura ceva mai simplă, cum sunt cele cu muchia țesită, puteau delimita uși mai simple, cum sunt cele de la intrările în pivniță (**Cat. 11, 12, 13**). Un astfel de beci a fost identificat sub încăperea vestică a „Casei domnești”.

Etapa II

A doua etapă majoră în evoluția arhitectonică a mănăstirii a început în urma incendiului din anul 1536. Au fost afectate nu atât biserica, cât mai degrabă clădirile

¹⁵⁴ Conform planurilor de săpătură clădirea continua înspre vest.

¹⁵⁵ Din documentația săpăturii nu reiese clar dacă piloanele din sala de vest continuă axa piloanelor sălii de est. Unele planuri indică acest lucru, altele nu.

anexe din interiorul incintei mănăstirii, aflate la sud de biserică: casele domnești, ambele trapeze, bucătăria, spitalul și cămara. Nu știm precis în ce au constat refacerile care au urmat incendiului. Aripa de vest a corpului de clădire de sud-est ar putea fi datată în această etapă. O lărgire a „Casei domnești” ar fi putut să aibă de asemenea loc în această perioadă (aripa cu beci). Data finalizării lucrărilor de refacere și extindere este dată probabil de pisania lui Alexandru Lăpușeanu din anul 1559¹⁵⁶.

Piese de lapidar databile în această etapă sunt prezentate la etapa a III-a.

Etapa III

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea viața monahală din Moldova a avut mult de suferit, astfel că timp de un secol nu numai că nu s-a construit nimic la mănăstirea Putna, dar au lipsit și lucrările majore de întreținere. Probabil și din cauza unor alunecări de teren, combinate cu prezența criptei interioare, au apărut serioase probleme de statică care au dus la apariția unor crăpături în zidăria bisericii. Spre sfârșitul domniei sale, principele Vasile Lupu a recurs la un gest îndrăzneț, interpretat greșit mai apoi. El a demolat biserica și a început construirea alteia pe același amplasament, având aceeași structură. Diferențele din punct de vedere planimetric sunt observabile doar la pridvorul bisericii, și în lățimea ei, fiind cu cca. 1,5 m mai lată față de biserică ștefaniană. O discuție specială va fi reluată în dreptul pietrelor refolosite în același edificiu. În ce privește elevația, în decorul paramentului diferențele sunt majore, fiind utilizate plastica arhitectonică specifică secolului al XVII-lea. A fost păstrată doar ușa gotică dintre pronaos și gropniță. Construcția bisericii a fost continuată de către principele Gheorghe Ștefan și terminată de către Eustatie Dabija la începutul domniei sale. Mărturie îi stă pisania din biserică, cu anul 1662.

Majoritatea covârșitoare a pieselor din lapidariul mănăstirii sunt de factură renascentistă, în parte influențate de moștenirea gotică din epoca ștefaniană. Aceste piese pot fi datate atât în secolul al XVI-lea, cât și în cel următor. Având în vedere perpetuarea unor elemente de profilatură gotică până în secolul al XVII-lea, o datare mai precisă a lor este practic imposibilă. Numărul mare de piese atrage atenția asupra importanței celor două secole amintite în istoria arhitecturii „Casei domnești” și a anexelor sale, fapt aproape omis în cercetările de specialitate de până acum.

Pe baza materialului utilizat, dar și a profilaturii, putem defini mai multe grupuri de piese din perioada renascentistă. Astfel, există mai multe fragmente de sprâncene, probabil de fereastră, realizate din gresie (**Cat. 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35**). Același material a fost utilizat în cazul câtorva montanți de fereastră (**Cat. 36, 37, 38**). În ambele cazuri, profilatura este foarte corect arcuită, de cea mai bună calitate, cu

¹⁵⁶ Interpretarea pisaniei este destul de dificilă. Textul este doar parțial lizibil, din care nu reiese la ce parte a mănăstirii se referă. Nu se cunoaște nici locul original al ei. Ioan Radu Mircea presupunea plasarea ei pe turnul vechi de clopotniță (cf. Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p. 8). În 1843 se afla deasupra intrării în bucătărie. Având în vedere că la data respectivă clopotnița veche încă mai stătea în picioare, este exclus să se refere la acel turn.

forme clare și în combinație corectă. Alături de acest grup avem un lot numeros dintr-un alt tip de sprânceană. Profilatura lor este mai atipică, având un fel de picurător pe mulura superioară și inferioară a profilaturii (**Cat. 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28**). Diferă și materialul utilizat, ele fiind realizate din calcar. Aceste sprâncene puteau fi utilizate atât deasupra unor ancadrame de fereastră, cât și la ușă. Al treilea grup de ancadrame, de asemenea numeros, a fost sculptat tot din gresie (**Cat. 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52**). Sunt de o factură ceva mai provincială, ordinea mulurilor arătând necunoașterea principiilor de proiectare a lor. Putem deosebi și două tipuri de pervazuri, ambele cioplite din calcar (**Cat. 53, 54, 55**). Aceste tipuri de ancadrame renașcentiste apar intens reutilizate în stăreția (fosta „Casă domnească”) construită sub îndrumarea lui Ștefan Balș.

Tot din perioada renașcentistă provin și două fragmente de nervură (**Cat. 56, 57**). Ele imită tipul de nervură gotică trapezoidală, însă cavetele de pe ambele laturi sunt decorate cu astragale renașcentiste, care fac o trimitere clară către o epocă mai târzie. Același tip de nervură apare pe bolta pridvorului bisericii actuale, adică ele pot fi datate la mijlocul secolului al XVII-lea.

Din aceeași etapă datează și o consolă renașcentistă decorată cu palmetă (**Cat. 58**). Ele apar pe arcele care delimitează panourile fațadei bisericii actuale. Este vorba probabil de o piesă rămasă neutilizată dacă avem în vedere că suprafața ei nu a fost afectată de intemperiiile vremii.

În lapidar se păstrează cinci fragmente de la un ancadrament de fereastră cioplit din calcar (**Cat. 59, 60, 61, 62, 63**). Cele cinci piese permit reconstituirea exactă a ancadramentului. Fereastra se compune dintr-o sprânceană puternic articulată, care dispune de un mic fronton triunghiular pe partea superioară, iar dintre mulurile care compun profilatura ei se remarcă o împletitură de trei toruri. Pe latura din spate se pot remarca urme de profilatură gotică. Deci au fost pietre reutilizate pentru două etape diferite. Sprânceana a fost așezată pe montanți cu console, decorate cu câte o baghetă plasată între două cavete. Pervazul ferestrei repetă parțial elementele de profilatură ale sprâncenei. Aici se remarcă cele două console plasate în dreptul montanților înfățișând câte un profil secționat, iar în partea mediană a pervazului un decor ogival. Toate cele cinci piese au pe intrados o cavetă dreptunghiulară pentru fixarea canatului ferestrei.

Această piesă este o reflexie excelentă a primelor două secole de existență ale mănăstirii. În primul rând stă mărturie a primei etape de construcție prin mulurile gotice păstrate pe latura din spate a sprâncenei. Pe de altă parte întruchipează sinteza artei gotice și renașcentiste perpetuată pe parcursul secolelor XVII–XVIII pe teritoriul Moldovei. Astfel, profilatura montanților și consolelor ce susțin sprânceana sunt de factură gotică, iar frontonul sprâncenei și elementele sale de profilatură, împreună cu cele ale pervazului, sunt de factură renașcentistă. Totodată întâlnim și elemente de profilatură specific moldovenești cum sunt cele trei toruri împletite de pe sprânceană. Măiestria sculptorului care a realizat acest ancadrament este demonstrată nu numai de utilizarea armonioasă, fără anacronism, a atâtor elemente diferite de plastică, dar

și de ingeniozitatea unor procedee cum ar fi reprezentarea unor profile secționare pe pervazul ferestrei.

În privința datării ancadramentului trebuie să avem în vedere în special mulura compusă din cele trei toruri împletite. Analogii pentru torurile împletite (triplu tor răsucit) se găsesc, în primul rând, la mănăstirea Dragomirna. Biserica mare a mănăstirii a fost terminată în 1609. Asemenea ancadramente apar atât în exterior (ca și brâu), cât și în interior, pe intradosul arcelor combinate cu scuturi heraldice renascentiste. Profilatura apare și în stema cu pisanie a turnului mare. În Iași, la biserica mănăstirii Sfinților Trei Ierarhi, ctitorie a lui Vasile Lupu, terminată în 1639, împletitura combinată cu scutul heraldic apare pe portalul bisericii. Și tot la Iași, regăsim modelajul la biserica mănăstirii Cetățuia, ctitorie din anii 1669–1672, a voievodului Gheorghe Duca. În Țara Românească, meșterii l-au folosit în București, la actuala catedrală patriarhală (1656–1658) și la biserica mănăstirii Colțea. Ancadramentul poate fi legat mai degrabă de o clădire reprezentativă a mănăstirii cum ar fi stăreția, decât de biserică.

Un grup aparte îl constituie o serie de lespezi de piatră decorate cu muluri imitând traforuri gotice. Cele decorate cu arce întretăiate au fost reutilizate la balconul stăreției actuale de către Ștefan Balș, însă câteva fragmente se mai păstrează și în lapidar (**Cat. 64, 65, 66**). Același autor a reutilizat o parte din celălalt grup de piese decorate cu trafor ogival în interiorul stăreției (**Cat. 68, 69, 70, 71, 72, 73**). Aceste piese vădesc un evident atașament față de formele gotice ștefaniene într-o perioadă când regulile de concepere a lor nu mai erau cunoscute. Având în vedere și profilatura renascentistă a benzii de sprijin în cazul balconului, aceste piese pot fi datate de asemenea în secolele XVI–XVII.

Piese prezentate mai sus arată numărul relativ mare al ancadramentelor de ușă și fereastră renascentiste cu care clădirile din piatră, în special „Casa domnească”, au fost prevăzute. Unele dintre piese păstrează încă urmele de tencuială roșiatică, culoare intens utilizată în primele secole de existență a mănăstirii. Având în vedere toate aceste piese renascentiste se conturează importanța secolelor XVI–XVII când „Casa domnească” a dobândit forma finală. Marile transformări din secolul al XVIII-lea au afectat-o într-o mică măsură. Astfel putem recupera un capitol important în evoluția arhitectonică a mănăstirii, omisă până în prezent.

Etapa IV

În 1738 (1739 este o dată greșită) un cutremur a afectat puternic biserica, fortificația și clădirile din interiorul mănăstirii. Au urmat lucrări de reparații și construcții intense care au modificat semnificativ structura mănăstirii. A fost reparat zidul de incintă, „Turnul tezaur”, iar turnul de poartă a fost complet reconstruit. S-au construit chilii noi pe latura de nord, iar pe latura de est o stăreție și un paraclis din lemn. Biserica a necesitat și ea intervenții în special pe turla naosului. Clădirile aflate pe latura de sud, în special „Casa domnească”, au suferit probabil doar intervenții minore.

O piesă remarcabilă a epocii respective este leul tenant ținând un scut heraldic odinioară foarte probabil pictat (**Cat. 74**). Având în vedere caveta dreptunghiulară din spatele piesei, probabil era plasată în dreptul unui portal, având funcția decorativă a unui animal de strajă. În același context heraldic, ca și leu tenant, dar și cu trăsături stilistice comune apare pe timpanul deasupra intrării principale în castelul Bethlen de la Sânmiclăuș (jud. Alba), datat în anii din jurul lui 1660. Se va răspândi în special în Țara Românească, pe parcursul secolului al XVIII-lea, în contextul stilului brâncovenesc. Astfel, apare pe parapetul balustradei de pe foisorul lui Dionisie, al mănăstirii Hurezi (jud. Vâlcea), realizat în anii 1690. La începutul secolului al XVIII-lea se răspândește pe mai multe așezăminte din București: parapetul sculptat cu leu al mănăstirii Văcărești, balustrada pridvorului bisericii Stavropoleos, lespedea heraldică din biserica Colțea (1715). Aceste analogii ne îndeamnă să datăm leul de la Putna la mijlocul secolului al XVIII-lea, în contextul marilor reconstrucții inițiate de către mitropolitul Iacov Putneanul. Din această epocă datează și o consolă de sorginte barocă (**Cat. 75**). Susținea probabil un balcon a cărei identificare este imposibilă având în vedere că la mijlocul secolului al XIX-lea au fost demolate toate clădirile domestice din interiorul mănăstirii.

Alte piese

Despărțindu-se de preistorie, omenirea nu a renunțat niciodată să folosească pietrele și pentru altceva decât pentru a construi. Au continuat a fi o „materie primă” utilă pentru multe activități umane. Au fost folosite în bucătării (rășnițe, mojar) sau farmacii (mojarale), pentru uz strict personal (cutele, cremenea pentru foc), destinații sociale (pietrele numite „de pedeapsă”, greutate de ceas), militare (ghiulele) ori jocuri (în numeroase variante). Nici mănăstirea Putna nu s-a putut lipsi de ele. Doar că selecția celor rămase a fost mai aspră decât în alte locuri.

Unele dintre pietre au primit destinații care le-au exclus din atenția arhitecților, cu toată că existaseră motive întemeiate în a le socoti măcar amenajări constructive „minore”. Fără de ele ar fi greu de conceput o funcționalitate superioară a întregului complex.

1. În mod cu totul firesc, numeroase piese din lapidarii au fost parte din sisteme, mai simple sau mai complexe, de aducțiune sau control al apei, fie pentru nevoile casnice și gospodărești, fie pentru drenaj, dar și pentru soluții insolite, precum fântânile arteziene. La această categorie de pietre ne vom referi într-un paragraf ulterior.

2. Există și alte pietre din lapidar care fac trimitere către posibile amenajări pentru folosirea apei, dar nu numai. Una este un soi de sifon de scurgere (**Fig. 15**) operat într-un bloc plat (80×52 cm), cu o semicalotă (cu Ø de 30 cm) străpunsă complet de un orificiu circular (Ø = 2,5 cm) (**Cat. 100**). Spre deosebire de piatra latrinei din „Turnul tezaur”, a fost mult mai îngrijit lucrată și are perforația complet diferită, precedată de o semicalotă. Piatra a stat mult timp în aer liber, fiind năpădită

de urme de ciuperci/licheni care s-au degradat la rândul lor. Finisajul suprafețelor s-a degradat de asemenea, în așa fel încât nu se poate preciza unde a fost amplasată inițial. Există însă o excepție: pe una dintre laturile lungi este prezentă o ramă plată (4,5 cm), superficial marcată, doar de câțiva centimetri. Aceeași latură conservă urme de tencuire superficială, dovedindu-ne că era vizibilă în momentul utilizării sale. Restul laturilor par să fi fost îngropate în zidărie. Explicația cea mai simplă ar fi că piatra a fost utilizată pentru spălarea rituală în altarul unui paraclis din cadrul mănăstirii, astăzi dispărut. O altă variantă, de bază a unui recipient de stoarcere, ar fi încă de discutat numai dacă piatra nu a fost reutilizată după destinația sa inițială. O vizită la Tazlău, unde mănăstirea ștefaniană a fost recent „pregătită” pentru ample lucrări de restaurare, ne-a scos în față un bloc de piatră *in situ*, cu o amenajare asemănătoare, plasată în nișa de sud a altarului, fiind folosită pentru pregătirea cădelniței în cursul slujbelor (Fig. 16).

Fără analogia frapantă de la Tazlău, sifonul ar fi fost util și pentru aerisirea sistemelor de drenuri și aducțiuni de apă potabilă ori chiar la instalația unei băi. De curând a fost „recuperată” baia domnească a Sucevei¹⁵⁷. Izvoarele locale nu ezită a menționa „feredaiele”; este adevărat, nu cele din mănăstiri. Toate celelalte plăci, care vor fi existat, au fost cu ușurință deturnate către alte destinații noi, aceasta cu atât mai vârtos cu cât materialul era bine ales (dur) și deja finisat ori chiar șlefuit de cei care folosiseră biserica în stadiile ei mai vechi.

Există apoi două pietre care par a sugera capacul unui cămin de vizitare de la un sistem de aducțiune a apei (Cat. 99). Despre ele putem doar scrie, cu toată siguranța, că au aparținut zestrei tardive, post-medievale, a mănăstirii.

3. Despre fragmentul Cat. 94 se poate scrie cu toată siguranța că a fost o piesă independentă, fără legătură cu arhitectura. Pentru că îi lipsește tocmai partea sa utilă, superioară, nu se poate scrie mai mult decât că este un „picior”. Orificiul interior ar putea să fi servit unei asamblări, în combinație probabilă cu o altă piesă, chiar din lemn. Putea foarte bine să fi fost talpa unui mare sfeșnic. Dacă privim către lumânarea istorică conservată astăzi în muzeul mănăstirii Dragomirna, am putea de îndată să acceptăm o asemenea destinație. Dar și alte utilități rămân posibile. În anul 1481, de pildă, este menționată lucrătura în piatră a meșterului Sima din Lipăiești, pentru „un suport din piatră pentru păstrarea jarului în biserică”¹⁵⁸. Cât privește decorul său, el nu este, în mod categoric, de sorginte gotică, ceea ce urcă mult datarea sa în timp.

4. Aproximativ aceleași considerații pot însoți piesa cu Cat. 96. Și aici impresia de „picior”, „stativ”, este accentuată de înălțimea scurtă a stâlpului octogonal, străpuns de un cilindru bine finisat. Deși baza este îngrijit lucrată, talpa propriu-zisă dovedește că a fost încă racordată la o altă componentă ori podea, unde devenea parțial invizibilă. În pus, orificiul central, care străbate și dincolo de tubulatura stâlpului, sugerează o instalație de scurgere. În aceste condiții, s-ar putea avea în

¹⁵⁷ A. A. Rusu, *Mânuierea apei în cetatea Sucevei*, în *Suceava*, XLI, 2014, p. 117–123.

¹⁵⁸ Gh. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 535.

vedere un picior de *piscină* pentru spălatul ritual al mâinilor în vederea susținerii liturghiei. Într-o altă variantă, se poate avea în vedere și o componentă de fântână cu aducțiune (cișmea). Arheologii bisericii ne-au transmis doar verbal recuperarea unui cadru de piatră pe care l-au numit „scurgătorul din colțul nord-vestic al pronaosului”¹⁵⁹. Din păcate, nu avem nici cea mai mică suspiciune că este unul și același lucru cu piatra tocmai analizată aici.

5. **Cat. 92** este, în mod evident, jumătatea unui capac, înzestrat cu un orificiu central, destul de generos, care era racordat la un burlan sau jgheab. **Cat. 99** provin de la un soi de *capac* rectangular. Față în față, formează un dreptunghi, fără să știm dacă nu a existat încă o componentă de mijloc. Două părți mediane și opuse au semne de uzură accentuată, ca și când ar fi fost deteriorate de la cabluri/frânghii cu mișcare destul de liberă. Nu avem analogii pentru aceste pietre în epoca medievală și, din acest motiv, ar trebui socotite ca întrebuințate cândva tardiv, în secolele XVIII–XIX.

6. În anul 2016 a răsărit în interiorul incintei mănăstirești, din stratul superficial de pământ amestecat cu moloz de lângă baza turnului clopotniță, un fragment de marmură albă (**Fig. 17**). Imediat a și fost recunoscut. Este vorba despre un pinaciu care a străjuit arcatura frontală a mormântului lui Ștefan cel Mare. Se știe că ceea ce este astăzi vizibil la mormântul său din biserică este rezultatul unei refaceri poruncite ori încurajate de către regele Carol al II-lea. Comparația fragmentului cu ceea ce există acum în biserică (**Fig. 18**) demonstrează măcar faptul că imitarea sa a fost destul de fidelă. Există însă și o oarecare deosebire, în sensul că piesa nou recuperată a avut un sprijin mai înalt decât cea prezentă, mult mai avântat, de independentă. Din păcate, în partea superioară, mai îngustă, fragmentul a fost rupt, în timp ce la bază păstrează foarte bine șanțuiri care indică folosirea scoabelor metalice (plumb ori fier) care au servit la montarea sa.

Adrian Andrei Rusu, Radu Lupescu

2.2. Pietrele reutilizate în ziduri

Un examen atent al paramentelor zidului de incintă al mănăstirii, refăcut sau edificat în etape diferite, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, permite observarea unor pietre profilate refolosite ca materiale de construcție. Detalii de arhitectură se găsesc încastrate pe toată suprafața zidurilor, atât în partea de jos, cât și în alte zone ale acestora, întrebarea care se pune fiind aceea când fragmentele de pietre profilate au fost folosite drept materiale de construcție. Un răspuns pare a se contura: apariția sau poziționarea lor a fost un proces continuu, socotit normal de viețuitorii mănăstirii. După brutala desființare a Direcției Monumentelor Istorice în toamna anului 1977, la Mănăstirea Putna au continuat lucrările de restaurare, efectuate în regie proprie. În perioada anilor 1979–1981, când obștea monahală de la Putna era

¹⁵⁹ Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, fig. 22.

sub stăreția părintelui arhimandrit Iachint Unciuleac, au fost întreprinse lucrări de refacere a zidului de incintă¹⁶⁰. Atunci, mai multe fragmente de pietre profilate au fost încastrate în zid. Nimeni nu mai poate preciza astăzi de unde proveniseră, care și unde s-au amplasat prin zidării. Dar lucrările de restaurare întreprinse în anii 1979–1981 nu au intervenit decât la partea superioară a zidului de incintă, zonele inferioare, unde se află astfel de elemente sculptate au fost doar plombate, nefăcându-se subzidiri. Pietre profilate se găsesc și în zidurile beciurilor amenajate cu ocazia construirii chiliilor de pe latura de sud, în anii 1854–1856, dar și în componența zidurilor „Casei domnești”, edificată în perioada 1982–1986.

Să facem încă o obligatorie referire la sursele noastre. Cum se va vedea, destinul lor a fost urmărit în egală măsură cu pietrele propriu-zise, aflate încă în perimetrul mănăstirii. Materialele iconografice, ca și toate documentele de arhitectură, artă și arheologie au fost cumulate pentru a înțelege evoluțiile.

Refolosirea drept material de construcție a fragmentelor de pietre sculptate ori a unor bucăți de zidărie simple sau chiar pictate cu frescă a fost o practică frecventă în Evul Mediu și în Perioada Premodernă din Moldova¹⁶¹, practică utilizată și de comunitatea de la Putna. Nu este de respins ideea conform căreia, cel puțin o parte a detaliilor de arhitectură aflate în zidul de incintă pot fi puse numai în relație cu restaurarea întreprinsă de mitropolitul Iacov, „înnoitorul al acestei sfinte mănăstiri”.

În legătură cu activitatea meșterilor care au executat sculpturile în piatră de la Mănăstirea Putna a fost menționat un „ciocan de pietrar găsit în preajma zidului de incintă, datând de la sfârșitul secolului XV”¹⁶². Nota care însoțește această afirmație face trimitere la des invocatul raport publicat la sfârșitul campaniei de cercetări arheologice din anul 1956, unde însă se vorbește despre descoperirea, în stratul în care se aflau fragmente ceramice cu inscripții, a două unelte de zidar, un ciocan și o mistrie¹⁶³.

Câteva preliminarii de altă natură

De cele mai multe ori, pietrele cele vechi se recunosc ușor prin contrastul major pe care-l prezintă față de restul materialului de construcție, aflat alături. Cromatica similară sau formele modulare sunt aproape imposibil de imitat identic. Mai avem apoi tăieri unghiulare clare și urme de dălți de diferite tipuri (late, ascuțite ori cu dinți), care tot nu s-ar potrivi într-o zidărie care nu avea nevoie de asemenea prelucrări costisitoare, așezate din loc în loc.

O deplină inventariere a materialelor de valoare care sunt puse în zidurile mănăstirii ar fi, la această dată, aproape imposibilă, datorită interferenței utilităților

¹⁶⁰ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 95.

¹⁶¹ Observații făcute Paraschiva-Victoria Batariuc cu ocazia cercetărilor arheologice întreprinse la biserica Sfântul Gheorghe (Mirăuți) din Suceava. Material inedit.

¹⁶² M. M. Popescu, *Sculptura medievală în piatră din Țările Române*, București, 1985, p. 12.

¹⁶³ I. Nestor, Gh. Diaconu et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 32.

noi și, în parte, a mobilierului funcțional, care există în preajma zidurilor (mai ales în pivnițe, dar și la magaziile adosate curtinelor). Cotele referențiale, în baza cărora am fi putut stabili adresele precise ale pietrelor istorice aflate prin ziduri, dacă au fost făcute, s-au făcut pe componentele ansamblului, nu după un punct general, valabil pentru întregimea complexului. Arheologii (numai soții Pușcașu) au fost singurii care au trimis mereu, orientativ, către cotele de adâncime ale bisericii, fără ca ele să poată fi asociate cu cele ale pereților ridicați până sub streșini. Ori, pentru perena regăsire a pietrelor despre care se va face vorbire în acest volum, ar fi fost nevoie de o cartare strictă, dublată imediat de acordarea unor numere de identitate. Ne mărginim deci a susține punctul de vedere care reclamă o fotografiere amănunțită a pereților înainte ca orice fel de operațiuni de tencuire ori estetizare să mai fie vreodată întreprinsă, măcar de acum înainte. Operațiunea se numește fotogrametrie și ar fi fost extrem de necesară chiar și în această fază de publicare, pentru a desemna cu maximă precizie pietrele la care ne referim în amănunt. Recunoaștem însă că posibilitățile tehnice ne-au depășit.

Pietre din biserică

Precum se cunoaște, s-a conturat un „dosar” al „Putnei, înainte de Putna”¹⁶⁴. Acesta nu conține nici o clădire concludentă, ci doar resturi arheologice cu datări foarte relative (ceramică) și morminte cu anumite poziții stratigrafice la fel de lipsite de cronologii ferme. Până la urmă, există alternativa unei cronologii ștefaniene din preziua ctitoririi, împreună cu o alta a unui schit mitic și începător din vremuri ce nu pot depăși secolul al XIV-lea¹⁶⁵.

Dacă din vechea biserică ctitorită de Ștefan cel Mare, s-a afirmat cu grăbire că nu s-au păstrat fragmente de ziduri, au fost puse în evidență câteva pietre profilate, utilizate ca material de construcție pentru ridicarea noului edificiu. Astfel de pietre refolosite, de mari dimensiuni, în care se văd găuri de prindere și de ridicare, din gresie, se lăsau remarcate în zidurile contraforturilor¹⁶⁶. Pe latura de sud a bisericii,

¹⁶⁴ Sintetizate la C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 28, 73; Paraschiva Victoria Batariuc, *Putna înainte de Putna. Puncte de vedere privind începuturile mănăstirii*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 47–58.

¹⁶⁵ Înlăturăm aici toate speculațiile bazate pe existența unui grup izolat de morminte, pentru o datare de biserică *ante* Ștefan cel Mare, chiar pe un alt amplasament, formulate de M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate ale cercetărilor arheologice a Casei domnești de la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 105. Întâi de toate, nu ni s-a furnizat absolut nici un document arheologic verificabil, care să stabilească locul acestor morminte sau poziția lor în raport cu fundațiile de ziduri între care se pretinde că ar fi fost descoperite. Oricum par să fi fost situate mult prea departe de locul sfințit pe care îl prezenta mereu biserica și pământul cimitirului din jurul său. Ca să nu rămânem doar la nivelul criticii non-constructive, sugerăm că acele morminte izolate puteau aparține unui grup uman particular, căruia i se refuzase dreptul de a fi înhumat în cimitirul de lângă biserică (de pildă: oșteni mercenari sau meșteri constructori de altă credință, marginali – vagabonzi, nebotezați, prea-păcătoși, negustori, călători ori pelerini cu statut religios incert).

¹⁶⁶ Ioana Grigorescu, *Cercetarea și restaurarea Turnului Tezaur de la Mănăstirea Putna*, în

sub cornișă, pe colțul decroșat al absidei altarului se află un fragment de ancadrament cu profilul aurit¹⁶⁷. Inventarul a fost stopat la acest nivel. Obligația arhitectei fusese aceea de a furniza documente de parament, care să ne indice punctele de plecare ale intervențiilor pe care le-a proiectat și supravegheat. Din păcate, puține astfel de documente au ajuns până la noi, fără să știm dacă au existat cu-adevărat, au fost depuse și arhivate.

Nu mai rememorăm aici toate discuțiile generale care s-au purtat în jurul bisericii actuale a Putnei. Aproape ca o sentință, s-a afirmat că exegeza nu poate discuta serios decât despre planimetria primei biserici¹⁶⁸. Suntem convinși că s-ar fi putut scrie măcar câteva rânduri despre cauzele majore ale degradării sale, care au impus reclădirea radicală. Noi știm însă cu certitudine că din chiar momentul apariției sale, biserica a avut probleme mari din cauza terenului în pantă și, mai cu seamă, a excesului de umiditate subterană. Conservarea construcțiilor deja ridicate depindea de înlăturarea constantă a cauzelor care o sabotau. Datorită lipsei informațiilor arheologice, nu putem ști cât și cum a fost menținută la limite acceptabile agresiunea apei. Dacă nu ar fi fost deja o problemă de fundații degradate, cu efecte în elevații (cel mai probabil fisuri serioase, combinate cu degradarea bolților), nu ar fi existat nici un fel de motiv să nu se folosească părți serioase din lăcașul cel vechi ori exact traseul vechi al fundațiilor.

Recunoașterea refacerii radicale a bisericii, la mijlocul secolului al XVII-lea, este un câștig incontestabil, dar care este rezultatul unor frământări îndelungi. Motivația obligativității construcției pe amplasamentul vechi, a fost eronat citită de către arheologi¹⁶⁹. Ea nu s-a construit în altă parte, pentru că terenul din jur ar fi fost deja mobilat, ci pentru că amplasamentul vechi nu era numai sfințit, dar și ocupat de cele mai importante morminte care defineau însăși personalitatea mănăstirii. „Translatări” de morminte, într-un asemenea (aceiași) perimetru restrâns, nu sunt de citat în istoria ecleziastică a principatului moldav. S-a lucrat la biserică sub domnul Vasile Lupu și urmașii săi Gherghe Ștefan (1653–1658), Ștefan Lupu (1659–1661), terminându-se la vremea lui Istrate Dabija (1661–1665), care a lăsat și o pisanie.

În anul 1901 tencuiala simplă de pe a doua biserică a fost înlăturată. Au fost curățate și ornamentele din piatră. Apoi, la mijlocul veacului XX, s-a consemnat că „a făcut obiectul unor cercetări îndelungi atât de arhitectură, cât și arheologice”. S-a scris despre „două sau chiar trei etape principale”¹⁷⁰. Există și câteva generalități care proclamă: „Lucrările de demantelare s-au desfășurat cu grijă”¹⁷¹ sau „Biserica azi în

vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 58.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 58, fig. 1c/b.

¹⁶⁸ V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 156–157.

¹⁶⁹ Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 195.

¹⁷⁰ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 101.

¹⁷¹ Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 195. Observația este cu atât mai ciudată cu cât provine de la doi arheologi. Orice tip de destructurare care are de-a face cu o

picioare folosește bună parte din pietrele celei dinainte¹⁷². Nu la fel stau lucrurile cu detaliile finale ale acestor procese de decapare, aglomerare și amestecare, prelungite apoi în ultimele șantiere care s-au derulat până aproape de zilele noastre. Ne lipsesc și imagini ale zidurilor bisericii, efectuate sistematic la toate paramentele sale, înainte de operarea perdeluirilor, prin aplicarea tencuielilor. O singură fotografie publicată¹⁷³, arată de pildă reutilizarea unei pietre lungi, profilate, în umplutura de supraînălțare a ferestrelor pronaosului. Iar lângă ea, o alta imagine indică fără tăgadă că au fost odinioară muchii rotunjite în forma unor semibaghete, la capetele contraforturilor de colț ale pronaosului¹⁷⁴. Tot despre ele s-a scris că le-ar fi „descriș” arhitectul Virgil Antonescu¹⁷⁵. Nici planul inițial, sugerat de Ioana Grigorescu, pentru „diferențierea pe paramentul de piatra de talie a pietrelor vechi profilate”¹⁷⁶ nu a mai fost împlinit.

Rezultatul restaurărilor este o ciudată combinație de edificiu premodern, cu elemente renaștentiste și postbizantine, cu presărări de nostalgie gotică. Cu toate eforturile și cu implicarea celui mai abil arhitect, monumentul nu putea redobândi vreodată ceea ce se numește „unitate de stil”, reflectând astăzi o combinație nu tocmai fericită de elemente dispartate.

A existat un grup de autori care au socotit că urmele de „trunchiuri de arbori carbonizați”¹⁷⁷ descoperiți în pământ au aparținut lăzuirii inițiale, uitând că locul nu se putea lăsa necurățat, cu arborii făcuți cărbuni pe el, după o asemenea mare incendiere deliberată¹⁷⁸. Singura motivație pe care am putea-o furniza în sprijinul constatării arheologilor ar rezulta din conexarea unei alte observații, care a descoperit o denivelare severă pe terenul din interiorul curții mănăstirii¹⁷⁹. Doar în această situație s-ar fi justificat conservarea urmelor de incendiu lăzuitor, pentru a servi ca umpluturi; evident cu o stratificare cu alte soiuri de pământuri. Însă, toate acestea, nu pe locul exact al ridicării vreunei proiectate construcții din piatră care reclama o soliditate sporită, fără straturi poroase cu resturi de cărbuni, ci doar alături de ele.

zidărie medievală nu mai poate recupera decât, cel mult, o parte dintre vechile ancadrame folosite. Mortarele foarte solide nu permit deloc o desfacere modulată, pe componente primare (pietre) intacte. Chiar autorii adaugă că ar fi descoperit „moloz cu fragmente de frescă, așchii de piatră sau bucăți de cărămidă”. O să rămână o taină veșnică ce conțineau acele fragmente de frescă ori ce înțeleseseră prin „așchii”.

¹⁷² Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 116.

¹⁷³ *Ibidem*, fig. 11/B.

¹⁷⁴ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 118, fig. 11/A.

¹⁷⁵ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 102.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 116, nota 53. Dezideratul a fost reformulat și la p. 118.

¹⁷⁷ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 6.

¹⁷⁸ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 22 socoteau, absolut inexplicabil, că „defrișarea terenului prin ardere, [s-a făcut] fără nici o răzuire prealabilă”. Ultima lucrare nu se putea face decât după un incendiu.

¹⁷⁹ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 27.

Avem date interesante legate de fundările construcției. Odată obținute, ele se puteau păstra veșnic în memoria oricărui proiectant de construcții noi din peisajul monastic, în legătură cu excesul de apă pe care subsolul Putnei l-a purtat și-l va purta încă multă vreme, chiar dacă s-a investit enorm în corijarea sa (cel mai incisiv, prin canalul perimetral bisericii, botezat „canalul Romstorfer”). Vom reveni asupra lui, atunci când vom discuta alte sectoare.

Un alt detaliu de construcție a fost furnizat în preziua încheierii acestui volum. Voica Maria Pușcașu a publicat un plan al curburilor de altar al celor două biserici lucrate în timp. În arcul exterior al primei biserici a relevat prezența unei nișe (impropriu zisă „casetă”), neglijent amenajate, în care a fost depus un vâsuț descris ca un pahar, dar botezat „candelă de consacrare”¹⁸⁰. Să remarcăm la început că nu era normal ca o depunere de consacrare să fi fost operată dinspre exteriorul spațiului care urma să fie sfințit. În această logică, operațiunea deservea mai curând a doua biserică, situându-se la interiorul ei. Amenajarea cu lespezi este, ea însăși neglijentă, iar cărămida cu striuri, care a închis totul, putea fi una recuperată din construcții anterioare. Vasul în sine a fost spart și acum restaurat, dar nu era normal ca el să fi fost depus tot așa de la început, iar dacă s-ar fi spart în timpul zacerii din pământ, era obligatoriu ca fragmentele desprinse să se regăsească tot în cutia nișei, care ar fi limitat posibilitatea deplasării fragmentelor desprinse. În fine, un ultim argument: paharele de această formă există în vremea secolului al XV-lea, dar cu alte dimensiuni sau profilaturi de buze, nu însă smălțuite bicolor ori tricolor (două culori și smălț transparent)¹⁸¹. Utilitatea sa proprie nu poate fi inovată sub conceptul inexistent de „candelă de consacrare”, dar poate fi legată de băut, funcția de călimară ori de sfeșnic pentru o singură lumânare, cel mai puțin probabil pentru o candelă ori recipient pentru ofrande sfinte. Drept urmare, noi credem că „instalația” este tardivă, aparținând mai curând refacerii de la mijloc de secol XVII. Poate fi socotită o ofrandă de construcție realizată mai curând de către oamenii șantierului, pentru că o alta, operată sub control călugăresc, ar fi fost, în mod sigur, mult mai îngrijită ori nici nu ar mai fi avut loc în această formă.

Ștefan Balș ne-a surprins prin a susține că biserica avea un miez din piatră de râu, pe care se postase „modenatura” (paramentele) ei¹⁸². Văzuse el, pe undeva, vreo părticică din acel miez, lăsat dezgolit? Dacă a fost numai o presupunere logică, ar trebui să o corectăm rapid. La rândul ei, Ioana Grigorescu a ordonat sondaje subterane interioare, crezând și ea că ar putea descoperi smulgeri și ciopliri, ca să ajungă la încheierea că zidurile erau „normale”¹⁸³, adică unitare. Aceasta pentru că a circulat mereu ideea demolării parțiale, până sub ferestre, dar ea nu părea să fi fost

¹⁸⁰ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 21, desen de situație la p. 29, fig. 3, vasul la p. 31, fig. 6.

¹⁸¹ Autorii îl descriu ca fiind acoperit doar cu smălț verde, ceea ce este contrazis de imagine (Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *op. cit.*, p. 31, fig. 6), unde smălțul verde acoperă doar partea inferioară, în timp de mai sus există o nuanță diferită, verde-albăstruie, combinată inegal cu alb.

¹⁸² Ștefan Balș, *Mănăstirea Putna, monument de arhitectură*, în *MMS*, 1966, p. 434.

¹⁸³ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 102.

confirmată explicit și incontestabil. Doar în zona pridvorului s-a susținut că s-ar prezenta „cu zidăria de bază mai puțin dislocată”¹⁸⁴. Arhitecta nu pare să-și fi dat seama că descoperirea era de natură să bulverseze întreaga judecată: de ce doar acolo s-ar fi conservat rudimente din vechea biserică a lui Ștefan cel Mare? Pentru că nici un fel de pictură nu se opunea acestui mijloc, sondajele de parament meritau să fie amplificate pentru ca zonele joase ale zidărilor să fie mai bine documentate.

Despre „trunchiuri prezervate din zidăriile bisericii inițiale” au scris și arheologii¹⁸⁵. Să lămurim însă că nu erau tiranți, ci amenajări de fundație, peste care urma să se înalțe zidăria pereților bisericii. Dacă acele lemne își continuă „prezervarea” pe undeva, Putna mai are oportunitatea solicitării unor analize dendrocronologice. De prisos a menționa ce contribuție ar avea ele la istoria mănăstirii.

Construcțiile bisericesti, spre deosebire de zidurile cetăților, avuseseră un emplecton (miez) mult mai îngrijit și mai compact, în care piatra de râu ocupa un procent scăzut, tocmai pentru că acel sort de piatră nu asigura o masă și o statică foarte bună. Dacă mortarul nu este foarte abundent și nu pătrunde printre interspațiile pietrelor rotunjite, mai devreme ori mai târziu, construcția va avea de suferit. Drept consecință, afirmația lui Balș, mai sus invocată, este de primit doar ca o etapă începătoare a analizelor istoriei construcțiilor, nu a arhitecturii propriu-zise. Ar fi, poate, de adăugat, că zidurile de biserici fuseseră pregătite și pentru a întreține o sonorizare particulară a slujbelor și cântărilor din interior (prin „goluri de rezonanță” dotate cu vase ceramice¹⁸⁶ – asemănătoare ca funcție cu cutiile/recipientele/carcasele unor instrumente muzicale cu coarde), tot așa cum fuseseră atent construite pentru captarea, obturarea și dispersia luminii naturale, făcută prin ferestre ori simple luminoare¹⁸⁷. Constructorii medievali știau că dacă zidurile nu sunt „pline”, ci lăsate cu goluri prea multe între pietre rotunde de zidărie, acustica întregii biserici va avea de suferit. Am atins încă un subiect care nu a fost niciodată avut în vedere când s-a analizat serios vreo ruină de biserică istorică în spațiul românesc. Se putea reține măcar încă specificul separat al tratării constructive a altarelor, navelor ori cupolelor. Pentru că măiestria unor clăditori de biserici nu s-a rezumat niciodată doar la plantarea unor bolți, intrate ori nu în terminologia noastră ca „moldovenești”.

Numărul pietrelor antemenționate din pereții bisericii este de o zgârcenie memorabilă; la fel cum sunt și evaluările lor. Să cităm numai această frază, în care singurul criteriu al aglomerărilor este cel al lipsei vreunui: „meloane de piatră cu resturi de frescă, cărămizi canelate, fragmente ale unor foste ancadrame sau fragmente de

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 104.

¹⁸⁵ Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 196.

¹⁸⁶ Ioana Grigorescu menționează descoperirea unui „pahar ceramic deranjat de la locul original” (*Repere de arhitectură*, p. 108, nota 27). Este posibil ca să fie vorba despre vasul tratat recent de către Maria Voica Pușcașu.

¹⁸⁷ Numai în trecere menționăm faptul că nici un studiu istoric de până acum nu a fost în măsură să ofere vreo sugestie legată de acoperirea spațiilor dintre menourile gotice; adică dacă au existat vreodată ochiuri de geam la Putna.

piatră fățuită”¹⁸⁸. Cu toată bunăvoința, nu putem să continuăm analizele de la asemenea puncte de plecare. Din forța lucrurilor, ne vedem obligați a ne limita observațiile numai la pietrele exterioare bisericii, acum rămase vizibile. Deși s-a reluat problematica pietrelor funerare și, prin excepție, vom zăbovi și în dreptul unui portal interior, socotim că, pe viitor, se mai pot relua o serie de analize ale acestui sector de biserică.

„Vedeta” resturilor mai vechi este ușa de acces dintre pronaos și gropniță. A fost recunoscută ca unica piesă întreagă de ancadrament, de secol XV, cu unicul fragment contemporan de frescă de care putem fi foarte siguri¹⁸⁹ (**Fig. 19**). Ea singură merita o discuție aparte, legată de grija conservării sale până la noi. Sondajul de verificare a poziției din perete, a fost operat doar în partea sa superioară, cu toate că dezlegarea originii sale se afla în partea opusă, adică la posibila ei relaționare cu fundațiile. Mai mult decât atât, ca să complice concluziile definitive, planul relevat de Ioana Grigorescu indică faptul că întregul traseu al zidului despărțitor între naos și pronaos nu apare asociat cu faza primă a bisericii. S-a menționat o singură piatră la interior (alta?), care a generat o prea grăbită ipoteză relativă la originea ei într-o biserică „mai mică”, când alternativa era și ea menționată¹⁹⁰. Urmarea este că am rămas în neștiință: a fost ori nu mișcat portalul de la vechiul său loc?

Legat strict de piatra funcțională a portalului, s-a menționat re folosirea lintelului său, dar despre montanți (ușciori) nu s-a spus însă absolut nimic, astfel încât ar rămâne întrebarea dacă ei au fost sau nu spoliați din vechea biserică primară, ori au fost confecționați tot în stil gotic, la mijlocul secolului al XVII-lea. Faptul că s-a păstrat chiar și acel sector de pictură, pe noi ne-ar îndemna să credem că respectivul ancadrament nu a fost mișcat niciodată din poziția sa inițială, ci pereții s-au reclădit în jurul său. Orice demontare/remontare ar fi lăsat urme serioase și vizibile. Cea mai improbabilă ar fi fost conservarea unui fragment de perete de alături, acoperit cu frescă intactă. Este deci posibilă și ipoteza potrivit căreia portalul a fost lăsat stingher, în jurul său refăcându-se masiv întreaga zidărie.

Acei uși i se puteau descoperi, cu mare ușurință, „surorile” din arhitectura gotică; care nu sunt puține, și aparțin sectorului cronologic din jurul anului 1475. Seria transilvană este atât de copioasă încât nu poate fi decât accidental-selectivă în orice citare.

Ușa respectivă nu a fost însă singura din epoca ștefaniană. Una a fost bănuită măcar pe vechea închidere de vest, justificată fiind de grosimea diferită a fundațiilor de acolo¹⁹¹. Unitatea stilistică a construcției de-nceput solicita ca toate ușile să fi avut

¹⁸⁸ Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 196. Unele se disting parțial în câteva fotografii (*Ibidem*, fig. 4–8, 11, 14, 23).

¹⁸⁹ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 104. Notăm în treacăt că această mărturie nu se mai vede în biserică. Pereții au fost decopertați pentru pregătirea noii picturi în anul 2001, dar nu s-au făcut atunci nici un fel de observații legate de relaționarea etapelor de lucru mai vechi, deoarece restul de pictură cu inscripție fusese deja acoperit de tencuiala anilor '70.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 102.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 109.

modelajele esențiale asemănătoare, dăltuite din aceeași piatră. Totodată, ușa întreagă ne servește drept reper pentru toate profilaturile de ancadramente gotice aflate în perimetrul mănăstirii, în afara bisericii. O concluzie survine repede: aproape toate fragmentele de ancadramente remontate în zidurile noii stăreții, sunt de o calitate inferioară. Excepția este un element (bloc) din montantul ușii principale, de nord, a aceleiași clădiri (la care vom reveni). Dacă asociem și ceea ce ne transmite „Turnul tezaur”, concluziile se vor distinge în final. Toate pledează însă pentru o diferență substanțială de calitate dintre ancadramente, care nu poate fi motivată decât prin destinații diferite, dacă nu chiar și echipe diferite de meșteri care au lucrat în serviciul primului ctitor. Mai clar exprimat: biserica a beneficiat de cea mai bună zestre de pietre profilate din întregul ansamblu.

Într-o situație ambiguă se află intrarea sudică în biserică, spre pronaos. Precum se știe, întreaga parte a bisericii nu a rămas fără incertitudini: fundațiile cel puțin indicau soluții diferite de un proiect inițial unitar¹⁹². Stângăcia portalului se vede din diferența de pornire a profilaturii de la baza montanților (cel din dreapta este ușor mai ridicat) și din deplasarea vârfului exterior de arc către dreapta, în contradicție cu cel aflat mai jos, care marchează golul propriu-zis al ușii. Evident, nu este o ușă gotică originală, ci una refăcută. Dar nu știm când.

În fine, arcosoliul mormântului lui Bogdan al III-lea a păstrat în interior, spre răsărit, un fragment înzestrat cu frescă (Fig. 20), cu două capete de sfinți. El acoperă însă o zidărie care nu a fost nici demolată, nici transferată, dovedind încă odată că, cel puțin în acel sector, s-au păstrat elemente de elevație din vechea biserică medievală. În adaos, ar fi greu de înțeles de ce picturile lui Iacov Putneanul¹⁹³ nu ar fi afectat doar acest mic și secundar compartiment al interiorului, acoperit cu frescă medievală. În opinia noastră, se întărește o altă concluzie, anume că toată construcția de secol XVII a păstrat fragmente serioase din preajma vechilor morminte voievodale, cel puțin pe linia sudică a monumentului. Abia ar fi nevoie de explicat de ce anume s-a procedat astfel. Tocmai acele morminte asigurau Putnei cea mai mare valoare posibilă. Absolut toți arhipăstorii locului au fost deplin conștienți de această realitate.

S-a sugerat prezența unor „drugii glisanți” care ar fi blocat ușa de vest a bisericii celei vechi. Analogia țărănească invocată tot acolo, într-o notă de subsol¹⁹⁴, ar da de înțeles că s-ar fi imaginat niscaiva lăcașuri pentru bare din fier. Aceasta s-a făcut în conjunctura în care, și la „Turnul tezaur” și la turnul de poartă de la Putna există vizibile lăcașuri pentru bârne de blocare, la fel cu ale instalațiilor de la intrările multor alte construcții medievale; în nici un caz de origine țărănească, în nici un caz forjate din fier.

Să mai zăbovim doar o clipă la ceea ce s-au denumit „trepte provizorii” din exonartex¹⁹⁵. Nu se știe cum de provizoratul acesta a rămas pe loc, în așa fel încât să

¹⁹² *Ibidem*, p. 103–104.

¹⁹³ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 89–90.

¹⁹⁴ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 110.

¹⁹⁵ Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii*

fie (re)văzut de către arheologi. Poate că totul se restrânge la o interpretare diferită a respectivei pietre care a generat, se pare singură!, pluralul, conjugată cu un particular orizont de așteptare pe o asemenea soluție de lângă intrare. Adevărul este că nu știm mai nimic despre cum erau rezolvate pragurile exterioare ale bisericii; cel puțin nu înainte de introducerea rampelor și a scărilor monumentale de acces din vremea artei Renașterii. Cea mai simplă explicație poate proveni din creșterea nivelului exterior de călcare.

Restul pietrelor din biserică fac parte, se pare, dintr-o strategie de re poziționare care îi așează pe meșterii de la mijlocul secolului al XVII-lea într-o insolită ipostază de „recuperatori selectivi”. Cronologia aceasta pare a fi întărită de faptul că turla principală, ridicată în secolul următor (al XVIII-lea) nu mai prezintă pietre refolosite. Cum vom vedea, înainte de secolul luminilor, ele s-au ales nu numai din biserică gotică, ci și din toate construcțiile de Renaștere, construite după ea, însă aflate în perimetrul mănăstirii. Această atitudine este o ipoteză de studiu pentru întreaga arhitectură istorică a Moldovei. Pentru a-i înțelege mecanismele și extensiunea este nevoie, întâi de toate de acceptarea însăși a ideii de transferuri continue. Va impune atitudini preventive în ceea ce privește grabnica clasare stilistică a unor monumente, bazată doar pe asemănări strict formale.

Dar lucrurile nu se limpezesc. Cine privește cu atenție biserică nu poate să nu constate nu numai aglomerarea ciudată a contraforturilor ei¹⁹⁶, ci și diferențele dintre compoziția lor. Unii (mai mulți pe sud) sunt clădiți cu pietre neregulate, alți (mai mulți pe nord) cu blocuri relativ bine selectate; unii sunt înalți, alți sunt scunzi¹⁹⁷. Cei cu piatră neregulată ar fi apărut doar la 1739? Dintre soluțiile de finalizare a lor, au câștigat tocmai cele potrivnice arhitecților Romstorfer și Grigorescu¹⁹⁸, pentru ca, în plus, șarpanta prea scurtă a acoperișului să le umple în timp scurt de compuși de coroziune scurși din tabla de cupru. Asemenea „jocuri” de dimensionare se operează, în perioade istorice, din lipsa materialelor de construcție inițiale, iar în cazul restaurărilor, pentru a delimita succesiunea intervențiilor. Nu mai pomenim despre sensibilitatea unor arhitecți care nu bagă de seamă și aspectul estetic al nevoilor structurale. Iată însă că autoarea ultimelor restaurări se arăta preocupată să recupereze formele contraforturilor bisericii lui Ștefan¹⁹⁹, cu toate că întreaga biserică (80–90%) nu mai aparținea aceluși timp, iar arheologia nu recuperase întregimea traseelor

1969–1970, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 185.

¹⁹⁶ S-a avansat și ciudata idee de a fi fost așezate pentru a obține „efecte estetice” (Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 189). Nu putem fi de acord cu o asemenea sugestie. Orice contrafort are destin *structiv* care se leagă nu numai de prezența bolților, ci și de consistența terenului de fundare, iar ritmarea estetică se putea obține prin simple lesene (benzi ori stâlpi adosați). Aglomerarea de contraforturi trădează tocmai stângăcia de a nu fi construit în așa fel încât ele să fie cât mai puține.

¹⁹⁷ În ciuda acestei evidențe, toate cele cinci contraforturi de nord erau socotite ca născuți împreună, în timpul lui Iacov Putneanul. Vezi Cristian Moisesescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 11.

¹⁹⁸ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 116, nota 53.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 105.

contraforturilor inițiale. Cu alte cuvinte, ambiția a fost mai curând declarativă, decât una cu suport realist.

Precum se cunoaște, pridvorului actual a fost reclădit masiv într-o perioadă recentă, folosindu-se fundații istorice. Marile sale ferestre (**Fig. 21**) retrimite forțat monumentul în aria sa stilistică inițială, gotică. Doar prezența micilor capete de bour postate pe sculptura menourilor din interiorul arcelor frânte ale ferestrelor, trădează contrafacerea. Privite atent, au multe stângăcii de îmbinare care nasc întrebarea: au fost ele pornite ori combinate din vreo bază documentară reală, specifică Putnei, ori sunt în întregime rezultatul fanteziei noilor (re)constructori din epoca comunismului? Cel mai probabil răspunsul este negativ, pentru că sursa de inspirație nu exista. În orice situație, trebuie să exprimăm răspicat realitatea non-medievală a acestora.

Ferestrele altarului și ale navei sunt toate gotice/gotizante și destul de întregi. Pe latura de nord ar fi trebuit ca ele să nici nu existe ori, măcar, să se reducă numeric, pentru că aceasta era regula obișnuită de la construcțiile de epocă. Altfel scris, nu se potrivesc cu secolul al XVII-lea, fără să știm, în nici un chip, dacă au fost motivate de vreo sugestie medievală, coborâtă ori nu din vremea marelui ctitor. La peretele navei, pentru a păstra ritmicitatea lor, a fost sacrificat chiar și un stâlp angajat care sprijinea arcele decorative din registrele superioare. Folosirea scuturilor heraldice pe latura oblică și treptată a pervazurilor (în timpi istorici) ar fi însemnat acoperirea lor cu pictură. Însă aceleași scuturi s-au stilizat după cum le-a desenat proiectantul cel nou: cu adâncituri laterale prea adânci ca să nu le facă aproape insolite între elementele certe de epocă medievală.

Chiar lângă intrarea de sud a pridvorului (**Fig. 22**), două blocuri profilate au fost reșezate pentru a o străjui. Restaurarea a procedat identic și pe latura de nord (**Fig. 23**), unde contrastul dintre piesa din dreapta și zidăria vecină este și mai pronunțat. Tot acolo, montantul de est este în contradicție pronunțată cu începutul unei console cu terminație identică, la care se adăugă piatra de altă consistență. Nici bulbi terminali nu sunt similari, cel în consolă având un gât mai alungit. Cele două piese străjuitoare nu aparțin aceluiași timpuri. Lucrătura lor inițială, verticală, beneficiază mai întâi de o adâncire generoasă, străjuită de decorații astăzi distruse, apoi continuă cu ceea ce ar putea fi un pilastru îngust, cu muchii țeșite. Finalul este însă o consolă modelată în bulb ori boboc, acoperită de o placă/impostă cu marginea profilată pe trei fațete desenând, împreună cu zidul bisericii, un trapez isoscel. Deasupra acesteia urmau să se dezvolte alte elemente care au dispărut și ele după mișcarea din poziția inițială a acestor blocuri de piatră. Dacă acestea au fost și cotele de poziționare inițiale, se poate bănuși că au făcut parte dintr-o aranjare cu baldachin din perioada istorică anterioară (intrare/ușă ori mormânt?). Decorația terminală este bine înrudită cu o serie de console de pe pereții bisericii, ceea ce le grupează în aceeași familie cronologică, totuși tardivă, premodernă.

Desenul din secolul al XVIII-lea nu sugerează decât prezența unei scări simple de intrare. O modificare de care avem cunoștință s-a produs prin decizia lui

Romstorfer, la finele secolului al XIX-lea, alta a survenit la mijloc de secol XX²⁰⁰. Este deplin posibil ca această scară să fi fost înzestrată, la capătul balustradei de sprijin, cu leul purtător de scut care a fost recuperat în lapidar și a cărui datare se potrivește foarte bine cu refacerea radicală a bisericii de la mijloc veacului al XVII-lea.

Prima piatră refolosită, menționată de arheologi era în dreptul unui contrafort de altar, peste care se mai vedea „pictură murală colorată în albastru”²⁰¹ (Fig. 24). Un bloc de piatră se întrezărește undeva la înălțime, fără să putem adăuga nici un fel de amănunte suplimentare. În plus, cromatica picturii s-a degradat într-atât, încât „albastrul” este doar o pată ce seamănă cu un gri-închis.

Un alt fragment de ancadrament a fost amplasat, tot la înălțime, și aproximativ simetric față de cel anterior menționat, pe latura de nord a absidei altarului²⁰² (Fig. 25), între cele două contraforturi dinspre est, la vest, aproape de friza cornișei. Este alcătuit dintr-o succesiune de elemente retrase care aparțin și ele goticului. Lăsarea sa la vedere se datorează urmelor policrome de pictură pe care le conține, în benzi, în zona de adâncime a zidăriei. Înălțimea sa ne împiedică să-i detaliem corect decorul.

Sprâncene de fereastră vechi există mai multe. Cele mai vizibile sunt cele montate deasupra ușilor de intrare în pridvorul bisericii. O altă sprânceană, de factură identică, însoțește fereastra din vecinătate a pridvorului (Fig. 26). Aceste elemente sunt montate simetric la ambele intrări, de sud și de nord. Modelajul nu mai este deloc gotic. După un tor (semibaghetă) îngust, urmează un registru de mărunte elemente cruciforme stilizate, la rigoare interpretabile și drept mici forme asemănătoare unor clepsidre. Urmează o kyma, un tor proeminent, o cavetă egală ca dimensiuni, o șanțuire triunghiulară și totul încheiat cu o kyma lată. Spre extremele blocului, ies în evidență din planul sprâncenei, două forme cubice, cu decor identic. Ultimele elemente ne trimit către un vechi și posibil ancadrament de fereastră, cel mai probabil aparținător secolului al XVI-lea.

Ca să uniformizeze estetica paramentelor exterioare, și alte ferestre au fost surmontate de elemente care aduc a sprâncene (pervazuri?), dar cu decorația restrânsă doar la o minimă simplitate (Fig. 27).

O mică fereastră (luminator), amplasată la înălțimea privirii, pe nordul altarului, a fost cioplită dintr-un singur bloc de calcar, cu închidere semicirculară (Fig. 28). Are acum aspectul unei nișe. Culoarea pietrei poate trăda afectarea ei într-un incendiu. Mai stranie este încadrarea sa cu două console cu terminație în bulbi mici, care nu aveau ce căuta într-o dispoziție inițială.

Despre un stâlp de colonetă adosată ne putem referi ca ocupând al optulea amplasament dinspre colțul de nord-vest al bisericii (Fig. 29), în șirul care marchează ocnițele mari de sub cornișa acoperișului. Întregul său profil este diferit, ca și piatra din care a fost confecționată. În vecinătate, o altă colonetă (Fig. 30) face notă discordantă

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 117, fig. 11/a.

²⁰¹ I. Nestor, Gh. Diaconu et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 22.

²⁰² *Ibidem*, p. 45, fig. 31.

și prin materialul din care a fost confecționată.

Pe latura de vest a pridvorului incisiv refăcut (**Fig. 31**), se disting alte fragmente arhitectonice (pervazuri ori lintouri, menouri despărțitoare). S-a făcut efortul de a le echilibra. Pe extreme, se vede că cele două ancadramente similare nu se poziționează pe aceeași asiză de zidărie. În plus, sunt în contradicție cu elementele decorative izolate aflate la mijloc, deasupra ferestrei mediane. La interior, la geneza de sud a ferestrei centrale, se distinge un alt bloc care a aparținut tot unei evazări de gol, cu o profilatură așezată în contradicție cu restul paramentului (**Fig. 32**). Spre grosimea peretelui lucrătura se complica după o teșitură scurtă, probabil printr-o semibaghetă.

Consolele mai vechi, care generează arcele decorative ale fațadelor exterioare sunt de o diversitate remarcabilă (cel puțin patru tipuri) în raport cu cele mai numeroase, montate probabil sincron la mijloc de secol XVII²⁰³. Unele, simple, mai numeroase, sunt concentrate pe laturile nordică și estică (**Fig. 33**), în timp ce pe latura sudică întâlnim și piese având decor vegetal stilizat; în fine, altele sunt unicate (**Fig. 34, 35, 36**). Nu sunt însă rezultatul unei intenții anume, ci, în mod clar, consecința reunirii unor relicve.

O caracterizare rapidă a construcției menționa mulțimea pietrelor „obișnuite”²⁰⁴. Blocurile cu urme ale cleștilor de ridicare (**Fig. 7**) au fost remarcate în trecere, drept „pietre mari de gresie în care se văd găurile de prindere și ridicare, tipice construcțiilor din vremea lui Ștefan cel Mare”²⁰⁵. Imediat trebuie să facem corecția legată de cronologia oferită de domnitor, pentru că ele, găurile adică, existaseră deja măcar cu un secol înainte și au continuat încă a se prezenta la fel, și în posterioritatea sa. Asemenea pietre marcate cu lăcașurile pentru ghearele cleștilor, pot fi regăsite în pereții cetății Neamțului ori ale Sucevei. Dar, exemplele similare, de invocat pentru analogii, sunt nenumărate în Transilvania vecină, pe toate monumentele medievale de oarecare înălțime.

Se identifică prin mici inserții, de o formă neregulată, amplasate de obicei pe mijlocul suprafeței vizibile pe parament. Acele mici scobituri sunt locurile superficiale în care pătrundeau ghearele cleștilor de la capătul „macaralelor” de ridicare a blocurilor în părțile superioare ale paramentelor, pentru a evita transportarea lor cu spinarea, pe și prin planurile înclinate ale schelelor de construcție. Asemenea clești, a căror gheare terminale au fost autoarele spărturilor, cu exemplare păstrate în colecții muzeale la Brașov sau Sighișoara, acționau după principiile pârghiilor, din brațele unei foarfece, strângând blocurile îndată ce erau ridicate, folosind însăși efectele forței gravitaționale generate de către greutatea specifică și acțiunea contrară a brațelor încrucișate. Instrumentele pomenite, de dimensiuni neobișnuite, nu erau deloc comune și nici nu se aflau în dotarea multor deținători. Aproape sigur, ele

²⁰³ Analogia cu decorurile de la Sf. Onufrie (Siret) dovedește că datarea ar fi aceasta. În mod absolut inexplicabil, o parte a exegezei, nici măcar nu a băgat de seamă că nu sunt unitare (vezi Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 20, 61, nota 54).

²⁰⁴ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 102.

²⁰⁵ *Ibidem*.

călătoreau împreună cu meșterii constructori.

Urmele discutate se disting din loc în loc pe paramentele bisericii, acolo unde acelea nu sunt acoperite de tencuieli. Dar, blocuri răzlețe, cu aceleași caracteristici și rosturi, sunt de văzut și în alte locuri (exemplu paramentul interior al curtinei de sud). Sunt o foarte bună dovadă a materialului amestecat cu care s-a lucrat la edificarea noii biserici sau la alte construcții contemporane cu ea. Pietrele cu urme de clești aparțin, într-adevăr, edificiilor vechi, ștefaniene, în timp ce restul sunt fie blocuri relativ noi, fie unele reasezate după alte necesități de construcție, în șantierul ulterior. Avem însă deplina siguranță asupra faptului că cei care le-au operat întâi, știau că vor fi acoperite de tencuieli. Ele conțin încă un indiciu sigur, acela potrivit căruia, biserica lui Ștefan a fost, în mod sigur, îmbrăcată în tencuieli.

Pietre cu urme de pictură sunt și ele vizibile, chiar și izolate. Chiar și cele descoperite lângă zidurile stăreției celei noi, în două secțiuni vechi ar putea proveni tot din biserică²⁰⁶, pentru că terenul a fost în pantă și toate resturile edificiului s-au rulat pe ruinele ei, chiar oprindu-și curgerea fizică de pe pantă. Arheologic s-a afirmat, dar nu avem vreo dovadă publicată, că ar fi existat deja două straturi de pictură din secolul al XV-lea. Mai avem a adăuga că nu avem nici un fel de date sigure despre paraclisul de la Putna. Dacă el a fost un produs istoric medieval, nimeni nu poate exclude pictarea sa; ba dimpotrivă.

O reunire a fragmentelor de piatră astfel încărcate, este foarte dificilă. La interior, în chiar nișa mormântului funerară a lui Bogdan al III-lea, pe grosimea din partea estică, este vizibil un bun fragment de frescă, cu două clare busturi de sfinți. Am mai pomenit despre el, ceva mai sus. Cum s-ar concilia el cu o biserică totalmente refăcută în secolul al XVII-lea, este greu de răspuns. Iarăși, dimpotrivă, el sugerează păstrarea unui sector de elevație în dreptul aranjamentului funerar pomenit. Un fragment semnificativ, astăzi dispărut, se afla la interior, lângă ușa gotică cu lintel pe console și baghete multiple²⁰⁷. Lângă ușa nordică de acces în pridvor, concentrate spre colțul din dreapta-jos, există blocuri care conțin aproape numai umbre de culoare din care nu se distinge practic nimic, în afara unor linii curbe de contur, dominate doar de nuanțe de roșu (**Fig. 10**).

O altă piatră, „aurită”, a fost văzută pe sud la decroșul navei cu absida²⁰⁸ (**Fig. 26**). Aflată la înălțime, această piatră nu a primit nici un fel de descriere sau sugestie de origine. Este nedrept pentru că a fost o vreme favorabilă în care schelele și scările lungi erau prezente la fața locului. Astăzi aproape ilizibilă, ea conține de fapt un rest de parament cu frescă sau tencuială, care a beneficiat de poleială.

Ce a stat în spatele acestei selecții de blocuri cu picturi bine prinse, având acest rezultat? Dacă ne imaginăm că biserica primară a fost sigur pictată, ea a avut numeroase „tablouri” care meritau din plin recuperate. Unele dintre ele trebuie să

²⁰⁶ I. Nestor, T. Martinovici *et alii*, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 33.

²⁰⁷ V. Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 102, fig. 1 A.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 58, 76, fig. 1/C.

fi conținut, la fel, sectoare aurite, măcar pentru nimburi de sfinți, dacă nu chiar fundaluri întregi, pentru icoane ori scene, tot întregi. Însă de ce trimiterea pietrei singulare s-a făcut la o asemenea cotă de elevație, este iarăși o taină. Intenția de a o „expoziționa” pare manifestă, doar că acolo nimeni nu-i poate completa detaliile. Operațiunile de distrugere a bisericii pot justifica însăși fărâmarea aceluși înveliș inițial, nu pot explica însă opțiunea pentru o asemenea singulară alegere și reaşezare. Deocamdată nu ne putem imagina altceva decât o particulară decizie a meșterilor de la mijlocul secolului al XVII-lea, dacă nu a fost, mai degrabă, un gest și mai tardiv.

Mai avem a ne referi la un grup de alte patru pietre care nu sunt instalate în pereții bisericii, dar ajunseseră blocate sub clopotele poziționate la vest de ea, pe esplanada existentă acolo. De foarte curând, ele au fost „eliberate”, odată cu mutarea clopotelor însăși, în preajma turnului clopotelor, și s-au alăturat lapidariului liber. Atât cât se poate distinge, este vorba despre o pereche de ancadrame în sectoare de arc de cerc, dotate pe o parte cu o singuratică muchie teșită lată, și de o a doua pereche, diferită ca profilatură, dar la interiorul căreia s-a mai conservat țâțâna din fier a ferestrei propriu-zise (**Fig. 37**). Ambele par să provină de la ferestre de tip *oculus* (ochi), a căror poziționare în arhitectura mănăstirii nu a fost niciodată adusă în discuție. Cu toate acestea, desenul din secolul al XVIII-lea, ne arată clar că o asemenea fereastră a existat pe turnul clopotelor (**Fig. 1**). Ni se pare potrivit a le socoti ca provenind de acolo, nu din biserică.

Am menționat ceva mai sus pînăclul de marmură (**Fig. 18**) descoperit în anul 2016. Pentru el va trebui inițiată o discuție foarte specială, având în vedere că aranjamentul de la mormântul ctitorului a fost el însuși reluat de câteva ori. În principiu, se poate admite apartenența acestei pietre la perioada inițială.

Concluzia noastră ar fi aceea potrivit căreia din biserică lui Ștefan cel Mare au fost inegal selectate și transferate bisericii de secol XVII, părți de fundații, sectoare inegale de elevații și pietre izolate. Ceea ce biserică actuală oferă este însă mai mult decât atât, conținând și disparități din secolul al XVII-lea, împreună cu mixaje din secolul al XVIII-lea, la care s-au adăus „creativ”, dar nespecificat limpede, contribuții de secol XX.

Turnul tezaur

Analizele de arhitectură, atâtea câte ele există, se mărginesc să se refere disproporționat numai la „Turnul tezaur” ca la singura componentă de arhitectură care, aparent, ar fi suferit cele mai puține metamorfoze de la data sa de construcție (**Fig. 38, 39**). Și totuși, există elemente care indică intervenții/restaurări serioase care au acționat asupra sa. Tocmai de aceea, rememorarea acestor componente este esențială pentru cunoașterea celui mai vechi șantier de piatră care a lucrat la Putna. Componentele sale esențiale sunt date de încăperi, scările de acces, ancadrame, latrină și paramente.

Fragmente de pietre profilate au fost evidențiate cu ocazia ultimei serioase restaurări a edificiului. Pe fațadele de sud și sud-est au fost descoperite fragmente

ale unui soclu executat din piatră cu o profilatură frumos finisată, despre care arhitecta Ioana Grigorescu a formulat ipoteza că aparține primei faze de construcție a turnului²⁰⁹. Câteva console realizate ulterior, pentru a rămâne la fața zidului se găsesc pe locul pietrelor de colț de la construcția octogonală²¹⁰. Analizând întreg ansamblu al „Turnului tezaur”, arhitecta a formulat mai multe ipoteze legate atât de diversele etape de construcție, dar și de forma și destinația sa inițială²¹¹. Prezența pisaniei din anul 1481 (Fig. 40), nu pare să fi fost destul de convingătoare. Ioana Grigorescu a presupus că partea superioară a turnului a fost opera domnului Ștefan cel Mare, care fie concepușe el însuși clădirea ce cuprindea în complexul ei baza turnului, fie aici se găsea o locuință-palat fortificată pe care a transformat-o în momentul când a conceput o mare incintă mănăstirească cu turnuri de apărare independente²¹². Această ipoteză sugerează că Ștefan cel Mare a construit doar partea superioară a edificiului, inclusiv corpul scării, păstrând vechiul palat pe colțul nord-est al turnului, care a fost demolat în secolul al XVII-lea²¹³. Dar ipotezele legate de pisania din anul 1481, nu se opresc aici. S-a vehiculat opinia că această inscripție a fost încastrată în partea superioară a construcției într-o epocă ulterioară domniei lui Ștefan cel Mare, eventual în secolul al XVII-lea, și că, de fapt, provine de la un alt turn, ridicat de marele ctitor și dezafectat în secolul menționat²¹⁴. Cum se observă cu destulă ușurință, în loc să se limpezească paginile de edificare ale mănăstirii, ele au fost și mai mult încurcate.

a. *Câteva generalități*. Pisania turnului, conservată aproape miraculos, specifică doar că a fost clădit la mijlocul primăverii anului 1481, un „turn”, laolaltă cu zidul din jurul mănăstirii²¹⁵. Postarea inscripției la începutul sezonului de șantier de construcții medievale, ne îndeamnă să sugerăm că începerea lucrărilor debutase măcar în anul 1480, pentru că ridicarea sa în doar o lună-două, potrivit sezonului de construcții cu mortare cu uscare lentă, ar fi fost aproape imposibilă. Formula textului, cu totul neutră, nu-i trădează funcția, ci numai forma. Dispunem pentru el de cele mai multe și cele mai bune analize de arhitectură pe care le are vreo componentă a ansamblului de la Putna. Vom vedea însă care sunt limitele lor.

Dacă echivalăm acest turn cu „cel de pus odoarele”, însemnează că era fără acoperiș pe la 1755²¹⁶, lucru ce îi putuse afecta grav lemnăria și tencuielile originale. Iarăși desemnat drept turnul „unde se pun lucrurile mănăstirii”, atunci când se adaugă faptul că Iacov Putneanu i-ar fi adăos scările și acoperământul lor²¹⁷ (Fig. 41). Prima

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 38, 45, fig. 3/B. B, 7, 10.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 40 și nota 13, fig. 4/a.

²¹¹ *Ibidem*, p. 37–47, fig. 1–10.

²¹² *Ibidem*, p. 45–46.

²¹³ *Ibidem*, p. 46.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 46.

²¹⁵ *Repertoriul monumentelor*, București, 1958, p. 55.

²¹⁶ Vartolomeu Măzăreanu, citat de către C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 86.

²¹⁷ *Ibidem*, p. 89.

sa relevare, aparținătoare arhitectului K. Romstorfer (**Fig. 42**)²¹⁸, ne întâmpină prin simplitate, frapantă dovedindu-se absența latrinei și a ferestrei de tragere în forma găurii de cheie întoarse.

Cum arătasem, Ioana Grigorescu a afirmat posibilitatea ca turnul să aparțină „primei faze” de construcție²¹⁹. O asemenea idee trebuia însă mult mai serios argumentată. Care va fi fost acea „primă fază”, din moment ce turnul posedă una dintre puținele inscripții de construcție limpezi din ansamblul mănăstirii? Pentru a-și menține ipoteza de construcție, autoarea a recurs la o alambicată ipoteză, în care turnul ar fi avut faza terminală în vremea lui Ștefan cel Mare; fără să-și îngăduie libertatea de a scrie răspicat că și acea fază nu putuse aparține vreunui alt voievod sau că ar fi fost sincronă cu biserica, terminată mai devreme cu vreun deceniu. Nu a fost de-ajuns o asemenea combinație, ci i-a adăugat rosturi de „turn-palat”, asociate cu concepții particulare despre o incintă tardivă, cu turnuri „independente”. Este superfluu a mai discuta despre un „turn-palat”, din moment ce „palatul” a existat alături, fiind însă nejustificat degradat la conceptul de „casă domnească” (vom vedea ceva mai departe).

În cele câteva rânduri tocmai rezumate, s-au încălzit îngrozitor nu numai etapele de turn, ci întreaga istorie a arhitecturii complexului monastic. Să pornim invers și să accentuăm că orice cetate apărată de turnuri de flancare le are pe toate relativ „independente”, față de cortine în primul rând, față de construcțiile interioare, în al doilea. Aceasta înseamnă că sunt construite toate separat, din motive binecunoscute de statică elementară a construcțiilor, iar legătura la drumul de strajă vecin era relativ discretă sau chiar absentă, accesele putându-se realiza prin scări separate, fixe ori mobile. Tocmai „Turnul tezaur” o dovedește din plin, prin urmele vechi și prezența unei punți ridicătoare noi, montată în fața ușii situate la etaj. Nu este numai o simplă exigență de construcție, ci și o căutată concepție de apărare, care funcționează și în armata de astăzi, cu grija de a modula apărarea de așa manieră încât, dacă cedează o redută/cazemată/cuib, celelalte să poată continua lupta.

Funcția particulară sau ulterior deformată care i-a procurat denumirea s-a bazat pe prezența unor tezaure boierești și de negustori, depuse acolo și care au fost jefuite la 1685–1693. Destinația de tezaur era reafirmată și la anul 1739. De glosat foarte repede că nu ar fi vorba despre ceea ce astăzi am pricepe prin „comori”. Să rămânem la ideea mai generală a unui „depozit” exclusivist, în care puteau fi așezate chiar și alimente „strategice”. În multe alte partere de turnuri asemănătoare funcționau puțuri de apă sau temnițe.

Se spune că a fost locul în care se mai păstra arcul și un pocal dăruit de către Ștefan cel Mare (!). Ultimul, zice-se, s-a conservat până la începutul secolului al XVIII-lea. Dacă turnul a fost incendiat și jefuit de câteva ori, cum se explică atunci

²¹⁸ K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna, Czernowitz, 1904*, p. 17–18, reluate și de C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 67.

²¹⁹ *Cercetarea și restaurarea Turnului tezaur de la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 38, 45, fig. 3/B. B, 7, 10.

că acele obiecte s-au păstrat atât de îndelungată vreme? Ar trebui să ne imaginăm măcar că toate nenorocirile au fost foarte selective, cum și destinul unor componente arhitectonice ale ansamblului mănăstiresc²²⁰.

Noțiunea de „turn-palat” este o invenție nejustificată, bună poate pentru prea tânăra noastră istoriografie care comprimă insolit niște realități care trebuie explicate fiecare în parte. Încă cu câteva secole înaintea edificărilor de la Putna, arhitectura rezidențială și de fortificare medievală se baza pe binomul turn-locuință și palat. Cele două erau mai asemănătoare decât s-ar părea, pentru că un palat, răsturnat de pe orizontala axei sale de dezvoltare, pe verticală, ar fi produs automat un turn. Interioarele, cu încăperile dispuse în anfiladă (în șir, cu accese una din alta), erau la fel aranjate.

O altă abordare l-a categorisit „loc de ultim refugiu, în caz de primejdie”²²¹. Un simplu exercițiu de imagine ar fi corijat interpretarea, prin calculul celor care ar fi încăput într-un asemenea moment de criză. După ce intrau acolo voievodul cu familia sa, cine ar mai fi încăput alături ca să-i apere și cine ar fi fost lăsat afară? Pierdem deci semnificația „ultimului loc”, dar rămânem ferm cu ideea de locuire. În vremea lui Ștefan, turnul-locuință („donjonul”, după denumirea sa franceză; *Wohnturm*, în germană) nu era deloc scos din uz, deși epoca sa de înflorire fusese în secolele XIII–XIV. Acest caracter locativ este păstrat prin marea grijă în a-l vedea dotat cu încăperi bine garnisite cu ancadramente de piatră, cu cel puțin o sală-nivel, care a fost destinată unor scopuri sociale reprezentative, cu o scară spirală și cu o latrină unică. Spațiile strâmte induc foarte bine destinația excesiv privată a construcției, în care nu se poate concepe nici un fel de foială de curteni, însăși mobilierul fiind adus acolo pe bucăți, pentru a fi montat la interior și „a muri” la vreo declasare voită ori la vreun incendiu din care nu aveau nici o șansă de a fi evacuat. Numai caracterul ermetic și complicat ca accesibilitate a generat înțelegerea adăpostirii unui tezaur. Însă, orice vistierie nu este altceva decât un „depozit”, care nu are nevoie de (măcar) ancadramente atât de îngrijit cioplite și fățuite. Ca funcție, el a fost de la început, nu un exclusiv „Turn al tezaurului”, ci cu totul altceva. Rostul acesta i-a crescut pe măsura pierderii celorlalte.

În secolul al XV-lea, rosturile turnurilor-locuință nu s-au eradicat, ci doar s-au diminuat. Cu alte cuvinte, au păstrat un accentuat rost reprezentativ, mai ales în ansambluri de cetăți. Erau componente ale unor rezidențe de mare prestigiu. În paralel, exact în perioada ștefaniană, s-au instalat la unele din curțile domnești, turnuri egale ca semnificație, dar amplificate și utilizând partere sprijinite pe câte un stâlp central. S-au regăsit în cercetările arheologice de la curțile sale din

²²⁰ Tipul donației în sine merita a fi discutat. Căci dăruiri de arme personale către biserică nu sunt obișnuite, pentru că nu deveniseră încă „relicve/moaște”. Informații avem doar despre depuneri de stindarde de luptă, care se puteau cu ușurință metamorfoza în prapuri bisericești. Principii nu mai foloseau arcul ca arme personale de luptă ori de vânătoare. Se folosea în schimb arbaleta. Din acest motiv, sugerăm că ar fi vorba despre o tradiție ulterioară, creată și alimentată de către monahii de la Putna. Despre respectiva armă, ca și despre altele, este nevoie însă de o zăbovire aparte.

²²¹ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 22.

Suceava și Bacău. Iar „familia” lor cuprindea turnul refăcut la Wawel, în Cracovia (Polonia), sau pe cel din cetatea Budei (Ungaria). Reflexul acestei arhitecturi, mult mai apropiate de granițele Moldovei, erau însă parte din casele bogaților Sibiului, cu „casa Altemberger” (transformată ulterior în primărie) pe locul frunț. Față de exemplele citate, turnul Putnei a fost o reducere la scară, cu detalii pe care le vom regăsi pulverizate în arhitectura relictă a Transilvaniei. În plus sau, cum vom vedea imediat, nici măcar în particular, el s-a asociat cu o mănăstire, tulburând ori poate dând doar de înțeles că rosturile mănăstirii au fost mult mai complicate decât ar fi cineva astăzi tentat să și le imagineze.

Prezența acestui turn în Mănăstirea Putna ar fi putut genera discuții copioase legate de concepțiile domniei moldovene relative la rostul mănăstirilor în general, și al formelor locative elitare în particular, conjugate ori nu cu aceleași mănăstiri. Citim despre turn că fusese chiar o „fortificație pentru epoca lui Ștefan cel Mare”²²². Să rămânem măcar la câteva dintre aceste idei nefructificate.

Din ceea ce istoriografia ecleziastică provincială cunoaște, turnul nu se justifica pentru o comunitate mănăstirească locală. Se potrivește însă la *pyrgos*-urile Athosului, iar denumirea s-a și aplicat la Neamț, fără să fie recunoscută ca fiind valabilă și pentru Putna. Este atât de exclusivist (echivalent unui „apartament”), încât nu încapе îndoială că nici un stareț nu și-ar fi dorit ori nu și-ar fi putut impune o asemenea construcție, fără ca domnia să-și fi dat acordul ori chiar să dispună a-l construi pentru o asemenea utilizare. Pentru că turnul singur face cât o altă biserică; este drept ceva mai modestă, dar oricum remarcabilă în peisajul încă nu foarte încărcat constructiv al Moldovei. Elevația acestui turn poate fi socotită reper pentru chiar elevația fostei biserici a lui Ștefan cel Mare.

A fost destinat el domnului ori, mai general, mănăstirii întregi? Un răspuns este foarte greu de procurat, atât timp cât nu avem prea multe știri despre mobilitatea administrației princiare și, în particular, a aceleia a lui Ștefan cel Mare. În jurul său nu se putea găzdui nici măcar o mică parte din sfatul domnesc, ca să nu mai discutăm despre întregul alai (slujitori, ostași) care îl va fi însoțit. Să reducem întregul „lot” aflat în mișcare, la minimum de o sută de oameni (aproximativ cât este, astăzi, întreaga comunitate monahală). Concluzia se repercutează la adresa patrimoniului general al mănăstirii. Pentru că toți însoțitorii domnului nu ar fi avut loc unde să fie adăpostiți. Iar dacă nu ar fi avut case de găzduit, măcar perimetrul s-ar fi umplut de corturi, atât pentru oameni, bagaje, cai prețioși, și tabere pentru mijloacele de transport. Ne rămâne să mai reflectăm și la un interes suplimentar al domniei pentru ateliere elitare depășind normalul recunoscut pentru mănăstiri (scriptoriu, țesătorie, atelier de ceramică imitând maiolica), în responsabilitatea unui personaj care putea ocupa turnul nostru și în lipsa domnitorului.

O altă incertitudine: pe ce elemente vechi s-a bazat actuala sa imagine? Un precedent este oferit de fotografia din 1903 care găsește între turn și biserică o

²²² C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 66.

construcție dotată cu colonadă (?) de fațadă estică, care astăzi a dispărut fără urme. Fusesse clădirea stăreției, construită de austrieci după 1856, care ajungea până la mijlocul turnului tezaur. A fost dărâmată în 1972, ca să facă vizibil turnul. În afara turnului au fost regăsite două trepte de dimensiuni diferite, nici una publicată până acum și, dacă mai era necesar de adăugat, nici una raportată/raportabilă la turnul nostru. În plus, scările similare, contemporane, pe care le regăsim la o întreagă serie de biserici ardelenne, fie din piatră, fie din cărămidă, ori chiar și lemn, au casa/contururi cilindrice (Buzd, Ighișu Nou, Mediaș, mai multe locuri din Sibiu²²³ etc.).

În fine, o altă concluzie generală: nu putem să nu ne detașăm de certitudinea că acest turn a dobândit elemente de restaurare excesive. În nici o situație, nu putem admite înălțimea contraforturilor cu care turnul este astăzi blagoslovit. Imaginea realizată în perioada interbelică ne dă dreptate deplină; la fel și planul pe care s-au pozat săpăturile arheologice de la sfârșitul deceniului cinci, al secolului trecut. O altă descriere a sa, socotește drept o „masivă platoșă de zidărie” o mașonerie excesivă care a fost adăugată la vestul său, motivată pentru a suporta, din secolul al XVII-lea începând, lovituri de artilerie²²⁴ (**Fig. 43**). Numai că, autorul acestei afirmații nu a cumpănit la faptul că un atac dinspre vest al mănăstirii a fost dintre cele mai improbabile. Chiar dacă mașonarea a fost, se pare, lichidată în anii 1970–1972, nu se cunoaște defel logica precedentei intervenții.

Să mai adăugăm o realitate ocolită: acest turn este incapabil să poarte clopotele cele vechi ale mănăstirii; nici în momentul construcției, nici după. Concluzia se detașează rapid: în mod sigur, Putna a deținut un alt turn care a primit clopotele. Ctitorul nu și-ar fi putut lăsa înălțarea fără o asemenea dotație. Un simplu „picior” de clopot (o „traducere” a termenului vechi maghiar „harangláb” = picior de clopot), simplu, pe schelărie din bârne, este neadmisibil pentru o asemenea ctitorire. Să o scriem că în multe alte lăcașuri medievale ori post medievale moldovene sau din principatele vecine, funcția de locuire se combina cu cea de păstrare și manevrare a clopotelor. Măcar în realitatea de astăzi a Putnei, un alt turn de curtină, complet refăcut, susține ideea unei realități mult mai vechi, ba chiar inițiale. Că același turn a fost destinat ori nu clopotelor, este deja o altă supoziție de corectat. Dar, cum vom vedea imediat mai jos, turnul clopotniță existase aieva, la Putna, într-o a treia poziționare.

b. *Silueta*. Forma generală a turnului este destul de bizară. Un turn ca acela de la Putna nu a putut fi singular în epoca sa. Din păcate, distrugerea sau modificarea elevațiilor marilor cetăți moldovene, în special cele de la Suceava și Neamț, ne lipsește astăzi de comparații potrivite. Rămânând în limitele cetății de la Suceava, de pildă,

²²³ H. Fabini, *Sibiu gotic*, București, 1982, p. 63–65, cu referiri numai la arhitectura civilă. Dar ele existau și la biserica parohială.

²²⁴ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 72. Autorul folosește, pentru a o desemna, termenul de „glacis”, care este cu totul altceva, însemnând o pantă de teren, originată la piciorul exterior al unei cortine și extinsă până la buza șanțului de apărare. Se mai adaugă că alternativa intervenției tardive, pentru acea lucrare, a lui Iacov Putneanul, ar fi fost negată prin cercetările arheologice. Dar, despre cele care ar fi atins această parte a complexului, nu știm nimic.

se poate constata că o restaurare neinspirată a scos prea mult în evidență paraclisul care, odinioară fusese lipit de cea mai înaltă construcție a ansamblului, respectiv turnul cu bază pătrată de pe latura de est a cetății interioare. Posibil că și la Neamț a fost la fel. Un contur de turn cu o asemenea planimetrie a fost literalmente lichidat de „restaurările” de care cetatea a avut parte doar de câțiva ani. Ruinările, îngrozitor ambalate de șantierele zise de restaurare, din ambele cetăți, fac ca turnul de la Putna să ne apară astăzi drept o singularitate ori o excepție.

Metamorfoza de la pătrat la octogon nu și-a aflat nici o analogie citată. Nu a fost însă un unicat și nu a fost născocită în secolul al XV-lea. În arhitectura Moldovei medievale mai există turnuri comparabile ca funcție, cu cel al Putnei. Este vorba despre turnurile de la Mănăstirea Neamț, Piatra Neamț și cel aparținător bisericii de la Popăuți. În primul caz, este vorba despre un turn de curtină (nord-est), cu plan octogonal, numit „Pirgul” (evident din derivație grecească)²²⁵. În afara acestui nume, posedăm doar o vagă afirmație care îl socotește „partea cea mai veche din actuala incintă”²²⁶, refăcută, nu știm în ce proporții, în anii 1743–1745 și 1862²²⁷. În afara planimetriei, la baza sa, contraforturi mult mai scurte, seamănă și ele destul de bine cu cele de la turnul Putnei. Relevanța mănăstirii Neamțului este capitală, cu atât mai mult cu cât, bine se știe, un prim grup de călugări au fost transferați de acolo măcar pentru a pune pe picioare un nou scriptoriu. Începutul înseși al viețuirii, în accepția unora, a fost subiectiv limitat numai la locul unei prezențe fizice pe șantier²²⁸, fără ca să se întrevadă faptul că meșterii voievodului, veniți probabil din afara Moldovei, ar fi avut nevoie măcar de o consultare cu viitorii monahi, apropos de necesitățile lor de construcții și spații liturgice.

Ultima localitate, mai sus amintită (Popăuți), posedă și ea o zisă clopotniță, depărtată de biserică, care se dezvoltă dintr-o bază pătrată, în timp se etajele mediane devin poligonale. Nu însă octogonale, ci doar hexagonale, pentru că nu au fost retezate colțurile dinspre biserică. Ca o altă particularitate, ultimul etaj a ajuns din nou patrulater, datorită prezenței unor console. Turnul a dispus de două intrări, complet separate, din care cea de la etaj nu putea fi practică fără o scară auxiliară, din lemn (cum se procedează și astăzi). Este deja un indiciu care ne îndrumă să nu căutăm numaidecât analogii perfecte, ci soluții de construcție asemănătoare, incluse în combinații diferite și tot așa aplicate.

Turla bisericii din Uileacul Șimleului (jud. Sălaj) este prototipul de turn mai vechi cu aproape două veacuri, ale cărui contraforturi au fost rezolvate în mod identic. Ca să ilustrăm generozitatea familiei arhitectonice din care a făcut parte Putna, putem cita, de exemplu, turnurile de la orașelul austriac Dillingen an der Donau (Austria), refăcute cu aceleași profile, pe la 1500. Mai departe, trebuie doar căutate monumentele intermediare ori contemporane. Foarte recent le-am putut contempla

²²⁵ I. Ivan, S. Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 154.

²²⁶ R. Heitel, *Cercetări arheologice efectuate la Mănăstirea Neamț*, în *MMS*, 5–6, 1962, p. 342.

²²⁷ I. Ivan, S. Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, p. 154.

²²⁸ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 29.

la Legnica și Wrocław (Silezia Poloniei), în aceeași perioadă istorică în care a apărut și turnul Putnei. Un puțin cunoscut turn din fortificațiile Sibiului (str. Avram Iancu nr. 21) are exact aceeași formă; la fel unul dintre turnurile centurii de apărare a Sebeșului (jud. Alba). Ca soluție separată, turnul cu profilul planimetrii de la nivelele superioare al celui de la Putna poate fi asociat cu configurația unor turnulețe de scară, desigur de dimensiuni mai mici. Mănăstirea Cârța (jud. Brașov) avea deja unul. Dacă ne oprim doar la Sibiu, atunci pe un loc aparte figurează casa Altemberger (ridicată cândva între anii 1472 și 1491), devenită ulterior primărie de oraș²²⁹, și turnulețul cu profilul identic, aflat la sud de biserica parohială din același oraș, pe care a fost inscripționat anul 1520. În fine, pentru marea extensiune a tipului, trebuie să mai invocăm soluția de la Buzd (jud. Sibiu), care pornește din cilindru și se termină în prismă hexagonală. Ca o ultimă comparație, trebuie menționat Turnul Chindiei de la Târgoviștea munteană, a cărui bază a evoluat în elevație în formă cilindrică.

c. *Componentele majore*. Parterul său a fost orb și de o înălțime incomparabilă față de restul nivelelor²³⁰. Zidăriile sale sunt mai groase decât restul elevației, modificată tocmai de la planșeul etajului I. O ușă la parter (astăzi dezafectată) a fost tăiată tardiv. În vremea sa de funcționare se pătrundea acolo printr-o trapă din podea, cu o scară mobilă (soluție reluată de restauratorii secolului al XX-lea). Lipsa unui subsol/pivniță concordă cu starea terenului prea încărcat de apă. Este partea care ar fi determinat numele actual ori cea de utilitate mai frecventă, pentru că aici se puteau păstra cel mai bine „comori” puse la adăpost.

Abia la etajul prim, o punte mobilă²³¹, sprijinită pe mici console din lemn (cu lăcașuri semnalate), făcea legătura cu exteriorul. O mică ambrazură poziționată deasupra cadrului intrării, sugerează și amplasarea scripetelui care asigura mobilitatea punții. Repede, s-ar spune că aceeași punte era o relație către nivelul drumului de strajă. Adevărul este că, odată lăsată, ea asigura doar o platformă de acces, nu un podeț de străbătut către o altă zidărie solidă. Pictura de secol XVIII ne arată o lungă scară care se folosea pentru acces în turn și care era sprijinită de platforma punții mobile din dreptul intrării.

Releveul cel mai vechi (K. Romstorfer) sugerează că ultimele două nivele au fost acoperite cu bolți optpartite, urmând laturile care se dezvoltă după ce baza pornise într-un patruleter. Dar, la etajul II a fost amplasată o cheie de boltă circulară, fără decor, schimbată la ultima restaurare cu o altă cheie, care adună *ogivele* într-o stea octogonală (Fig. 44). Ar fi, se pare, singura construcție a Putnei care a utilizat asemenea rezolvări de boltire. Interesant este că nici cel mai mic fragment de ogivă nu este de semnalat în perimetrul mănăstirii. De obicei, asemenea încheieri, cu chei de boltă, erau bune locuri unde se puteau amplasa decoruri sculptate (chiar și heraldice)

²²⁹H. Fabini, *Sibiul gotic*, București, 1982, p. 122, 124.

²³⁰Secțiuni și profil, înainte de restaurare, de văzut la Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 21–22.

²³¹Noțiunea de „pod” nu i se potrivește sub nici o formă. Așa este denumit la Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 21–22.

și orificii pentru manevrarea candelabrelor ori dulapuri încastrate. Forma inițială se putea concepe însă și fără acest artificiu, devenit acum unic în tot ansamblul Putnei.

Etajele au câte două ferestre. Majoritatea lor au primit ancadramente refăcute și tipizate, în parte similare cu cele de la biserică, dispuse în poziții rejuocate după supraînălțarea contraforturilor și rațiunea de procurare a luminii naturale apreciată de către arhitectul restaurator. Cu alte cuvinte, restaurarea a operat o inadmisibilă nivelare stilistică, doar în cazul lor, căci nu același lucru se putea întreprinde cu ancadramentele de uși. La primul etaj au fost amenajate două nișe, cu rol dublu, pentru a ajunge la ferestre de tragere, dar și pentru a se folosi ca nișe de ședere. Situația nișelor de ședere, cu fante de tragere, s-a dublat și la etajul II. Au apărut însă două dotări noi: în stânga o nișă oarbă destinată lăcașului unei sobe (cu orificiu de horn), iar în dreapta o amplă decupare care conducea la o gheretă exterioară, sprijinită pe console și cu podeaua găurită, destinată unei latrine. Trebuie să subliniem că aici se află singurul loc precis în care poate fi imaginată o sobă istorică de cahle, din cele ale căror urme (fragmente de cahle-plăci) s-au aflat în cursul săpăturilor arheologice. Din contrafortul de est pornește scara în spirală a cărei bază a urcat până acolo în zidărie plină, dublând probabil rostul unui contrafort simetric cu celelalte trei.

Poziția pisaniei, la stânga canatului, pe latura de est, aproape de muchia unui colț, ca și protejarea sa cu un picurător, indică fără dubiu că a fost montată la loc vizibil pentru toată lumea, fără a avea acolo vreo prelungire a drumului de strajă, așa cum ne apare el astăzi. Diferența de nivel dintre pragul intrării și podina drumului de strajă este rezolvată diferit față de timpul istoric de edificare, printr-o scară de lemn urcătoare în favoarea turnului. Însă chiar și așa pisania continuă a avea aceeași problemă: este discret amplasată, încât orgoliul ctitorului nu avea cum să fie satisfăcut. Toate inscripțiile de aceeași factură erau notorii acte de afișare, nu de ascuns unui privitor. Să nu uităm că, într-un context destul de alambicat, Ioana Grigorescu sugerase chiar că inscripția a fost deplasată de la un alt turn ridicat tot de către Ștefan cel Mare²³². Poate că, în acest caz, avusese o ipoteză corectă.

Arheologii au formulat că cei „trei contraforți [sunt/au fost] adosați imediat după construirea Turnului Tezaur”²³³, ceea ce se poate traduce doar prin aceea că nu se țeseau cu el și trebuie să fi apărut într-o variantă de succesiune *post quem*. Argumentul poate fi cel al soclului inferior, profilat întrerupt, acolo unde au săpat arheologii și conservat astfel doar pe latura de nord, în preajma întâlnirii sale cu curtea. Dar, același soclu ocolește deplin contrafortul din sud-vest, ceea ce ar argumenta simbioza sa cu restul turnului, cel puțin din etapa în care se putea data același soclu (**Fig. 45**). Există și al doilea soclu, care depășește cota nivelului actual de călcare cu mai bine de doi metri, profilat doar în forma unei simple teșituri (**Fig. 56**). Acesta este prezent pe conturul contraforturilor dispuși cardinal, nu însă pe colțurile propriu-zise ale turnului. Se mai remarcă faptul că muchile turnului, terminate cu

²³² Cercetarea și restaurarea Turnului tezaur, p. 46.

²³³ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 24.

vârfuri piramidale, au fost tratate cu blocuri-bolțari, în timp ce pietre similare sunt absente pe contraforturi (Fig. 46). Fotografii din timpul restaurării sale mai dezvăluie o altă realitate: modificarea crenelajului său²³⁴, în sensul redimensionării merloanelor și crenelurilor. Nu am găsit nici cel mai mic detaliu legat de o asemenea „revenire” la o primă stare, sugerată de vreo relicvă de construcție. De prisos a menționa că limitarea golurilor turnului se putea petrece numai după extinderea serioasă a armelor de foc de uz individual, respectiv după decesul lui Ștefan cel Mare.

Impresia „fazelor” dinaintea începutului deceniului al nouălea al secolului al XV-lea se putea dobândi dintr-o incompletă cercetare de parament, bazată pe o simplă contemplare selectivă a lor. Nu se pot accepta afirmațiile potrivit cărora numai soclul turnului ar fi aparținut unor lucrări anterioare (neprecizabile). În Evul Mediu, edificările princiare de calibru similar nu se compară cu timpii înălțării marilor catedrale gotice, pe durata unor decenii întregi. Întreruperea șantierului de ridicare este greu de admis prin vreun accident major. De obicei, contractul de execuție privea isprăvirea construcției și nici nu începea fără asigurarea condițiilor de materiale de edificare și a plăților convenite lucrătorilor. Am menționat deja că data montării pisaniei este argument în favoarea unui șantier început măcar cu un an înainte.

Cum am afirmat și în alt loc, nu ne puteam nicicum aștepta ca arhitectura domnului-ctitor să fi rezistat intactă sute de ani, tot așa cum nu putem să înghesuim propusa refacere a turnului tot în intervalul domniei lui Ștefan cel Mare.

Prezența unor „pietre albe” (care nu sunt totuși fragmente de marmură) în apropierea muchiei de sud a laturii de est, la o înălțime vizibilă, amintită deja și ea, trebuie rememorată tocmai pentru a întări această cumulare de intervenții survenite posterior. Să înțelegem deci că vor fi fost destule cărpeli de natură a menține starea sa. Niciuna nu se mai putea ridica la performanța de a fi atât de minunată ori de discretă, încât să nu se lase observată. Dar să vedem ce mărturisesc și restul pietrelor din turn.

Un brâu de cărămizi cu colțurile proeminente ornează o parte din fațadele turnului (est, nord și vest), tăind și terminațiile piramidale ale contraforturilor. El are cote diferite (mai sus pe turnulețul scării) și este întrerupt la contrafortul de nord. Decorul în sine este unul obișnuit, însă pare stingher într-o lucrare care a excelat prin substanță majoră și profilaturi din piatră. Nici despre folosirea generală a cărămizii, la Putna nu știm foarte multe lucruri; cum nici despre țigle de altfel²³⁵. Că ea a fost o raritate, este sigur. Nu s-a făcut nici o apropiere cu un brâu aproape identic pe care îl păstrează până astăzi biserica evanghelică de la Boian (jud. Sibiu), sat aparținător domeniului Cetății de Baltă (jud. Alba), pe care sunt prezente nu mai puțin de două însemne heraldice ale Moldovei. Cărămida se regăsește la podoabele de parament ale

²³⁴ *Ibidem*, p. 32, fig. 8–9.

²³⁵ Înregistrarea unor controverse, legate de ea, implicându-i pe K. Romstorfer, D. Dan și G. Balș, la C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 98. Arheologii, la rândul lor, nu au avut a pomeni absolut nimic despre cărămizi ori țigle istorice descoperite în șanțurile lor. Cu toate acestea, acum se știe foarte bine că Moldova lui Ștefan cel Mare începuse folosirea țiglelor, fără a pomeni de cărămizi a căror istorie este și mai veche.

curtinelor de est ale mănăstirii, a căror datare este categoric foarte târzie. Dacă turnul nostru a fost copleșit cu zestre decorativă, cum vom vedea, celelalte componente de arhitectură au fost văduvite de o atenție măcar la jumătate.

d. *Ancadramentele* sunt de două tipuri: de ușă și de fereastră. Pe pictura secolului al XVIII-lea, o singură fereastră, de la ultimul etaj, cu orientare sud-estică, are o închidere frapant de ogivală²³⁶. Este chiar în deplină contradicție cu ceea ce autorul documentului a înzestrat restul clădirilor Putnei. Faptul ne face să credem că fusese una dintre relicvele medievale care se mai conservase îndărătnic, timp de peste două secole. Restaurările, fără să bage de seamă un asemenea important detaliu, nu au mai refăcut-o.

Ancadramentele de uși sunt în număr de trei, începând de la ușa intrării (Fig. 47) amplasate la nivelul II al scării anexate dinspre interiorul curtinei, continuând cu intrările dinspre casa (turnulețul) scării, la nivelele II (Fig. 48) și III (Fig. 49). Sunt aproape șablonate, cu un lintel pe console îngustat, bine potrivit la lățimea restrânsă a ușilor însași. Deși având tot lintel pe console, au numai un decor cu muchie teșită. La interior, ancadramentele au fost tăiate în unghiuri drepte, pentru a permite culcarea etanșă a tăbliilor de uși. În plus, lângă ele, în zona apropiată închizătorilor, se păstrează pe pereți orificii patrulete pentru bârnele de blocare, transversale (Fig. 50). De asemenea, nu putem fi deplin siguri dacă nu cumva foarte multe din componentele ancadramentelor de piatră au fost înlocuite de restaurare.

Formele simplificate de profilaturi de asemenea factură nu se regăsesc cu siguranță nici măcar în lapidariul independent. Avem dilema unei echipe distincte de meșteri, care ar fi fost dedicată mai curând unor forme de arhitectură utilă decât uneia copios ornamentate. Profilul acesta de ușă îl descoperim într-o gamă foarte largă și în Transilvania: Aiud (jud. Alba) – biserica parohială evanghelică, Reghin (jud. Mureș) – biserica parohială evanghelică, Dorolțu (jud. Cluj) – biserica parohială calvină, Mediaș (jud. Sibiu) – sacristia fostei mănăstiri franciscane, Brâncovenești (jud. Mureș) – castel, Dacia (jud. Brașov) – biserica evanghelică, Văleni – biserica calvină (jud. Cluj) și multe altele.

Ferestrele aparțin toate genului de ambrazuri dreptunghiulare înguste. În nici un caz nu se pot judeca a avea „caracter de apărare”²³⁷. Mărimea le era determinată deopotrivă de lipsa unor ferestre etanșe, cu ochiuri de sticlă în cercevele de plumb și rame de lemn, cât mai mult de obloane din lemn. Tocmai de aceea, forma se regăsește și la edificii ecleziastice, fără să fie un transfer din fortificații. Deși chiar termenul folosit de către noi trimite și el către arhitectura militară, folosirea lor în acest scop nu este nici evidentă, nici foarte necesară în economia turnului. O micuță fereastră dreptunghiulară este înzestrată cu un chenar cu baghete simple, încrucișate la colțuri, urmate de o semicavetă adâncă, încheiată cu o mică muchie teșită. Partea de jos a

²³⁶ Monah Timotei Tiron, *Un tablou regăsit: Mănăstirea Putna*, în AP, XI, 2015, nr. 2, p. 136, fig. 10.

²³⁷ Așa precum au afirmat-o Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 21.

ferestrei a fost însă decupată (nu știm când), distrugându-i-se soclul înclinat. Alte ferestre de aceeași factură au fost produse de serie ale restaurării. Așa încât, avem o altă „moștenire” de incertitudine, datorată lipsei de acribie a șantierelor majore care au abordat Putna la sfârșitul celei de-a treia pătrimi a secolului XX.

O singură fereastră face excepție de la acest aranjament. Este vorba de fereastra ultimului etaj al turnulețului de scară, situată pe latura de sud. Acolo avem de-a face cu o fereastră circulară (Fig. 51), care deține, în partea superioară un lintel identic ca formă cu acela de la ușa de intrare. Conturul îi este dublat de o muchie teșită, continuă. A fost cioplită într-un singur bloc de gresie. În adevăr, aceasta este o adevărată fereastră de tragere pentru tunuri sau puști de calibru mediu. Orientarea către interiorul curtinei, în paralel cu linia zidului de curtaină vestic, evoluând către colțul de sud-vest, ca și amplasarea însăși într-un perimetru cu manevrabilitate interioară foarte limitată, combinată și cu apropierea de șarpanta acoperișului, naște suspiciunea poziției sale inițiale. Cu alte cuvinte, este de așa manieră poziționată încât pare să fi fost de nefolosit. Aceste detalii îndeamnă la ideea că ar fi fost mutată din locul ei originar.

Familia acestor ferestre este denumită a „orificiilor de tragere în forma de gaură de broască întoarsă”. În Moldova, asemenea ferestre nu sunt semnalate în afara Putnei. Le descoperim însă consecvent în arhitectura Transilvaniei²³⁸, și cu o datare precisă, din anul 1488, la turnul de poartă al curtinei ce înconjoară biserica de la Dumitra (jud. Bistrița-Năsăud).

e. *Lacrimarii*. Să începem prin a constata că vechea pictură reprezentând mănăstirea, pe care o utilizăm ca referință permanentă, tratase contraforturile fără acoperișuri din piatră, ci din cărămidă. Nici un contrafort de epocă nu se ridicase vreodată până în apropierea galeriei de tragere ori până în apropierea cornișei acoperișului. Drept urmare, existența inițială, atât de extinsă, a lacrimarilor, este supusă dubiilor. Se poate numai deduce faptul că, prevalându-se de prezența lor reală și istorică, restaurările le-au extins și în poziții unde nu existaseră.

Însăși termenul de lacrimar este o raritate în utilitatea arhitecturii medievale de zid din Moldova. Acestea sunt pietre terminale de la suprafața superioară/acoperișurile înclinate ale contraforturilor, care dispun de finalul înclinat al streșinii (Fig. 52). Sunt dublate, în partea inferioară, a formatului ce aduce a streășină simplă, printr-o cavetă care împiedică scurgerea apei pe parament, obligând-o să picure la baza zidului, fără să se prelingă pe întreaga față/paramentul zidului. Lipsa lor se poate urmări prin efectul dărelor de umezeală care însoțesc acum scurgerile de apă pluvială. Apar în operă sectorizate în mai multe părți ale turnului. Cea mai consistentă este cea care a luat forma unei decorații continue, amplasate imediat sub coronamentul care conținea crenelajul. Un asemenea brâu din pietre profilate în forma de lacrimarii, îl descoperim și la Dumitra (jud. Bistrița-Năsăud).

²³⁸ Cronologia este perfect oglindită, de pildă, la turnul-clopotniță de la Ațel (jud. Sibiu), unde o asemenea fereastră a fost montată în vechiul cadru al unei ferestre bipartite, din sec. XIV. Un bloc izolat, astfel dotat, cules din zidurile Brașovului, se lasă văzut în colecția muzeului din localitate.

Lacrimarii au existat, probabil, și la treptele de retragere de grosime survenite la contraforturi. Actualmente ele se disting clar doar la cea mai înaltă retragere înclinată a contraforturilor (**Fig. 53**). Un alt lacrimar străjuiește, în partea superioară, și pisania slavonă de construcție a turnului.

f. *Console*. Sunt vizibile în pereche, la baza latrinei de la etajul al II-lea (**Fig. 54**). Este un aranjament cu triplă retragere, fiecare cu câte un bloc independent, dotat către zona vizibilă, cu profilul semicircular și muchii teșite. Ele sprijină ghereta latrinei. Folosirea a trei elemente în retragere pare a fi exagerată, din moment ce structuri mult mai grele, ca acelea ale balcoanelor „casei stăreției” stau confortabil pe console cu doar câte două retrageri. Cunoscând felul în care intervențiile s-au derulat la mănăstire, avem o suspiciune legată de caracterul inițial al acestor console. Aceasta pentru că știm că ușa de intrare în turn a fost sprijinită doar pe console din lemn, în condițiile în care solicitările lor au fost mult majorate față de cele care suportau compartimentul latrinei.

Analogiile pe care le putem invoca, le-am descoperit, de pildă, în cetățile de la Buda (Ungaria) și Bratislava (Slovacia), însă aceasta nu înseamnă neapărat că ar fi și singurele despre care ar mai putea fi vorba. Asemenea elemente de susținere ale unor construcții auxiliare, din păcate dispărute, s-au conservat cel mai aproape de Moldova, la castelul din Brâncovenești (jud. Mureș). Le descoperim însă și mai departe, de pildă la cetatea Șiria (jud. Arad), ca dovadă a extensiunii instalațiilor. Cele două exemple au console ceva mai simple, cu doar două retrageri.

g. Turnul se bazează pe un dublu *soclu* exterior foarte bine profilat, care este vizibil dinspre exteriorul curtinei ansamblului. Am avut deja prilejul în a-l menționa, în contextul folosirii sale ca argument de datare, nu stilistic, ci numai în raport cu refacerile de zidărie. Felul în care se scrie despre el, cel puțin despre cel de lângă nivelul pământului, pare a se indica că el fusese „descoperit” tardiv, cel mai probabil în urma degajărilor de pământ efectuate la baza sa. El, soclul inferior, nu este prezent pe toate laturile turnului. Pe consecința acestei selecții de conservare, se putea deja scrie că a rezultat dintr-o motivație oarecare. Soclul se monta numai la exterioare sau dispărea acolo unde apăruseră degradări care nu-l putuseră substitui în forma inițial lucrată.

Deși destul de deteriorat, el conservă un profil cu o succesiune de elemente dispuse în plan înclinat, care evoluează de la perete cu un listel, o scotie, scotie, tor și alt listel (**Fig. 55**). Ceea ce este prețios și de subliniat cu fermitate, este că același detaliu aparține ferm „epocii” lui Ștefan. Iar profilatura sa este o foarte bună trimitere la lucrări de meșteri contemporane. Această compoziție, odată desenată, trebuia comparată cu altele asemănătoare din arhitectura de epocă, pentru a-i identifica familia. Necazul este acela că Moldova nu are o bază de date de o asemenea natură, la care să ne putem raporta.

Soclul superior (**Fig. 56**), tăiat într-o singură muchie teșită, nu ne conduce la nici un fel de concluzie înțeleaptă. În fine, aproape de crenelaj, mai întâlnim un element decorativ care are profilatura identică cu cea a lacrimariilor (**Fig. 46**), lucru care îi dă dreptul la o datare legată de faza primară a turnului.

Fără să fie un soclu propriu-zis, la exteriorul său se mai distinge încă un artificiu decorativ stingher. Este vorba despre o asiză cu cărămizi puse pe colț, la nivelul primului etaj al contrafortului estic. Faptul că nu a fost delimitat decât deasupra cu un alt „chenar” din cărămizi culcate simplu, că aceleași frize apar doar la biserica de secol XVII, la turnul de poartă și pe unele câmpuri ale corpului estic al stăreției, pare a pleda pentru o inserție tardivă pe construcția inițială.

h. În fine, *platforma superioară*, mărginită de crenelaj (merloane și creneluri) și acoperită de coifura acoperișului, merită încă adnotată (**Fig. 57**). Dalajul pardoselii pare compact, vechi și uzat. Un fel de „banchetă” dublează parapetul cu crenelaj. El poate fi imaginat cu rost de drum de strajă, pentru mai bunul acces la trageri cu arme de aruncare. Mult mai interesante sunt însă perechile de orificii pătrate, aflate la baza lor, la nivelul dalajului. Este posibil ca ele să fi făcut parte dintr-o soluție diferită de acoperire, decât cea adoptată de către restaurare. Ca și în cazul acoperișului bisericii, șarpantele prea scurte ale acoperișului au cauzat și aici prelingeri de săruri cuproase la partea superioară a contraforturilor.

Varianta inițială de acoperire la care ne gândim apare frecvent în iconografia de epocă, dar a fost rar preluată de șantierele noastre de restaurare. Într-o asemenea reconstituire, coifura turnului nu pornea de la marginea paramentului exterior al turnului, ci era retrasă spre interior, lăsând întregul crenelaj liber, împreună cu posibilitatea de a escalada acoperișul de pe un spațiu cruțat, la toate nevoile sale de reparații.

i. *Latrina* turnului. Desenele realizate de către K. Romstorfer nu o conțin. Pe fotografia Putnei din perioada interbelică, acest detaliu de construcție nu se distinge; cum nici pe o altă imagine publicată în anul 1966²³⁹. În anul 2016, o nouă fotografie veche concludentă, ne-o arată tot absentă²⁴⁰.

Nu am putea fi de acord cu dublarea rostului ei în postura „unui *mâchicoulis* izolat”²⁴¹. Termenul francez se referă de fapt la o simplă fereastră de tragere, care aici nu se verifică. Radical refăcută ori nu, interpretarea sa funcțională a fost categoric corectă în favoarea unei utilități fiziologice.

Este deci recreată doar de restaurare, însă ar trebui să mai judecăm care i-ar putea fi elementele originale. O ușă liberă a fost amplasată pe latura de nord, a nivelului III. Suntem complet în ceață în ceea ce privește soluția de sprijin a gheretei sale exterioare: dacă s-a sprijinit pe vechi console din piatră, cu cioturi încă recognoscibile pentru a îndemna la soluția de restaurare adoptată în final, dacă a avut vreun ancadrament tratat atent, dacă pereții i-au fost din zidărie de piatră ori de lemn, dacă placa de podea, cu orificiu, a fost inspirată de vreo realitate. Neinspirată și în contradicție cu celelalte aranjamente a rămas soluția sa de acoperire. Cu atât mai mult

²³⁹ Gh. Moiescu, *Mănăstirea Putna la 500 de ani de la întemeiere*. Viena, 1966, p. 9, pl. 2. Reluată de către C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 95, fig. 31.

²⁴⁰ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 32, fig. 9.

²⁴¹ Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 22.

cu cât varianta optimă era sugerată de șarpanta de piatră a contrafortului imediat vecin. Mai dispune de o mică ambrazură laterală care este, din nou, în contradicție cu rezolvarea tuturor celorlalte ferestre ale turnului.

Piatra perforată a latrinei (haznalei) (**Fig. 58**) pare a aparține structurii originare, dar, așa cum văzusem mai sus, întreaga gheretă a renăscut tardiv, doar la restaurări. Este o lespede patrulateră cu o perforație mediană, mult prea mică, amplasată la extremitatea unei adâncituri în profil de trunchi de con. Conturul ei nu se distinge din cauza folosirii abundente a liantelor de ciment care o înconjoară. În dreptul orificiului, la vremea sa de funcționare, la interior a existat un scaun din lemn, iar înspre exterior, a avut un obligatoriu jgheab din același material, care conducea până la nivelul solului, în șanțul cu apă care înconjura mănăstirea.

Elementul igienico-sanitar discutat este mărturia neîndoielnică a folosirii turnului în scopuri locative, cu dotații de igienă aflate la standardele cele mai ridicate ale contemporaneității medievale. O nejustificată pudoare a înconjurat tratamentul ei istoriografic al acestei instalații de igienă, mărturie a unui nivel de civilizație avansat, dar, din păcate, generalizat mult prea tardiv și chiar în proporții insuficiente. Până în perioada interbelică, aceste amenajări nici măcar nu fuseseră recunoscute ca atare, fiind ori confundate cu guri de trager²⁴², ori lăsate ca enigme de rezolvat de către urmași (castelul Hunedoara). Instalația a fost aparte studiată la nivel european, unde sunt exemple identice cu cele de la Putna, interpretarea lor oscilând între necesitatea unei igiene elementare sau o manifestare de lux funcțional²⁴³.

Acum ne putem referi foarte aplicat la instalațiile sanitare de la două cetăți moldovene: Suceava și Soroca. Dacă pentru cea dintâi dispunem doar de conturul vechilor fose și de sistemele lor de canale de evacuare către relevantul pârâu al „Cacainei”²⁴⁴, în cetatea Soroca avem în plus cabinele și canalele conservate în chiar grosimea zidurilor²⁴⁵. Posibil ca cele de la Suceava să fi avut contururile de la Putna, respectiv în forma gheretelor ieșite din fila paramentelor. Soluția de exteriorizare față de volumetria de bază a fost aplicată și în alte monumente, însă fără ca ea să fie tot atât de temeinic construită. Dar, o ușă înzidită, cu două console din lemn aflate la nivelul pragului, prezentă pe zidurile Probotei, arată că, nici pe departe, asemenea necesități nu au lipsit vreodată din ansamblurile mănăstirești ale Moldovei.

²⁴² Cum s-au petrecut de pildă lucrurile cu latrina bisericii fortificate de la Vâlcău (jud. Brașov). Vezi W. Horwath, *Die Kirchenburgen. 1. Die Anlage der Burzenländer Kirchenburgen*, în vol. *Das Burzenland. IV. Die Dörfer des Burzenlandes*. Kronstadt, 1929, Taf. 30, 84.

²⁴³ Vezi mai ales vol. *Aborte im Mittelalter und Frühen Neuzzeit. Bauforschung – Archäologie – Kulturgeschichte*. Hg. O. Wagener. Petersberg, 2014. În special T. Hermans, *Aborte in Wohntürme: reine Funktionalität oder funktioneller Luxus?*, în vol. cit., p. 108–113.

²⁴⁴ A. A. Rusu, *Mănuirea apei în cetatea Sucevei*, în *Suceava*, XLI, 2014, p. 105–107.

²⁴⁵ Idem, *Despre cetatea Soroca. Observații critice*, în vol. *Cetatea Soroca – Istorie, memorie și tradiții seculare*. Chișinău, 2015, p. 274.

Turnul de poartă

Inițial, într-o primă judecată survenită după cercetarea arheologică, a fost fracturat în două etape, respectiv, din secolele al XV-lea și al XVIII-lea²⁴⁶. În altă lectură, nu a fost socotit ca aparținător valului constructiv inițial, datorat marelui ctitor, ci apărut doar în secolul al XVII-lea ori al XVIII-lea²⁴⁷. A mai suferit o refacere sigură și la anul 1757, după care, mai nou, s-a făcut precizarea, destul de imprecisă, ba chiar neverificată, că s-ar fi clădit „puțin mai la est de cel vechi”²⁴⁸. Numai că, imediat am rămâne cu neliniștitoarea întrebare: unde fusese poarta carosabilă inițială a mănăstirii? O fundație arheologică dublează latura de sud a acestui turn, sugerând o reconstrucție radicală, a unui turn anterior. Deși nu i s-a dezvelit întregul perimetru al fundațiilor, el a fost „măsurat” cu latura de cinci metri și grosimea zidurilor de unul. Cel puțin această grosime îngăduie o asociere cu șantierul vechiului turn de sub actualul turn al clopotelor. Vom vedea în dreptul aceluia, ce s-ar putea gândi despre datare.

Disponem de câteva documente iconografice care ne îngăduie să apreciem cum arătase el în faze intermediare, dinaintea celei astăzi vizibile (**Fig. 59, 60**). Pictura din secolul al XVIII-lea, după restaurarea mitropolitului Iacov, ne arată un turn zvelt, cu două nivele (**Fig. 61**) care, spre deosebire de turnul de astăzi, nu dispunea de o fațadă lărgită prin contraforturi drepte, așezate la colțurile dinspre exterior. Cel de-al doilea nivel, de deasupra porții propriu-zise, este marcat în mod vizibil într-o culoare diferită, pe care nu o observăm în dreptul celorlalte turnuri. A fost o variantă de tratare a paramentului, ori chiar o construcție din lemn? Pentru prima soluție pledează ieșirea în consolă a coronamentului, la baza coifurii acoperișului. Aproape de limita acoperișului, aceleași umbre de culoare, pe care am regăsit-o și la celelalte turnuri, pot fi șiruri de iconițe, dar și ferestre de tragere. Pe latura de est, o mare pată dreptunghiulară pare a dori să redea o instalare de pisanie. Acoperișul în sine are șarpanta fracturată, trădând soluțiile folosite pentru rețeaua căpriorilor din interiorul podului.

Intervine apoi o altă surpriză, reprezentată de imaginea datorată lui F. X. Knapp: ancadramentul dinspre curte al acestui turn este în arc frânt²⁴⁹, deci gotic autentic! (**Fig. 3**). Desenul lui Romstorfer²⁵⁰ aduce noi detalii prețioase (**Fig. 62**). Forma ancestrală a cadrului de poartă, dispăruse. Explicația pare că rezidă în diferențele de grosime ale parterului, pe care le-a înregistrat în releveul său, între laturile de

²⁴⁶ T. Martinovici, *Mănăstirea Putna. 1. Zidul de incintă; 2. Latura de est și sud*, în *MCA*, V, 1959, p. 613, reluat la C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 72.

²⁴⁷ I. Nestor, T. Martinovici *et alii*, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 34.

²⁴⁸ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 86.

²⁴⁹ Reproducerea cea mai accesibilă la C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 92, fig. 28.

²⁵⁰ Reluat ultima dată de către C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 88, fig. 27.

sud și de nord. Ultima devenise mai subțire și, tocmai acolo avem o piatră refolosită, dotată cu un canal îngust, vizibilă și astăzi pe deplin. Este posibil ca la refacerea sa, constructorii să fi judecat drept inutilă remodelarea arcului frânt, în favoarea altuia pe care îl știau rezolva mult mai facil.

La vremea lui, era conexă, spre nord, o casă a scării (**Fig. 63, 64**) dotată cu trepte în spirală. Baza ei era înfățișată ca făcând corp comun atât cu turnul, cât și cu pânza de curtină dinspre nord, în timp ce etajul părea a se desprinde măcar de curtină. Axa spiralei se modifică de la un nivel la altul, ceea ce pentru scrupulozitatea austriacului putea însemna o modificare importantă în scara însăși, inclusiv cu faze diferite. Această instalație a fost radical eliminată de restaurare, fără să știm care a fost motivația adoptării acestei rețete. Arhitectul de la turnura secolelor XIX–XX sesizase ideea unui pod ridicător, instalat în dreptul său, însă nu descoperise ori nu ne-a lăsat consemnate detalii de arhitectură care să privească modul său de mișcare. Nu putem decât a socoti că se trădau, încă odată, repetatele intervenții care au ascuns definitiv (?) urmele cele mai vechi.

Din cele prezentate se poate ușor deduce că punctul de plecare al porții a putut fi în secolul al XV-lea, dar a primit ulterior mai multe contribuții ale unor șantiere din epoci diferite. Ceea ce se poate judeca concludiv pe seama sa este că eliminarea scării spirale a fost o simplificare nejustificată, dar care a obligat la un acces nou, mai complicat, de pe drumul de strajă complet refăcut.

Modalitatea sa de racord la curtină ar sugera și ea unele indicii. Cea din urmă are linia traseului fracturată tocmai în dreptul acestui turn. În timp ce curtină din sud vine către el oblic, cea opusă pare să fie perfect concordată cu turnul. El însuși posedă un fel de zid „scut” care-i lățește fațada. Rostul lui pare să fi fost primordial decorativ.

Doar privindu-l de departe, fără vreo analiză completă de parament – care este imposibilă în condițiile în care a fost îmbrăcat în tencuieli destul de recente, se constată măcar discrepanța dintre cele două nivele ale sale. Primul, străpuns de culoarul porții, este mai masiv și cu alte elemente de detaliu. Segmentarea interiorului printr-o pereche de piloane, prelungite în arce dublouri, arată relația cu bolta, dar și conceperea unei supraînălțări inițiale. Acum se vede rezolvarea compartimentarea fără vreo preocupare de urmărire a vechii sale zestre funcționale, relativă la umerele de culcare ale batanților, fixarea țățânilor ori la bârnel de blocare. Analiza putea să releve dacă întreaga lemnărie a porții a fost ori nu dublată de vreun sistem suplimentar de grilaj, vertical ridicător (hersă). Trebuia să se fi conservat șanțul în care acela ar fi trebuit să culiseze. Urmele unei asemenea instalații nu mai există.

Pe culoarul intrării dispune de bolțari de arc, nișe de ședere cu terminații în arce și acolade, bolțari de colț (**Fig. 65**). La picioarele turnului, tot înspre interior, au fost instalate două perechi de pietre pentru protecția la osiile de car. A rămas fără ele numai ancadramentul care dă spre exteriorul mănăstirii. S-au lăsat pe loc orificiile pentru bârnel de blocare ale porții. Cel din sud este mai larg și mai demn de reținut pentru că a fost delimitat cu lespezi anume alese, ca să se asigure mai ușor culisarea bârnei (care a și fost lăsată în lăcaș). Adâncimea orificiului de mișcare apare pe planul austriac.

Diferențele de închidere ale arcelor nișelor de ședere (**Fig. 66, 67**) ar putea fi ușor socotite rezultate din epoci diferite. Dintre cele două, numai nișa cu terminație în acoladă ar putea fi bănuită că provine dintr-o epocă apropiată de a ctitorului; cealaltă este prea comună și nu are nici un suport stilistic utilizabil. Mai mult decât atât, tot din releveul Romstofer se vede clar că montantul drept (de est) este plasat mai la interior decât limita arcadei de descărcare de deasupra. Două dintre turnurile de apărare ale orașului Mediaș (jud. Sibiu), care se presupune, fuseseră terminate până în vremea domniei lui Petru Rareș, când trupele sale au asediat locul, aveau tot asemenea arce. Spațiul de sub ele era destinat gărzilor care apăraseră mereu mănăstirea, respectiv orașul ardelean. Am putea deci sugera o cronologie cumulativă, în care turnul și-a dobândit actuala parte de răsărit într-o epocă tardivă, completând o construcție ceva mai simplă, rămasă spre vest.

Etajul actual are o retragere de grosime semnificativă. Golurile au rămas neschimbate. Ele erau adevărate lăcașuri de tragere, într-o lectură particulară „orificii de tir”²⁵¹. Cele dinspre curte (vest), mai largi, se puteau folosi și drept nișe de ședere. În locul ferestrei din colțul din sud-est s-a aranjat o nișă pentru dulap ori surse de lumină.

În fine, arhitectul austriac desenează bolta în cruce, fără ogive, dar care în secțiune pare a ne indica observarea unei structuri refăcute, care pornise de la ogive (?) mai groase, dar dispărute curând după punctele de pornire.

Fațada este dominată de forma de decor în 10 panouri dreptunghiulare, delimitate de semibaghete. Sunt de asociat cu un sector de parament nordic al adăugatei aripi de est a „casei stăreției”. În registrul inferior, la mijloc, a fost destul de neglijent inserată stema cvadrilobată a Moldovei, mărginită de o bandă inscripționată. Ea însăși foarte mutilată, este o lucrare mișcată din poziția sa inițială. În mod normal, locul se destina pentru postarea însemnelor ctitorului care efectuase renovarea radicală a turnului ori chiar a mănăstirii. Două nișe superficiale străjuiesc paramentul exterior al porții propriu-zise. În vremea în care fuseseră concepute au fost, în mod cert, umplute cu pisanii și icoane.

Pictura din secolul al XVIII-lea, împreună cu toate desenele epigonice care s-au inspirat după ea, arată și podul care era poziționat peste șanțul din jurul mănăstirii (**Fig. 61**). Ca el să fie util, trebuia să fie însă ridicător. La rândul său, desenul de la mijloc de veac XIX nu este prea clar, dar nu descurajează complet funcționarea sistemului de blocare a porții încă și atunci. Dacă ne întoarcem însă la turn vom regăsi cu dificultate elementele istorice de manevrare ale unui asemenea pod, ba mai mult, nici chiar zestrea obligatorie și veche de canaturi. Pare posibil ca soluția inițială, mobilă, a fost modificată pentru o variantă fixă, între timp și ea dispărută.

Între pietrele vizibile, pe stâlpul adosat montantului interior de nord (**Fig. 68**), se distinge una care nu are nici un fel de legătură cu economia de astăzi a construcției, dovedind o clară reciclare. Este vorba despre o adâncă cavetă semicirculară, situată la limita unei laturi lungi. Originea acestei piese nu se poate numi cu siguranță. Putea deservi o scurgere din vechiul drenaj mănăstiresc.

²⁵¹ *Ibidem*, p. 87.

În mod cert, foarte aproape de turn, spre nord, a existat o altă clădire. Ea se distinge în tabloul secolului al XVIII-lea, cu un singur nivel (**Fig. 61**), la mijloc de secol XIX ne apare acolo o altă clădire, paralelă cu zidul de fortificație (**Fig. 3**), ca, în fine, în preajma lui 1900 să se distingă altceva, respectiv un corp cu axa lungă perpendiculară pe curtină (**Fig. 4**). Deși au lucrat prin zonă, arheologii au socotit că nu trebuie să se ostenească a ne spune ce fel de mărturie i-au mai aflat. Singurele idei ne sunt furnizate de planul general.

Turnul de pe mijlocul laturii de est

Este cunoscut astăzi sub o adresă nouă: „Turnul clopotelor”. Dacă privim pictura Putnei, datată în secolul al XVIII-lea (**Fig. 1**), în locul său fusese amplasat cel mai mic/scund turn din întregul complex. Motivarea sa de construcție ar putea fi aceea că latura de est a careului fortificat de la Putna fusese cel mai vulnerabil din punct de vedere militar. Cu alte cuvinte, am putea ușor a-l socoti construit de un alt șantier decât cel care clădise turnurile de colț, dintr-o vreme în care, constatându-i-se necesitatea, a și fost clădit. La mijloc de secol XIX încă nu era distrus (**Fig. 3**). Datarea turnului nou, acum vizibil, în anii 1882–1886²⁵², nu întâmpină nici un fel de dificultate. Gravura din 1899 (**Fig. 4**) îl găsește pe locul actual.

Același prețios document iconografic, care numai de fantezii nu poate fi suspectat, îi redă, măcar partea exterioară cortinelor, într-o formă semicirculară²⁵³. Realitatea arheologică, oglindită de planurile din muzeu, arată însă cu totul altceva. Deja din anii 1955–1956 s-a conturat fundația (?) unui turn diferit de cel actual, care încăleca cortina (**Fig. 69**). A fost descris cu baza de 6×7 m și grosimea zidurilor de un metru²⁵⁴. Ca să nu fie deloc clar ce au văzut cercetătorii de atunci, capătul de nord al cortinei întrepătrunde planul turnului, dovedind fără dubiu că acolo trebuie să fie fost măcar două faze de lucru. Arheologii au scris însă că el se țesea cu linia cortinei care evolua către nord²⁵⁵. Cine a avut „orbul găinilor”: pictorul de secol XVIII ori arheologii? Explicația pare la îndemână: nesăpând latura sa de est, arheologii și-au închipuit doar că turnul trebuia să fie un pătrat, când, în realitate, el fusese închis drept spre vest și semicircular în partea opusă.

Ar fi fost destul să se judece grosimea zidurilor în comparație cu cea a cortinei de nord (1,15 m), pentru a se constata că nu ar fi normal ca două construcții contemporane să fie abordate atât de diferit, la soluția de grosime. Mai mult decât

²⁵² Conform dosarului de construcție analizat recent de către Ligia-Maria Fodor, *Informații documentare referitoare la construirea unei clopotnițe noi la Mănăstirea Putna în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, comunicare la „Colocviile Putnei”, XVIII, 20–23 iulie 2016.

²⁵³ Monah Timotei Tiron, *Un tablou regăsit: Mănăstirea Putna*, în **AP**, XI, 2015, nr. 2, p. 135, fig. 9. Adăugăm doar în trecere că el a fost definit „circular” la C. Paradis, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 91.

²⁵⁴ I. Nestor, T. Martinovici *et alii*, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 34.

²⁵⁵ I. Nestor, Gh. Diaconu *et alii*, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 25.

această observație, însăși lățimea zidurilor turnului ar fi trebuit să fie mai mare decât cea a cortinelor, pentru că avea o greutate statică mult mai serioasă. În această situație, putem rămâne cu bănuială măcar că turnul nu a fost proiectat de la început prea înalt și nici nu aparține șantierelor lui Ștefan cel Mare.

Cum văzusem anterior, dimensiunile grosimilor de fundare ale celor două turnuri de pe mijlocul laturii de est a cortinei Putnei sunt identice. Este principalul motiv pentru care le-am putea socoti sincrone. Dar, pentru că nu dispunem de nici un fel de descriere (elementară) a consistenței fundațiilor dezvelite, vom continua să cerem iertarea păcatelor profesionale ale generației de arheologi care au învățat ceva meserie pe seama ctitoriei lui Ștefan cel Mare.

Din nou, pictura cea prețioasă vine cu o altă surpriză, de astă dată la acoperiș. El nu a fost în șarpantă simplu înclinată, ci fracturată.

Situația s-a complicat în anul 2016, când, odată cu necesitatea consolidării fundațiilor turnului care prezenta deja o înclinație, s-au resăpat sectoarele presupuse deja descărcate arheologic. Spre uimirea lucrătorilor, au ieșit la iveală substrucțiunile unui canal de cărămidă, ale cărui particularități sunt cele ale unui dren tipic pentru construcții de secol XVIII–XIX²⁵⁶.

Turnurile de colț ale incintei

Avem două repere sigure pentru discutarea lor. În secolul al XVIII-lea existau încă toate (Fig. 1), la 1851 însă, dispăruseră majoritatea (Fig. 2), cu excepția marelui turn din colțul de nord-vest. Prima imagine arată că Putna avusese nu mai puțin de șapte turnuri. Pictura de secol XVIII este plină cu detalii, în timp ce desenele următoare nu pot fi suspectate drept fanteziste, cel mai mult de faptul că sunt naive. La „Turnul tezaur” și la cel de poartă, zis și „Eminescu”, ne-am referit separat pentru că era posibil acest lucru. În secolul al XVIII-lea, patru turnuri, incluzându-l și pe cel de poartă, se prezentau remarcabil de unitare cel puțin la redarea suprastructurilor, cu același număr de ferestre, cornișe cu un anume decor continuu, ba chiar și acoperișuri cu șarpante bine înclinate, pentru a asigura din plin alunecarea ploilor și a zăpezilor. Chiar sub streșini, un șir de detalii poate trece ca element decorativ, de soiul unor frize cu ocnițe, dacă nu am ști că în sector se aflau, de regulă și pentru întregirea rosturilor militare ale turnurilor, creneluri ori, aici mult mai probabil, guri de aruncare („mașiculi”). Să mai adăugăm corectiva că turnurile pe care le discutăm nu au fost niciodată „bastioane”²⁵⁷.

Dintre toate, face figură aparte *turnul colțului de nord-vest*. Avusese, se pare, aceeași cotă de elevație ca și „Turnul tezaur”. Primul desen istoric care îl surprinde îl arată, la nivelul de deasupra cortinelor, pe toate laturile, cu ferestre disproporționate de largi, închise prin arce semicirculare. Acestea îi trădează funcția: fusese „casa” clopotelor. La rândul său, pictura de secol XVIII, întărește convingerea privitor la marea

²⁵⁶ Un alt canal, rămas nedescris, s-a mai semnalat în colțul de nord-vest, suprapunând fundațiile vechiului turn de colț. Vezi Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice din partea de vest a incintei Mănăstirii Putna* (1973), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 14.

²⁵⁷ Precum le denumea C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 86.

dimensiune a ferestrelor, dar vine și cu alt detaliu foarte important: contraforturile sale se ridicau la cote comparabile cu cele ale „Turnului tezaur” (înaintea restaurării sale), ceea ce dă dreptul la ipoteza că cele două turnuri fuseseră contemporane. Ca să fie deplin limpezit destinul său, sub arcada ferestrei din sud se distinge foarte bine imaginea unui clopot. Ferestrele largi de la clopotnițele finalului de secol XV, pot fi văzute pe viu, încă la Popăuți.

Pe pictura de referință, coronamentul său a fost tratat cu creneluri, coifura acoperișului acoperindu-le de la limita lor superioară. Dacă meșterul a dorit să fie scrupulos, atunci ar merita să menționăm că pe latura de sud au fost figurate cinci creneluri și șase merloane, în timp ce pe latura de est, tratată în perspectivă, raportul este de 3/4. Am avea deci o confirmare că planimetria turnului a fost una dreptunghiulară, cu laturile scurte pe est și vest. Spre deosebire de biserică, acoperișul a fost tratat în desen într-un asemenea mod încât sugerează șindrila.

Turnul mai conserva un detaliu prețios, relevat de studierea detaliată a picturii care îl înfățișează la mijloc de secol XVIII. Este vorba despre un decor circular interpus sub fereastra mediană, care a fost judecat drept un cadran de ceas²⁵⁸. O privire mai plină de imaginație ar putea distinge chiar chipul unui soare surâzător. Pietre din lapidariul independent provin dintr-un vechi ancadrament circular (**Fig. 37**). Dar, pentru că sunt dotate cu țâțâni din fier, pentru obloane ori ferestre, putem menține suspiciunea că dacă a existat un cadru circular pentru ceas, va fi existat și un altul, pentru o fereastră simplă, dar la fel modelată. În această situație, ceasul este incompatibil, în afara situației în care au fost mai multe ferestre de același tip, amplasate pe mai multe laturi ale elevației turnului, ceea ce este deplin posibil. Conjunția dintre el și ferestrele superioare este complicată și va rămâne cu incertitudini.

Singura scuză reală a abandonării sale ar putea proveni din prezența unor masive alunecări de straturi de pământ, de pe versanții nordici, antrenați de bogăția apelor și slăbiciunea rădăcinii copacilor. Informația scrisă, de secol XVIII, notează „clopotnița fiind crăpată și plecată tare”, s-a optat pentru un soi de intervenție²⁵⁹, definită astăzi „subzidire”. Precum se știe din planurile săpăturilor arheologice, acest turn a fost căutat. Declarată neîncheiată²⁶⁰ în anul 1973, cercetarea nu a mai fost reluată până în prezent. După patru decenii, a fost publicată în mai puțin de cinci pagini²⁶¹.

Ni s-au servit despre el și date: că fusese „de formă aproape pătrată”, ale cărui laturi ar fi fost de „cca 12 m”²⁶², corijată apoi la 12,50 m și specificată ca fiind cea de vest, împreună cu cealaltă de 11,70 m²⁶³. Dacă ne oprim doar la această ultimă

²⁵⁸ Prima suspiciune pentru această zestre apare la K. Romstorfer, preluată de C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 88, iar fotografiile recente confirmă acest destin. Vezi Monah Timotei Tiron, *Un tablou regăsit: Mănăstirea Putna*, în *AP*, XI, 2015, nr. 2, p. 121, 133, fig. 7.

²⁵⁹ Preluăm de la C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 87.

²⁶⁰ *Ibidem*.

²⁶¹ Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice din partea de vest a incintei Mănăstirii Putna (1973)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 13–17.

²⁶² Cristian Moisesescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 27.

²⁶³ Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice din partea de vest a incintei Mănăstirii Putna*

dimensiune, înseamnă cu turnul nostru ar fi fost mult mai mare decât una dintre aripile vechii „case domnești” de sub actuala stăreție; ceea ce, trebuie să recunoaștem, este destul de neașteptat pentru un turn comun. După cum ne-ar lăsa să pricepem desenul zidurilor descoperite, fusese un turn înscris în colțul de nord-vest, ceea ce este în contradicție cu turnurile istorice mai vechi, ambele poziționate pe mijlocul curtinelor. Racordul cu cortina de vest a fost descris ca fiind în prelungirea laturii sale, în timp ce la nord s-a bănuț că incinta l-ar fi atins către mijlocul laturii sale²⁶⁴. Cum este singurul turn de colț de la care posedăm ceva elemente, nu putem ști dacă soluția fusese adoptată la fel, pe toate celelalte trei.

Cercetarea a semnalat un alt zid interior, compartimental, cu lățimea de 0,75 m, care despărțea un spațiu de doi metri. Alte vagi ziduri au fost pomenite la vest, în timp ce un masiv de zidărie (3,85×2,35 m) nu a fost decât bănuț ca fiind ulterior, eventual din domnia lui Alexandru Lăpușneanu²⁶⁵. Numai că el pare mai curând rodul intervenției de subzidire menționată ceva mai sus. Ba chiar, la un moment dat, în baza acestor date, pe atunci încă nepublicate, s-a estimat că „ridicarea sa este neîndoielnic contemporană cu a celorlalte ziduri și turnuri ale incintei, datând din 1481” și pisania din 1559, a lui Lăpușneanu, l-ar privi în egală măsură²⁶⁶.

Rămâne o ispititoare ipoteză de interpretare, în cazul în care admitem forma dezvoltată pe o axă vest-est a bazei construcției: posibilitatea prezenței acolo a vechiului paraclis medieval, anterior celui din secolul al XVIII-lea, din cuprinsul casei stăreției lui Iacov Putneanu, și al celui actual aflat în vecinătatea aceluiași colț.

Să mai încheiem că autorii care ne-au oferit aceste date, în baza picturii de secol XVIII, au confundat scara de acces de la „Turnul tezaur” cu o scară care ar fi fost tot a lui. Se știe ce soluție insolită a fost adoptată de restaurare pentru a rezolva același colț.

Nedreptatea a însoțit însă și pe celelalte turnuri de colț. Cel mai ingrat tratat a fost însă turnul din colțul de sud-est, care a fost bine înconjurat de șanțuri arheologice. Ca să împace contradicția dintre neputința de a-l desluși demolat, arheologul a fost capabil să susțină că el nu are nici o vină, doar desenatorii imaginilor Putnei confundaseră turnul cu „puternice contraforturi de colț (care în pictura amintită să fi fost înfățișate cu aspectul unor turnuri)”²⁶⁷. Deși înspre el straturile de demolare erau mai groase²⁶⁸, așa cum ar fi trebuit să fie ca provenite de la un edificiu mai înalt, deși s-a găsit acolo un rest de pardoseală interioară²⁶⁹, deși, în sfârșit, nu se săpase deloc în exteriorul colțului...

Revenind la pictura mănăstirii, vom descoperi detalii surprinzătoare care ar fi deplin pledante pentru finețea redării lor de către pictor. La cota superioară

(1973), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 13.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 14.

²⁶⁵ *Ibidem*.

²⁶⁶ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 27–28.

²⁶⁷ Gh. I. Cantacuzino, *Mănăstirea Putna. Săpăturile arheologice din zona exterioară de sud*

(1971), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 10.

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 9.

²⁶⁹ *Ibidem*, p. 10.

a contraforturilor, redați întocmai ca cei ai „Turnului tezaur”, și la fel redați cu acoperișuri ceramice roșii, există o retragere de elevație, la ceea ce am putea socoti a fi un parter înalt. Următorul nivel (II, etaj I) este de asemenea delimitat cu linii pe care le-am putea citi în diferite moduri: de la o altă mică retragere, până la o bandă decorativă. Etajul următor (II) are ferestre de tragere duble și prelungi pe sud și doar una singură, mai generoasă, pe mijlocul laturii de est. În fine, coronamentul atrage din nou atenția la acuratețea detaliilor, categoric diferite de cele de la primul turn analizat. El a fost tratat în consolă, cu două registre, unul simplu profilat, celălalt dotat cu ceea ce, la prima vedere ar putea fi socotite ferestre de tragere, nu crenelaj. Pe latura cu vizibilitatea maximă (sud) sunt în număr de șapte, iar spre est, în număr de patru. Spre deosebire de crenelajul zidului de sud, redat alături, culoarea acestor dotații este palidă, nu intens neagră. O comparație cu biserica ne sugerează posibilitatea ca să fi fost încercate tot șiruri de ocnite, ca și la ea.

Niciunul dintre celelalte două turnuri rămase nu a fost căutat arheologic, iar fundațiile lor ar trebui să fie încă sub pământ. Un ultim detaliu, nu lipsit de importanță, legat de zestrea acestor turnuri. În desenul de secol XVIII, se vede limpede că doar capetele coamei acoperișului bisericii poartă cruci, turnurile (unele) au însă globuri. Au fost artificii decorative care au apărut deja în Evul Mediu. Cele mai vechi din Transilvania, făcute din lemn, au fost recuperate arheologic la cetatea Făgărașului (jud. Brașov)²⁷⁰. Curând au fost făcute încă din ceramică și metal.

Câmpul de ruine din sud-estul incintei

Un grup de pietre trece ușor neobservat în *câmpul de ruine* care a fost scos de către săpăturile arheologice (începute deja la sfârșitul deceniului șase, terminate în anii 1980–1982 – conform planului adăpostit de muzeu) în sectorul de sud-est al incintei, parțial suprapuse de către clădirile asociate stăreției (**Fig. 70**). În mod surprinzător, aceste ruine nu au primit nici un fel de sugestie precisă de identitate, în așa fel încât trebuie să începem discuția de la una oarecare.

Din păcate, Corina Nicolescu pare să fi confundat aceste ruine de la sudul incintei, extrase de către arheologi, cu ceea ce se află și astăzi în subsoluri/beciuri. Ea s-a referit clar la „temeliile și subsolurile unei locuințe spațioase, cuprinzând o vastă sală împărțită de puternice arcade de piatră, sculptate foarte îngrijit cu profile gotice”²⁷¹, care ar corespunde casei domnești.

Discuția se putea relua măcar după ce planul săpăturilor a fost afișat ceva mai detaliat în muzeul mănăstirii. Planul la care ne referim a colorat toată rețeaua de ziduri în roșul secolului al XV-lea, ceea ce este, după cum vom vedea imediat, mai mult decât îndoielnic. Înainte chiar de a ajunge la vreo afirmație proprie, trebuie memorat că se strecurase și ideea că o parte de ziduri ar fi aparținut, unor vremi anterioare lui Ștefan

²⁷⁰ Recuperate arheologic, nepublicate, dar prezente în expoziția de bază a muzeului local.

²⁷¹ Corina Nicolescu, *Case, conace și palate vechi românești*, p. 74–75.

cel Mare, alta începutului secolului al XVI-lea, fără ca să fi subzistat împreună²⁷².

În secolul ctitorului a funcționat probabil palatul ale cărui beciuri există sub actuala casă domnească refăcută. Dacă cele două corpuri din care el se compune au fost contemporane, succesiunea ar fi în defavoarea corpului aflat în ruine pe care îl discutăm în aceste alineate. Aceasta indiferent de funcția pe care el ar fi deținut-o. Se mai poate scrie despre el că aducțiunea către fântână i-a însănătoșit, cât de cât, microclimatul. În același timp, lipsa beciurilor pare să fi marcat renunțarea la asemenea soiuri de edificare, din aceeași serioasă problemă a apei. Ca să rămânem doar la rostul apei care era orientată către zona de care ne ocupăm în această clipă, el întărește rostul gospodăresc al clădirilor (cu bucătăriile strict racordate), sau o menire rezidențială de importanță secundară (baie). Deși nu descrie decât două spații din această zonă, rânduri recente dau informații despre „un cuptor cu vatra de mari dimensiuni, răzuită la un anume moment (probabil o fostă cuhnie sau pitărie)”²⁷³. Iar dacă mai reamintim prezența unei aparent inexplicabile platforme de cărămidă, legate cu mortar și „resturile de la un cuptoraș”²⁷⁴, atunci ideea bucătăriei (chiar din „faza a treia” a construcțiilor) se consolidează.

Planurile acestor clădiri se găsesc afișate în Muzeul complexului monastic. Încercarea noastră de a le confrunta cu realitatea din teren ne-a dovedit că există serioase neconcordanțe de redactare/desenare, motiv pentru care am renunțat să le reproducem în variante mai moderne. Folosim deci unul dintre planurile publicate și numai dispoziția spațială generală de la celelalte (**Fig. 69, 71**).

Una dintre primele observații majore care se detașează foarte repede este că dispunem de o aglomerare de ziduri care nu datează din aceeași perioadă istorică. Ceea ce ar putea fi denumită drept „aripa de vest” a zidărilor este în contradicție unghiulară cu „aripa de est”. Iar în teren se vede clar că o serie de ziduri le încalcă pe altele, așa încât nu se poate ocoli relația lor de succesiune, nu de contemporaneitate. Un întreg zid lung, desenat uniform pe planuri, este divizat clar de întreruperi care nu pot fi judecate altfel decât ca un rezultat al unificării a două clădiri învecinate.

Mai concret, în interior, ne referim la șase spații: patru cu orientare nord-sud, două est-vest. Este frapant de constatat că acest bloc edilitar a fost tăiat și de către zidul de curtină actual, din sudul mănăstirii. Dacă desenele au fost executate cu oarecare precizie, aproape sigur, acest sector își găsește continuarea, nedescoperită de arheologi, în afara aceluși zid de curtină. S-a desenat și un contrafort de colț pătrat, a cărui formă și rațiune rămân foarte ipotetice. Forma sa nu este medievală și ar sugera mai curând o revenire tardivă pentru îmbunătățirea stării construcției. Ca să complice și mai tare extragerea vreunor concluzii definitive, ridicarea datorată

²⁷² Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 24, 61, nota 63, citându-se un dosar arheologic din anul 1977.

²⁷³ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 26.

²⁷⁴ I. Nestor, T. Martinovici *et alii*, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 32. Parte semnată de către T. Martinovici.

topografilor din anul 1989, prelungește ruinele cu un alt adaos spre vest, cu alte două încăperi.

Două dintre „încăperi” sunt atât de înguste (**Fig. 72**) încât nu pot fi judecate decât drept accese (coridoare, baie? ori case de scară pentru urcat la etaj). Ar putea fi imaginată numai o rampă de acces la etaj, care nu conține elemente profilate, dar este atât de vizibilă, încât trebuie numită aparte pentru a elimina orice dubiu legat de funcția pe care a deținut-o.

Există de asemenea o serie întreagă de uși: trei sigure, una posibil legată de „corpul” de est, alta nesigură, sub ori încălecată parțial de clădirea actualei stăreții. Disponerea acestor uși este diversă. Cea din latura de vest este atât de bizar poziționată în apropierea unui colț de încăpere, încât nu poate fi decât o stângăcie, eventual tăiată tardiv. Cam la fel stă situația cu ușile din cele două laturi superioare de nord. Niciuna nu este centrată, dar nu este atât de apropiată de vreun colț, ca și la prima situație amintită.

„Aripa de est” este mai nouă, adăugată celei dintâi, concordată la zidul de curtaină, ba chiar îmbrăcându-i colțul obtuz, dar la fel potrivită și cu poziția turnului de poartă. Toate ușile i-au fost dezaxate față de medianele laturilor de pozare, ceea ce lasă de înțeles că și „aripa veche” fusese refăcută cam cu același logică, a întrebunțării rejudicate.

Din punctul de vedere al pietrelor asamblate, este vorba despre câteva praguri și începuturi de montanți de la uși. Pe aceste ruine, aflate la vedere, la suprafața solului, sunt nu mai puțin decât opt urme de uși cu relicve. Toate au urme serioase de uzură (**Fig. 73**) care, la această oră este deja combinată: cea de epocă (praguri tocite prin călcare), și cea produsă în anii de expunere în aer liber, fără protecție, în maniera de „câmp de ruine” fără protecție la intemperii. Ca să suplimenteze și mai mult convingerea în istoria lor aglomerată, un rest de ușă se prezintă cu cadrul înzidit din vechime (**Fig. 74**). Se pare că în momentul descoperirii lor, parte dintre ziduri mai aveau tencuieli îngrijite pe ambele fețe²⁷⁵. Lăsate în aer, fără acoperișuri, ele au dispărut iremediabil.

Judecată global, clădirea a fost una importantă, etajată, cu funcție locativă și nu neapărat auxiliară. Investirea în construcția, amplificarea și modificarea compartimentărilor a fost una notabilă. A concentrat însă o istorie îndelungată. Probabil că istoria ei a început cândva sub urmașii marelui ctitor. Din nou, ne exprimăm profundul regret legat de pierderea întregului ei inventar arheologic. În mod teoretic, el pare să fi fost transportat la București, însă nimeni nu ne mai poate spune dacă mai zace pe undeva, mai poate fi recuperat măcar parțial ori, cineva deranjat de prezența sa, i-a pus capăt iremediabil, aruncându-l la gunoi. O înregistrăm încă drept una dintre cele mai rușinoase pagini ale cercetărilor din obiectiv, de natură să compromită demersurile generale pe care arheologia medievală trebuia să le facă pentru recompunerea istoriei teritoriului României.

²⁷⁵ *Ibidem.*

Ansamblul stăreției

Vizitatorul Putnei este îndreptat ori își oprește privirile pe câteva pietre așezate deliberat ori nu în zidăriile actuale, cu prilejul refacerilor-restaurărilor corpului central al *ansamblului stăreției* (Fig. 75). Nu are un nume adevărat consacrat („stăreția”, „casa domnească”), iar noi vom evita, deocamdată, să-i consolidăm vreo denumire, înainte de a-i discerne funcțiile istorice.

Ca să complice interpretarea funcțională, pictura secolului al XVIII-lea vine cu mărturia unei clădiri monumentale înspre colțul de nord-est al curtinei. Este înfățișată cu două nivele, cu fațada despărțită de un cerdac cu balustradă, așezat pe un umăr de zidărie retrasă, cu ferestre economice la primul nivel, lărgite și înmulțite la etaj, dar amplasate și sub elemente decorative amintind de arce. La mijlocul fațadei se întrevede chiar și o ușă care nu putea da decât spre un balcon. Chiar și acoperișul era elegant, rudă bună cu cel al bisericii. Dacă comparăm acea clădire cu cea amplasată la sud, în zona în care se află principalele clădiri administrative ale mănăstirii, rezultatul este în favoarea acelei construcții dispărute. Sunt toate șansele ca acea construcție să poată fi apreciată ca fiind contemporană cu biserica refăcută (secolul al XVII-lea), dacă nu chiar mai veche (secolul al XVI-lea).

a. *Generalități.* Arheologii care au reluat ofensiva de lucrare în anul 1969 au săpat în întregime clădirea din sudul bisericii mănăstirii și ne-au lăsat spre veșnicie un text doar cu ceva mai lung de 12 pagini²⁷⁶. Ca o scuză, au subliniat că s-au ocupat numai de „principalele” probleme și rezultate cu care s-au interferat în munca lor, transferând către viitor, din care face parte și textul nostru, „obiectul unei discuții ulterioare mai ample”. Au furnizat un plan care, din păcate, nu se vede defalcat pe faze istorice decât la interiorul muzeului Putnei.

Conform aceluiași, sub actuala stăreție a fost relevată (1980–1982) o construcție monumentală, dreptunghiular alungită. Un raport menționează „șase pietre cu profil gotic bogat, lucrate în stil gotic”, regăsite în molozul umpluturilor²⁷⁷. Dar nu le putem identifica în nici un fel. O altă informație mărturisește despre „fragmente de pietre profilate provenind de la ancadramente de uși și ferestre, păstrate în număr de peste 50..., toate descoperite în interiorul sau în preajma acestei case domnești”²⁷⁸. Sunt înșiruite de-a valma, împreună cu cahle și fragmente de pictură, ceea ce îi reduce la minim semnificația. Nu avem nici cea mai mică idee de unde rezultase o asemenea majoră diferență numerică.

Ștefan Balș a trădat întreaga sa politică față de zestrea lăpăcă a locului în momentul în care a așternut pe hârtie acest alineat: „toate fragmentele de piatră ale ancadramentelor de uși și ferestre recuperate, care puteau contribui la sporirea

²⁷⁶ M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate ale cercetărilor arheologice a Casei domnești de la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 95–108 (la textul citat s-au adăos ilustrațiile).

²⁷⁷ I. Nestor, T. Martinovici *et alii*, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 33.

²⁷⁸ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 24.

părților componente ale clădirii, au fost repuse în operă chiar fără a se cunoaște amplasarea sau datarea lor inițială, socotindu-se de altfel mai importantă asigurarea bunei conservări pe viitor prin incorporarea lor în zidărie decât prin adăpostirea și expunerea lor într-o sală de muzeu²⁷⁹. Suntem avertizați astfel că pietrele puteau proveni din oricare altă clădire istorică de la Putna. Libertatea sa de acțiune nu a fost cenzurată decât de fundațiile în sine, și aproape de nimic altceva. Dacă le privim pe locul unde au fost montate, constatăm destul de ușor brutalitatea (graba?) cu care s-au așezat în zidăria nouă, folosindu-se cimentul.

Nici că se poate mai limpede: a contat finalitatea construcției celei noi, nici o clipă vreo analiză serioasă a fragmentelor arhitectonice. Celebrul arhitect își sabota imaginea din posterioritate, negând valența documentară a materialului primar cu care avusese de-a face. În fine, o fotografie unicat (**Fig. 76**), publicată în anul 1982, ne arată una dintre vechile uși (astăzi greu de identificat în construcția refăcută), cu prag și pornire inegală de montanți, cu golul obturat de o zidărie ulterioară în care tronează un uriaș bloc profilat ce pare a proveni de la un arc masiv de boltă²⁸⁰, probabil din completarea acelor care își mai au pornirile pe vechiul lor loc.

b. *Componentele majore.* Să încercăm a judeca mai îndeaproape lucrurile. O parte dintre exegeții Putnei au introdus în scris dimensiunile aproximative de 12×7,5 m la est, și 11×9 m, la vest, pentru două corpuri de clădire. Arheologii au măsurat altfel. După ce au mărturisit că nu pot aproxima decât o lățime, au dat dimensiunile riguroase de 11,70×7,10 m²⁸¹. Nu are rost să ne întrebăm cine a greșit, ci doar să apreciem cât de puțin a contat acribia în consemnarea unei moșteniri istorice.

Se detașează deci foarte bine două compartimentări majore, pe care arheologii le-au așezat direct în două faze (A și B). Cea mai unitară este cea din vest. Construcția ei s-a sprijinit, în afara fundațiilor perimetrice, pe trei stâlpi mediani, în timp ce un al patrulea stâlp, din latura de răsărit a fost, se pare, eliminat de un alt zid perimetral. Corpul de est pare a fi fost conceput ceva mai îngust decât cel vecin. A avut și el piloane centrale (nesigur, două ori trei). Zidurile perpendiculare pe corp, care se regăsesc în mijlocul laturii nordice, par a sugera o veche intrare pe o rampă (cu gârlici?²⁸² pentru rostogolirea butoaielor), apoi cu accese laterale, către halele cu bolți. Dacă am persista în ipoteza gârliciului, atunci o nișă de zidărie, desenată pe peretele lung de est, despre care nu se pomeniște nimic în vreun raport, ar putea fi socotită una destinată poziționării corpurilor mobile de iluminat cu care urma să se intre în spațiul propriu-zis.

Ne-a rămas și prețioasa remarcă că cele două compartimentări extreme avuseseră cote diferite de adâncime²⁸³; în fapt, nivelele lor de călcare. Deși sunt redată

²⁷⁹ Șt. Baș, *op. cit.*, p. 14.

²⁸⁰ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 23, fig. 14.

²⁸¹ M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate ale cercetărilor arheologice a Casei domnești de la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 96.

²⁸² Cu această funcție recunoscută și de Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 23.

²⁸³ *Ibidem.*

cu aceeași culoare, specifică secolului al XV-lea, este mai mult decât evident că nu poate fi vorba despre o singură fază de lucru, ci de mai multe. Doar ipotetic este admisibil ca ele să fi urcat și în secolul al XVI-lea. Rămân cu totul criptice extensiile de ziduri care pornesc din clădire, spre est, nord și vest. Masivitatea fundațiilor (?) de la capătul vestic ar putea sugera chiar și un turn ori două etaje, în loc de unul singur.

Pe bună dreptate s-a constatat adâncirea superficială în solul străvechi a aripii de est a construcției²⁸⁴. Având în vedere regimul apelor subterane din solurile Putnei, săparea unor pivnițe nu ar fi făcut decât să pregătească adevărate bazine pentru adunarea lor. În fapt, experiența nefastă a fost făcută la aripa vestică, unde – susțin arheologii, s-a pătruns cu 1,70 m mai adânc decât în partea opusă. Poate tocmai pentru că zidăria a fost mai masivă (grea), fundațiile i-au fost mai adânci, lăsând numai impresia că ar fi aparținut unei pivnițe. Aceasta nu exclude însă a socoti relicvele ruinate drept urmele unui demisol ori parter înalt, pentru care gârliciul și-ar fi îndeplinit de minune rolul și rostul. Ideea este susținută de absența vizibilă a vreunei uși, pe laturile lungi ale corpului, și a nici vreunei ferestre pe latura de sud, până la cota de 1,50 m de la nivelul interior de călcare²⁸⁵. Cum o arătau chiar descoperitorii, un acces/ușă a fost descoperit doar într-o încăpăre laterală, lipită la vest, la un nivel de călcare mai ridicat cu o jumătate de metru. Doar că ea nu putea fi socotită intrare principală, din moment ce corespundea unei săli fără nici o fereastră către cea mai luminoasă orientare cardinală (sud). Este posibil ca aceeași ușă să nu fi deservit aripa de vest, ci numai pe cea din răsărit.

În oricare situație, rămâne discutabil ca încăperile delimitate de ziduri și stâlpi să fi format ele însele o „sală boltită”, alta decât de pivniță ori parter înalt, ori „sala destinată sfatului domnesc”. Ba chiar ca numai într-una dintre părțile ei să fi fost înghesuite „între altele, cancelaria, sala de ospete, bucătăria, precum și camera mai mică de sfat a domnului cu apropiații săi dregători”²⁸⁶. Întrebându-se inutil asupra lipsei unui „spațiu de depozitare” (pentru că ceea ce fusese descoperit era tocmai acel spațiu a cărui lipsă o reclamau), interpreții nu și-au pus nici o clipă întrebarea cum de „sala lor” nu avusese nici cel mai mic indiciu pentru vreun sistem de încălzire. Ca să tulbure și mai mult interpretarea, numai celălalt corp de construcție, aflat în prelungire, spre est, a fost explicit denumit „beci” (iar mai tehnic, „faza B”)²⁸⁷.

Cum vom vedea ceva mai jos, un edificiu conceput atât de scund, nu avea nevoie nici de arce de boltă atât de solide (mult mai convenabile ar fi fost tavanele din lemn) și nici de vreo logie. Iar la sistemul de acoperire, arheologul responsabil s-a pripit din nou a se afirma într-un domeniu în care nu excela în nici un fel, că ar fi fost

²⁸⁴ *Ibidem*.

²⁸⁵ Datele sunt descrise de M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate*, p. 96.

²⁸⁶ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 24. După cum urmează firul descrierii conceput de autori, doar la etajul acestei părți de clădire „se aflau încăperile de locuit ale domnului și familiei sale, precum și anexele respective”.

²⁸⁷ M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate*, p. 98.

„un sistem de bolti independente una de alta”²⁸⁸, când mult mai simplu ar fi să vedem o singură boltă cilindrică din cărămidă. Cealaltă ar fi avut nevoie de arce încrucișate a căror urme se puteau depista chiar și în debriurile prăbușite. Nici aceste aranjamente nu par a fi deplin certe, din moment ce avem convingerea că mai existase și un nivel II, a cărui soluții de acoperire se puteau prăbuși până în adâncurile pivnițelor.

În viziunea lui Mircea D. Matei, a rămas sub semnul întrebării fațada principală a acestei clădiri, discutată în contextul raporturilor ei cu cimitirul din jurul bisericii²⁸⁹. Odată cu progresul înhumărilor, nici o singură căruță nu putea fi admisă ca strecurându-se pe acolo pentru vreun transport de oameni ori materiale. Problema este însă de-o simplitate dezarmantă: nici atunci, nici mult după aceea, până la arhitectura actuală, nici o clădire de prestigiu nu-și expune fațada spre nord, ci înspre sud. Cu alte cuvinte, cimitirul se putea extinde nestingherit în acel sector, apropiat firesc de biserică, pentru că se aflase în spatele clădirii rezidențiale. Locul fațadei principale este foarte important pentru că pe ea se distribuise intrarea, ferestrele cele mai însoțite și logia de la etaj. La aceeași concluzie de poziționare conducea ferm și prezența, tot la nord, a gârliciului de pivniță care nu avea ce căuta pe vreo fațadă de prestigiu.

Mai este de adăugat că într-un răstimp de câteva decenii, cât va fi durat înălțarea tuturor construcțiilor mănăstirești, cimitirul nu putea avea o amploare exagerată, iar de la un alt moment neștiut, pare că monahii ori alți decedați au fost mutați în exteriorul curții, lângă capela/biserica construită tocmai în acest scop. Dacă cimitirul ar fi fost distrus de refacerile din secolul al XIX-lea²⁹⁰, arheologii trebuiau să regăsească oase umane răvășite, pe lângă cele pe care călugării ar fi fost obligați a le culege, reînnuma ori reașeza într-un osuar.

Ca să elucidăm evoluția ulterioară a construcției, trebuie scris că formele și destinațiile ei originale au suferit în timp metamorfoze serioase. Pe de-o parte, înspre valea Putnei a apărut zidul de curtină, nu știm în ce raport cronologic cu clădirea noastră, nici cu ce cotă de înălțime. Apoi, pictura din secolul al XVIII-lea pare a sugera că exista pe clădirea noastră și un pridvor înspre nord. Dar, cum am mai comentat, în aceeași perioadă tardivă, principalele clădiri rezidențiale ale mănăstirii funcționau la nord de biserică, dovedindu-ne că cele tocmai discutate, mai vechi, erau ruinate și, probabil, doar puțin utilizate. Dar, logica esențială de construire se conservase peste timp: noua clădire rezidențială a mănăstirii și-a expus fațada principală tot spre sud.

Ca să complice și mai tare analizele, un proiect austriac al acestor corpuri a

²⁸⁸ *Ibidem*, p. 96.

²⁸⁹ *Câteva lămuriri*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 13. Convingerea autorului, asociată cu colegii săi, legată de intrarea pe nord, este repetată și în M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate*, p. 96 și urm. Ca o paranteză, pentru o problemă corelată cimitirului, grupul izolat de înhumați din colțul de sud-est al incintei putea fi elucidat fără atâtea elucubrații, dacă se admitea posibilitatea ca ei să fi aparținut unor „marginali”.

²⁹⁰ Cum bănuiesc M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate*, p. 103.

fost descoperit recent²⁹¹. El relevă situația existentă la mijloc de secol XIX și sugerează o refacere radicală. Planul este fragmentar, dar, pe câte se pare, cuprinde partea de vest a sectorului. Cel puțin o clădire de mari dimensiuni apare acolo relevată. Analiza acestui fragment de document aparține însă viitorului apropiat.

Dalele semnalate, comparabile cu cele ale bisericii²⁹², nu aveau ce căuta într-un parter ușor adâncit, pentru că nu ar fi făcut decât să întrețină umiditatea excesivă. Sunt însă foarte bine de închipuit la etaj, pe pardoseala adevăratei săli protocolare a „casei domnești”. Completarea cu cărămidă a traveelor de boltă este o sugestie minunată, dar cu nimic dovedită. Pentru că, dacă despre pietrele Putnei putem să publicăm un întreg volum, despre cărămizi nu puteam redacta nici măcar o singură pagină.

Din elementele generale furnizate, ar rezulta că întreaga aripă de est a complexului este posterioară, eventual din secolul al XVI-lea²⁹³. A fost mai lată decât cea dintâi, dar cu stâlpii centrali aliniați aceluia din „sala fazei A”. În această situație se putea relua din nou ipoteza prezenței ori absenței bolților, pentru că soluția le-ar fi complicat într-o manieră serioasă; nu însă și dacă ar fi rămas doar arcele de sprijin, fără pânzele de boltă propriu-zisă. Dacă mai adăugăm și constatarea că pietrele Putnei nu trădează vreo boltă cu chei, pe ogive ori console, putem să ne apropiem și mai mult de ipoteza că au existat doar clădiri cu planșee din lemn, al căror prim nivel (între parter și etaj) odihnea pe arce din piatră.

Se mai spune că, la fel ca și biserica, acest imobil a avut ceramică ornamentală (parietală)²⁹⁴ și pictură de frescă. Observarea mai subtilă a straturilor recuperate de către arheologi ar fi adus un pic de lumină asupra unor eventuale diferențe decorative sau ar fi eliminat suspiciunea că ele ar fi provenit majoritar de la demolarea primei biserici. Faptul că două „ciupercuțe” ceramice întregi au fost găsite „în pragul unei chilii de pe latura de sud”²⁹⁵ nu poate să însemne automat că până și simplitatea locuirii monastice a fost surclasată cu asemenea decoruri. Dimpotrivă, decorul de acest tip, montat acolo, este supus îndoielilor. Dacă prezența acestor elemente decorative în alte rezidențe domnești s-a confirmat, nu același lucru putem scrie despre raporturile lor cu chiliile. În acest fel, interpretările sugerate la Putna au rămas stinghere și pe cale de consecință logică, măcar marcate de dubii.

c. Detalii cu pietre refolosite. Nu avem a ne pronunța asupra proiectului general care a condus la rezultatul constructiv vizibil astăzi pentru toată lumea. Ne vom interfera cu el în momentul în care vom regăsi pietre vechi care l-au modelat ori au

²⁹¹ Monah Timotei Tiron, *Reconstituirea unei construcții dispărute: „clădirea solidă cu etaj a ctitoriei” refăcută de Mitropolitul Iacov Putneanul în anii 1758-1759*, comunicare în cadrul „Colocviilor Putnei” ediția a XVIII-a (20-23 iulie 2016), în curs de publicare.

²⁹² Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 23.

²⁹³ M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate*, p. 99.

²⁹⁴ Disponem pentru acest subiect de materialul Paraschivei Victoria Batariuc, *Ceramica monumentală descoperită la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 199–201 + il.

²⁹⁵ I. Nestor, T. Martinovici *et alii*, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 33.

fost folosite pentru a da carnația noului edificiu; mai ales cea decorativă. Pentru o categorie mai exigentă de vizitatori, ea poate părea chiar excesivă, însă fără să devină cu-adevărat ostentativă.

Reintegrarea unor spoii istorice a fost declarată fățiș de către operațiunile de construcție derulate în jurul anului 1980. În principiu, operațiunea nu se poate însoți de critici severe. Există însă un „dar” foarte important. Înainte de a fi rezidite, acele pietre trebuiau a fi documentate „la sânge”. Îngropându-le pur și simplu, s-au lăsat vederilor, cel mai des, câte o singură față a spoliilor. Restul s-a îngropat în zidărie, în așa fel încât cea mai mare parte a vreunei noi interpretări legată de poziția lor inițială a fost sacrificată. Mai mult decât atât, nu vom putea ști cu adevărat numai până la un alt „dezastru” demolator al stăreției celei noi, câte dintre pietrele cele vechi au suferit o selecție determinată de sensibilitate arhitecților și constructorilor care le vor fi judecat prea „neinteresante” pentru a nu mai fi puse în nici un fel în lumină.

Pietrele originale pot fi remarcate în mai multe puncte diferite.

Principala intrare, de pe frontul de nord al clădirii stăreției, conține la baza piciorului de est (stânga), un bloc de origine medievală certă (Fig. 77). A fost vorba despre începutul unui montant care dispune o succesiune de elemente de profil gotic clasic. Originea veche este argumentată suplimentar prin prezența, pe suprafața sa, a unor vechi zugrăveli, provenite din perioada sa autentică de folosire, inspirat lăstate intacte de către restauratori. Funcția acestui element a fost similară și în Evul Mediu. Reconstituirea de astăzi putea să aibă și alte forme în zona lintelului ușii.

În casa scârilor, de la intrarea principală, imediat sub fereastra frontală, a fost amenajat un registru decorativ care conține patru panouri (Fig. 78). Dintre ele, două sunt originale, celelalte sunt copii după primele. De formă rectangulară, conțin fiecare un relief în care se detașează un chenar care include un lob terminat în arc frânt. Chenarul lipsește pe o latură, tocmai acolo unde și lobul se deschide către o formă decorativă complementară, necunoscută. Acesta este motivul pentru care aranjamentul de astăzi nu este cert legat de realitatea ori poziționarea sa (post) medievală. Chiar dimpotrivă, întreruperea decorului pare a sugera continuarea unui aranjament contrar formei de friză pe care privitorul o întâlnește astăzi.

Un alt bloc, foarte apropiat ca dimensiune de primele, păstrează o decorație simplificată, amintind de un panou pătrat, cu ramă în retragere. Am putea să ne imaginăm că, deși purtătoare de decorațiuni diferite, mărimile generale ne trimit către sugestia unui aranjament odinioară comun. Cu pietre de această factură ne reîntâlnim și în lapidariul independent.

Este aproape imposibil să ne imaginăm locul lor în vechea economie a Putnei. Aproape miraculos, spre deosebire de aproape întreaga serie de pietre istorice, s-au păstrat atât de multe, cu decor similar. Succesiunea, poate și combinarea lor, definește însă o *friză* de (relativ) mari dimensiuni (lungime) care nu putea fi amplasată decât la oarecare înălțime și la exteriorul vreunei clădiri.

În fine, cel mai frumos ancadrament gotizant a fost amplasat la intrarea de vest în marea aulă a „Casei stăreției” (Fig. 79). Se descifrează pe el lintelul întreg și

montanți probabil refăcuți. Ca realizare face parte dintr-o serie complet diferită de fragmentele înainte discutate și se înrudește bine cu ancadramentul din interiorul bisericii ori cu fragmentul de montant de la ușa de intrare, din nordul clădirii. Lintelurile celor două uși, cu baghete încrucișate pe console, nu sunt însă identice, cea remontată pare chiar ceva mai elaborată în decorație. Ca urmare, ar putea fi apreciată ca o relicvă aparținătoare de cel mai bun șantier gotic din mănăstire, dacă nu tocmai cel mai vechi, din treimea ultimă a secolului al XV-lea.

Alte două perechi de pietre au fost montate la colțurile unor ancadramente de uși (**Fig. 80**), toate la etaj. Nu cunoaștem dacă au avut sau nu vreo relație cu o situație medievală, respectiv dacă restauratorul secolului XX le-a găsit ori nu, împreună, în același locații. Cel mai normal ar fi să ne imaginăm că relația lor cu vreo ruină nici nu a existat. Aceasta pentru că fragmentele nu puteau să se ațină atârdate, fără restul ancadramentelor/montanților. Lipsa de informație este gravă pentru că în funcție de poziționarea ori nu *in situ* a acestor ancadramente (chiar și în câmpul de ruine ori pământ), se puteau face aprecieri serioase la formele inițiale de construcție: etajarea, relația dintre încăperi, prezența unei logii (balcon) către sud, iar de aici regimul de înălțime al cortinilor învecinate. Toate ar fi nuanțat cunoașterea și ne-ar fi apropiat mai bine de ambianța istorică a mănăstirii.

Primele două colțuri de ancadramente au fost montate într-un ancadrament reconstituit în întregime, care face legătura, dinspre nord-est, cu o încăpere alăturată mării săli a stăreției. Sunt colțurile unui ancadrament unghiular, realizat cu decor de baghete și cavete încrucișate. Pe lângă faptul că piatra nu este de calitate (gresie), lucrătura este destul de modestă. Reconstituirea a accentuat același caracter al celor două pietre originale. Tocmai o asemenea calitate pare a le aprecia ca fiind, în economia inițială de construcție, la zone mai dosite și nu dintre cele cu mare vizibilitate protocolară.

Cealaltă pereche de colțuri, realizată în exact aceeași manieră artistică, se întâlnește la ceea ce ar putea fi denumit nivelul III al construcției ori etajul doi (**Fig. 81**). De astă dată ancadramentul privește în afară, spre sectorul de curte rămas până la incinta de sud a mănăstirii. Parapetul balconului și unghiul strâns de vedere dinspre exterior fac ca acest aranjament decorativ să treacă drept cel mai puțin vizibil. Dacă așezarea sa corespunde unui aranjament inițial, atunci ieșirea către un balcon este corect interpretată.

Tot în clădirea cea nouă mai apar trei uși (de pe coridorul principal, spre dreapta, și la ieșirea pe terasa de sud) (**Fig. 82**) cu alte ancadramente cu o altă modalitate decorativă. Profilele lor amintesc însă de cele ale Renașterii, îngăduind supoziția corectă că a fi provenit cel mai devreme din epoca lui Alexandru Lăpușneanu or, și mai sigur, doar din secolul al XVII-lea. Evident, amalgamul de elemente nu mai îngăduie nici un fel de sectorizare interpretativă, iar în istoria Putnei este cumplit de defavorabil nepotului lui Ștefan cel Mare.

Am putea preciza doar că modificarea calității acestor pietre, față de altele, aparținătoare în egală măsură repertoriului gotic, ar sugera mai degrabă poziționarea

lor în clădiri anexe, dar nu precare, eventual mai tardive decât cele ale marelui șantier de ctitorire.

Corina Nicolescu se referă la pietre care ar fi aparținut unei balustrade, regăsite pe undeva pe suprafața actualii stăreții²⁹⁶. Cum știm, actuala stăreție a fost înzestrată cu două „balcoane”. Termenul este nefericit, destinat înțelegerii locuitorilor din blocuri de locuințe comunitar-proletare. El se numise logie și a făcut parte din zestrea obișnuită a rezidențelor elitare. S-a împrumutat din arhitectura religioasă, unde se numește „emporă” ori „tribună”. Elementele definitorii au fost mereu consolele, balustrăii și panourile traforate. Formele sale clasice se văd încă bine la castelul din Hunedoara. Mai aproape geografic și cronologic, dispunem de logia Casei zise a lui Ioan Zidarul (clădită de Andreas Beuchel în prima jumătate a secolului al XVI-lea) din Bistrița.

Astăzi, cea mai semnificativă anexă de un asemenea tip apare spre nord (**Fig. 83**). Este însă mai curând o terasă, decât o logie. Ea a fost, de la început, o simplă invenție susținută de o bază documentară firavă. Cum vom citi și în alt compartiment al acestui volum, a fost concepută cu o balustradă gotică, care avea la bază un unic fragment de mici dimensiuni, fără loc de descoperire cunoscut, pentru care exista suspiciunea că nici nu ar fi aparținut vreunei clădiri, ci unui mormânt distrus²⁹⁷. Alte componente se regăsesc din el și în colecția lapidariului (**Cat. 67**).

„Balconul” dispus la Putna în spatele spațiului de vizibilitate turistică, adică la sud, are ceva mai multă credibilitate funcțională, fără să știm probabil încă multă vreme de-acum înainte, ce raporturi ar fi deținut cu formele istorice, indiferent din care epocă ar fi fost ele realizate. Din păcate, restaurarea a gafat și la dimensiunea inițială posibilă, care trebuia să fi fost categoric mai mare decât cea actuală, prin simpla sa raportare cu cadrul ușii de acces, și la aceea că, dându-i toate atuurile pentru nefolosire, a interzis și vederea către valea Putnei, prin regimul de înălțime acordat zidului de curtină, aflat și foarte aproape. Or, „balconul” fusese inițial creat tocmai pentru o asemenea vizibilitate și pentru a se profita din plin de expoziția cea mai însoțită a fațadei lungi a clădirii. Imediat am furnizat încă o observație esențială legată de aranjamentele arhitectonice ale mănăstirii. Cum deja am specificat, acest balcon nu trebuia să fie concurat de către zidul de incintă. Pentru că cel din urmă pur și simplu îi neagă oricare funcție, dovedind că împreună ar fi fost greu de conceput că ar fi funcționat.

În lapidariul independent regăsim o consolă uriașă (**Cat. 7**), a cărei origine este cu totul incertă. Pe simpla bază a dimensiunilor sale, ea indică doar proveniența de la un cat, cu o ancorare foarte serioasă. Nu putea aparține decât „caselor domnești” ori stăreției. Raportarea la actualele balcoane refăcute era obligatorie.

Beciurile, modificate major din secolul al XVIII-lea, mai conțin *in situ* doar pornirea bazelor de stâlpi și geneza arcelor cu muchie lată, teșită, care aparțin sigur

²⁹⁶ Corina Nicolescu, *Case, conace și palate vechi românești*, p. 74–75.

²⁹⁷ Șt. Balș, *op. cit.*, p. 14; Monah Timotei Tiron, Monah Iustin Taban, *Casa domnească*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 172–173, fig. 63, 65.

stilului gotic (Fig. 84). Am amintit și comunicarea simplistă despre blocuri din arce care au fost descoperite în perimetru. Corina Nicolescu, care a scris mai atent despre ele, a strecurat și ideea ambiguă potrivit căreia „subsolurile” beneficiau de o „sală”²⁹⁸. Ele pot data chiar din vremea lui Ștefan cel Mare, dar o altă datare, ceva mai târzie, dar nu foarte depărtată, este de asemenea posibilă. Concordarea cronologiei lor cu fundațiile aflate la est de actualul ansamblu este esențială pentru stabilirea valorii lor. Pe de altă parte, nu avem nici o certitudine că blocurile descoperite răzlețit erau identice cu ceea ce regăsim astăzi, în parte refăcut, la interiorul pivnițelor. Pe bună dreptate, și atunci, ca și astăzi, se putea măcar iniția ipoteza formei de rezolvare a acoperirii nivelului de deasupra pivnițelor. Dacă uniformitatea blocurilor era consolidată, așa precum am notat deja, se putea trage măcar concluzia că etajul I nu avusese bolți, ci un planșeu cu tavane din lemn.

Asemenea aranjamente constructive au fost identificate în diferite puncte ale Moldovei. De obicei sunt conexe unor curți domnești. Nu trebuie o înțelepciune deosebită pentru a susține în continuare că au fost, în sensul lor funcțional adevărat, pivnițe/beciuri, iar arhitectonic, strict formal, componentele unei săli. Ultimele despre care avem știință sunt cele dezvelite la Neamț, cu prilejul unor lucrări edilitare. Dar ele domină și cetatea Sucevei, unde restaurările recente le-au dat niște bolți de-a dreptul amănitoare și rupte de realitatea din care au provenit. Mereu mai vizibilă, mai ales după ruinarea construcțiilor, pivnița (*cellarium*, *keler*²⁹⁹) atinge performanțe impresionante sub axa principală a vreunui întreg corp de clădire supraterană. Din cauza dimensiunilor, avea nevoie de pilaștrii/stâlpi, arce temeinice, asociate ori nu cu pânze de bolți. Intrările trebuiau să se adapteze obligatoriu mișcărilor de butoaie și să dețină răsuflători pentru condiționarea păstrărilor de bunuri, dar și pentru uscăciunea salubă a locuinței de deasupra. Aceste zone erau de obicei dotate tot cu ancadrame gotice, cu muchii teșite, simplificate, dar cu închideri în arc frânt. Important este de știut că o asemenea construcție a fost, de regulă, pandantul sălii/aulei/palatului situat la etajul de deasupra. Aranjamentul este atât de tipic și de generalizat european, încât nu ar trebui decât să facem trimitere la tratările sale³⁰⁰.

Cum se vede, „stăreția” se bazează pe o asociere de două corpuri, acum unificate și în elevații. Vechimea celui dinspre răsărit este evidentă în raport cu cea obținută doar în deceniile din urmă ale secolului XX. Un fragment de fațadă nordică (pare chiar un tronson) reproduce acolo aceleași elemente decorative pe care le regăsim, tot parțiale, pe cortina cu turnul de poartă. Adică sunt panouri dreptunghiulare delimitate de semibaghete, care trimit către șantierul secolului al XVIII-lea.

Actualmente, o privire nesistematică, motivată de încărcarea funcțională a

²⁹⁸ Corina Nicolescu, *Case, conace și palate vechi românești*, p. 74–75.

²⁹⁹ 1529: Hunedoara. I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*. București, 1973, p. 229.

³⁰⁰ Pentru începuturile lor în teritoriile noastre actuale, vezi A. A. Rusu, *Paläste in dem Burgen Siebenbürgens im 13. und 14. Jahrhundert*, în *Archäologie Österreichs Spezials*, 2, 2006 (*Castrum Bene*, 8, 2006), p. 107–116.

pivnițelor, la care se adaugă văruiri masive, relevă alte realități complet neglijate de exegeza istoriografică. Pereții conțin mai multe generații de pietre refolosite, din care unele sigur gotice (Fig. 85, 86), altele măcar de la foste ferestre cu zăbrele metalice (secolul al XVIII-lea?), de dimensiuni diferite (Fig. 87, 88). În fine, ultimul bloc la care ne referim este unul cu suprafața traversată de caneluri, dar atât de năclăit de văruiri ulterioare, încât nu putem ști cum arătase inițial (Fig. 89).

Prelungirea clădirii spre est, printr-o terasă, a însemnat înghițirea altor pietre prețioase, fără istorie cunoscută. Chiar spre colțul de nod-est al acestuia se distinge bine conturul unei pietre prelungi, înzestrată pe una dintre laturile sale cu un profil semicircular (Fig. 90). Pe perețele de sud al clădirii principale, la nivelul solului, la 0,97 m de piciorul scării care urcă la stăreție și la 5,30 m de colțul clădirii liftului, se lasă văzut un ancadrament cu cinci perforații unghiulare (Fig. 91). Provine de la o fereastră cu grilaj din fier. Execuția conduce către o datare în secolul al XVIII-lea.

Zidurile de curtină

Se discută copios despre „zidurile de apărare”. A-ți imagina mănăstirea drept „statornic străjer al fruntariilor dinspre nord ale țării”³⁰¹, iar concret, bază de operațiuni a întregii armate a principatului, în anul 1497, componentă a unui „vast sistem de apărare al Moldovei”³⁰² sunt doar simple licențe demne doar de literatură.

Actualele *ziduri de curtină* ale mănăstirii au fost de mult remarcate drept un depozitar de pietre refolosite. Este un paradox, pentru că nimeni nu pare cu adevărat sigur în a ne garanta care vor fi fost măcar pânzele sale originale, care cele din secolele XV, XVI, XVII, XVIII ori, în final, cele din secolul XX. Dilema o generează chiar pisania de lângă „Turnul tezaur” care exprimă clar faptul că el se construise împreună cu niscaiva ziduri de altă natură. Apoi ne împărtășim de tipuri de afirmații istoriografice care consemnează numai „importante refaceri”³⁰³.

Prăbușirea în noaptea de 28 aprilie 1930 a unei părți din contrafortul „Turnului tezaur” a generat un schimb birocratic de adrese între Mănăstirea Putna și Comisiunea Monumentelor Istorice referitoare la porțiunea afectată. Din păcate, cauzalitatea evenimentului nu a ieșit clar la iveală, măcar ca un început al diagnozelor pentru tratamente profesionale care trebuiau aplicate întregului ansamblu. Răspunsul Comisiunii Monumentelor Istorice a venit la 31 august 1939, hotărând ca Mănăstirea Putna să fie cea care să repare stricăciunile produse în urmă cu aproape un deceniu. Arhitectul Horia Teodoru a înaintat Comisiunii Monumentelor Istorice un deviz pentru restaurarea zidăriei distruse, unde, între altele, se prevedea că „blocurile mari, de talie, de piatră, cu diferite ciopliri de cadre de uși și ferestre să se depoziteze

³⁰¹ Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 9.

³⁰² Idee acreditată de chiar unul dintre arheologii Putnei (I. Focșeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare ale lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*. București, 1956, p. 132–133) și preluată de monografia mănăstirii (Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 61, nota 55).

³⁰³ Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 27.

în clopotnița cea nouă, acolo unde se păstrau fragmentele baldachinului lui Ștefan cel Mare, pentru a fi desenate și studiate. În locul lor aveau să se pună alte blocuri de piatră de carieră locală de aceeași mărime și în locurile de unde căzuseră”³⁰⁴. Ar părea să rezulte din nota arhitectului Teodoru că în zidăria contrafortului, dar și în aceea a zidului de incintă se găseau pietre profilate, ancadramente de uși și ferestre refolosite drept materiale de construcție. Formularea este însă prea vagă pentru a înțelege ceva mai precis.

Că incendiul din anul 1484 ar fi distrus și cortina de nord³⁰⁵, este în întregime ipotetic, mai întâi pentru că nu știm sigur că ea ar fi existat deja pe atunci, apoi cineva ar trebui să-și imagineze mai aplicat cum se poate cu-adevărat distruge o cortină relativ recent construită, în afara incendiului suprastructurilor sale din lemn.

Este circulată o opinie, potrivit căreia, odată cu refacerea bisericii, la mijloc de secol XVII s-a acționat atât asupra zidurilor de cortină, cât și asupra „Turnului tezaur”³⁰⁶. Dar, în urma prăbușirii, Horia Teodoru se referea în anul 1939 ca fiind „blocurile mari, de talie, de piatră, cu diferite cioplituri de cadre de uși și ferestre”³⁰⁷. O interpretare de lectură ar mărturisi că se prăbușise o refacere care deja beneficiase de pietre istorice refolosite.

În perioada anilor 1979–1981, când au fost operate intervenții la zidul de incintă³⁰⁸, pare că ele s-au limitat doar la zonele sale superioare. O bandă de asize din cărămidă (Fig. 92) a încercat probabil o asemenea semnalare de lucru nou, însă doar spre est. Dar, nimic nu este cu-adevărat sigur, pentru că, în contrast cu imaginile interbelice, astăzi aproape toate zidurile de cortină sunt netencuite, dar copios rostruite cu ciment. Vom vedea îndată care ar fi motivațiile acestei afirmații. Pentru obținerea unor clarificări, probabil că ar fi trebuit pusă la bătaie inclusiv mărturia orală a unor viețuitori mai vechi ai mănăstirii pentru a mai lămuri din istoria lucrărilor. În perioada anilor 1979–1981, când au fost întreprinse lucrări de refacere a zidului de incintă, alte pietre au ajuns prin ziduri³⁰⁹, fără să cunoaștem vreun detaliu precis. Tot din acele timpuri, s-a subliniat, în sfârșit, informația potrivit căreia „operații de săpare sau degajare a terenului survenite cu prilejul unor lucrări de reparare sau amenajare terasieră” nu au fost asistate de arheologie³¹⁰.

Ajungem într-un alt capitol din istoria arhitecturii moldovene, lăsat deoparte: acela al fortificațiilor de mănăstiri. Orice discuție privitoare la planimetria generală a fortificațiilor Putnei se izbește de absența oricăror analize orientative privind același tip de arhitectură medievală din Moldova. În anii din urmă, cetățile și-au dobândit

³⁰⁴ Ieromonah Dosoftei Dijmărescu, Monah Alexie Cojocaru, *Perioada interbelică*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 76 și nota 28.

³⁰⁵ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 75.

³⁰⁶ *Ibidem*, p. 69.

³⁰⁷ Ieromonah Dosoftei Dijmărescu, Monah Alexie Cojocaru, *op. cit.*

³⁰⁸ *Ibidem*, p. 95.

³⁰⁹ *Ibidem*, p. 95.

³¹⁰ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 19, nota 1.

partea leului, fără măcar să fie operată vreo raportare serioasă și la restul arhitecturii, tot întărite, dar care era administrată de monahi. Cu toate că despre cetăți dispunem de studii materializate în monografii, fortificațiile mănăstirilor au fost nejustificat ocolite. Dar, mănăstiri mai vechi, cum ar fi cele de la Bistrița, Neamțu, Tazlău, Probota au păstrat elemente serioase de apărare, în baza cărora se puteau extrage concluzii generale. Ceea ce se poate scrie deocamdată este că mănăstirile moldovene din secolul al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea, par să fi agreat fortificații cu planimetrie patrulateră și turnuri de colț. Aproximativ cu soluțiile adoptate la cetățile de la Șcheia, Suceava și Neamțu este frapantă. Mai departe, ne lipsesc grav alte elemente de comparat.

Problema este mai complicată decât pare, pentru că zidurile perimetrice ale unei mănăstiri puteau a se limita doar la funcția lor elementară de „claustrare” (izolare, de unde și termenul de „clastru”, acordat unor mănăstiri medievale catolice). În termeni militari, acel concept s-ar denumi „apărare pasivă”. Dacă Putna nu dispunea încă de așezări umane ori moșii de unde să se genereze agresivități de diferite tipuri (furturi mărunte sau intenții de jaf major³¹¹), nu același lucru se poate scrie despre activitatea animalelor sălbatice. Însă, nu se poate îndoii nimeni de faptul că înălțimea, dotarea cu ferestre de tragere, drum de strajă și turnuri de flancare, dispuse pe colțuri, clasau mănăstirea noastră în categoria complexelor în care apărarea fusese activă. Evident că biserica era un tezaur de obiecte liturgice foarte prețioase, tot așa precum și toate celelalte clădiri rezidențiale care dispuneau de bunuri ispititoare, care trebuiau automat protejate.

Toți cei care s-au referit la „mănăstirile fortificate” ale Moldovei ori Țării Românești nu și-au închipuit pe călugări încărcăți cu arme pentru păzit cotidian porțile lor de intrare sau de replicat cu săgeți ori gloanțe, de pe coronamentele zidurilor și turnurilor. Într-un timp, din vremurile de aur ale armelor albe, a le folosi părea a fi un lucru ușor de împlinit și pentru monahi (aproximativ la fel ca și pentru țărani). Când s-au utilizat însă armele de foc, nici un călugăr ori țaran nu le mai putea mânui fără să le plătească scump și să trebuiască a se antrena cu ele. Fortificațiile „ne povestesc” deci despre o viață insolită din mănăstirile noastre, în care militarii și-au făcut mereu loc. Să ne reamintim doar despre povestea unei „slugi”, după toate semnele, nici măcar moldovean, care, după ce umblase „nu departe de Suceava și pe la cetatea Hotin” „s-a băgat” „într-o mănăstire, slujind câteva zile starețului acelei mănăstiri”³¹². Abia dacă se poate ascunde calitatea sa de „angajat”, în cazul nostru, mercenar de sfânt așezământ.

³¹¹ În 1955, se acredita încă „preîntâmpinarea atacurilor populației nemulțumite de pe moșiile mănăstirii” (I. Nestor, Gh. Diaconu *et alii*, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 18). Asemenea aserțiuni nu au fost niciodată corectate prin atitudini critice.

³¹² Izvor invocat ultima dată de către O. Cristea, *Puterea cuvintelor. Știri și război în sec. XV–XVI*. Târgoviște, 2014, p. 64. Pentru prezența altor simbriași militari în mănăstiri, vezi și la N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*. București, 1971, p. 207.

Într-adevăr, curtile Putnei arată ca la orice cetate, iar acest aspect/funcție a fost accentuată prin restaurările cele mai recente. Care și cum vor fi arătat aceste ziduri înainte și în timpul lui Ștefan cel Mare? Dacă ele vor fi existat, nu au avut nici un fel de apropieri legate de arhitectura militară contemporană? Ca să fim și mai legați de subiect, nici nu trebuie să ne-ntrebăm dacă acele ziduri de mănăstiri, pe lângă drumurile de strajă, vor fi avut vreodată crenelaje, pentru că răspunsul este cert afirmativ. Primul document confirmator este desenul mănăstirii din secolul al XVIII-lea, ca să nu uităm că „Turnul tezaur” mai este dotat cu ele. Fără studiul detaliat al arhitecturii perimetrice monastice din Moldova, analizele de la Putna rămân încă în suferință. Să luăm, de pildă, numai Probota, posesoare a unei pisanii din anul 1550, care indică un lucru de oarecare certitudine, legat de „îngrădirea” ei³¹³, fără să putem vreodată admite că ansamblul fusese complet lipsit de așa ceva după întemeiere, într-o variantă de formă diferită.

Dacă păstrăm clișeu de „fortificație” este imposibil să nu ne transpunem în logica constructorilor timpurilor și să nu întrezărim cum intrau pe rol asemenea amenajări. De obicei, fortificațiile fac ele însele un ansamblu aparte, care se naște și se dezvoltă în timp, dar, concomitent, este complicat și costisitor de clădit și de întreținut.

Un simplu zid nu este niciodată îndeajuns, dacă nu are în față un teren avantajos (prăpăstios) ori un șanț asociat. În cazul Putnei, asemenea amenajări, care, din punct de vedere strict militar îngreunau accesul direct la zid și dublau dimensiunea de escaladare, la asedii, asigurau drenările majore ale întregului complex. Același șanț este desenat conștiincios în secolul al XVIII-lea, ca fiind perimetral mănăstirii³¹⁴, ba chiar umplut cu apă³¹⁵ (**Fig. 1**). Ca să ne convingă odată în plus de realitatea sa, la intrare, a fost amplasat și un pod care îl traversa spre poartă. Pentru descrierea întregii sale personalități, tot desenul ne arată că între șanț și zid fusese cruțată o fâșie de pământ care în arhitectura militară poartă numele de „bermă” ori, mai pe-nțeleș, „drum de rond”. Servise nu numai inspecțiilor periodice programate a stării fortificațiilor exterioare, dar și protecției fundațiilor sale, iar în subsidiar, opririi colmatării șanțului prin materiale scurse dinspre zidul de apărare³¹⁶.

Abia în anul 2007, în cele câteva pagini pe care le semnează, Mircea D. Matei dă detalii despre un șanț lat la gură de cinci-șase metri și adânc de cel mult 3,50 metri. Adaugă însă și că descoperirile „nu au părut suficient de spectaculoase” și faptul că nimic „nu a atenuat rezerva cu care a fost privită descoperirea”³¹⁷. Era epoca în care

³¹³ C. Dima, *Mănăstirea Probota*. 2009, p. 5.

³¹⁴ Îl consemnează simplu, și Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 27.

³¹⁵ În nici un caz el nu se putea vărsa „printr-un canal sinuos” (cf. C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 86), pentru că nici terenul geologic prin care evolua, nici distanța până la albia Putnei, nu îngăduiau meandre, ci doar trasee relativ drepte.

³¹⁶ În treacăt fie scris, toți arhitecții restauratori mai noi ori mai vechi, care s-au apropiat de monumentele istorice moldovene nu au ținut niciodată seama de aceste vechi rosturi, valabile și astăzi pentru buna conservare a zidărilor.

³¹⁷ *Câteva lămuriri*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 10.

nu existau decât șanțurile cetății Suceava care mai puteau oferi vreo comparație care să îndreptățască vreo judecată de acest tip; evident, neonorantă pentru un specialist adevărat. Se pare că în afara „spectacolului” arheologic modest, nimeni nu a părut atunci preocupat de rațiunea foarte practică a aceluiași șanț, dincolo de perioada de timp în care a fost săpat și, o vreme, întreținut. Este suficient dacă se urmărește talpa zidului de curtină pe întregul său traseu pentru a constata efectele umezelii excesive care îl macină, mereu sub cotele de la care „restauratorii” cei noi au început a estetiza, cu ciment, paramentele.

Despre amenajarea sudică avem știri doar din anul 2016, cu toate că s-a trasat acolo o secțiune arheologică în 1971 (!). Ni se spune că se săpase anume ca să se verifice existența ori ba a șanțului respectiv³¹⁸. La distanța de 12 m de zidul de curtină a fost găsit ceea ce s-a denumit „o albiere naturală”, cu lățimea de 4 m și adâncimea de „circa 1 m”. Naturală sau nu, „albierea” este exact acolo unde se reprezentase repetitiv, pe imaginile Putnei, șanțul cu apă al mănăstirii. Arheologul a negat tranșant orice funcție de șanț de apărare³¹⁹, așteptându-se să-i vadă anume amenajări pe care le cunoștea din cultura sa de specialitate, dar pe care nu ni le-a mărturisit spre a ne convinge de dreptatea sa. Ca să contrazică orice producție naturală, de la vreun eventual braț al râului, este de spus că aceasta nu a suferit fluctuațiile unei ape cu debite schimbătoare, ci s-a tot colmatat, umplându-se. Ca să fie totul perfect, șanțul s-a și putut data pe baza unui vas socotit de secol XIV, dar care poate, facil, trece și în producția celui următor.

Adunând adâncimea șanțului, cu cea a cortinelor, ar fi rezultat o cotă de accesibilitate de circa zece metri, ceea ce devine deja un obstacol serios, întâlnit în/la mai multe cetăți. Aceasta, desigur, dacă s-ar fi operat vreo cât de mică comparație. Profilul publicat de către arheologi, pentru zona exterioară, de vest (**Fig. 93**), furnizează însă o surpriză uriașă: la intersectarea nordică a vechii incinte, șanțul are două faze net delimitate. Odată îl contrazice pe Mircea D. Matei prin faptul că a avut la gură peste 13 m. De fiecare dată a avut profilul trapezoidal, însă a doua oară a fost amenajat mai puțin adânc (cu circa 0,50 m) și ceva mai puțin lat, însă mai abrupt la pante³²⁰. Lipsind orice altă informație, nu știm nici ce s-a scurs în adâncimea acestui șanț ca depunere istorico-arheologică, nici când a fost cu-adevărat colmatat ori refăcut. Avem deci încă o foarte bună dovadă că s-a lucrat de-a dreptul iresponsabil.

Cu atât mai insolită, – și din nou neanalizată, este situația găsită arheologic pe latura exterioară, de vest, a cortinei. Profilul publicat, al numitei secțiuni I C³²¹, arată în mod indubitabil că, dincolo de zidul de curtină datat în secolul al XV-lea, a urmat un val, apoi un șanț. Aplatizat, se înregistrează la o lățime de circa opt metri și o înălțime conservată de aproape doi metri față de vechile nivele de călcare. La rândul

³¹⁸ Gh. I. Cantacuzino, *Mănăstirea Putna. Săpăturile arheologice din zona exterioară de sud* (1971), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 7.

³¹⁹ *Ibidem*, p. 11.

³²⁰ I. Nestor, Gh. Diaconu et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, pl. 2.

³²¹ *Ibidem*, p. 2/5.

său, șanțul aferent se poate estima de lățime apropiată aceleia a valului. Diferențele de nivel dintre fundul șanțului și coama valului sunt desenate la circa 2,50 m. Nu putem ști cu precizie dacă zidul, împreună cu șanțul și valul au apărut succesiv (ceea ce este plauzibil), dar putem avea convingerea că au funcționat împreună destulă vreme. Tot desenul pare să adauge că peste val s-a instalat o peliculă de mortar de secol XVI. În orice exercițiu logic, valul și șanțul se puteau data *ante quem*, inclusiv în vremea întâiului ctitor. Peste întreaga instalație, dispunem de încă un „val”, înălțat cu încă circa un metru față de vechile cote, care poate fi ușor bănuț ca fiind doar rezultatul unor eliminări tardive de straturi dinspre interiorul curtinei mănăstirii. Dar, ipoteza noastră nu trebuie asumată mai mult decât i-am dat numele.

A discuta despre apărarea Putnei prin șanțuri și valuri de pământ (cu obligatorii „garduri” ori „palisade” pe coamă) nu înseamnă nicidecum a scădea în vreun fel meritele ctitorului ori ale urmașilor săi. Vom sublinia-o apăsat: terminarea întregii centuri de apărare a mănăstirii a fost un proces care s-a derulat în timp. Tocmai partea de vest a mănăstirii nu era cea mai expusă vreunui atac, ca latura opusă. Din acest motiv, orice logică de investiții constructive putea ține seama de acest fapt. Pe cât se pare, având în vedere cercetările recente de la mănăstirea Bistrița, am putea avea de-a face chiar o practică constructivă mai generalizată. Întotdeauna, frontul de întâmpinare, dotat cu poarta de acces, a fost mereu mai bine construit și ornat. O analogie de la castelul Lăzarea (Harghita), ne relevă exact aceeași abordare, cu deosebire că este datată la 1532, printr-o inscripție pictată pe curtină.

Dacă Putna a dispus de un șanț atât de ermetic, pe cât îl indică iconografia tardivă, se impune analiza felului în care aducțiunile de apă din interiorul mănăstirii au fost rezolvate. Pentru că același șanț ar fi obturat curgerea izvoarelor, dacă cele din urmă nu ar fi fost sub cota sa de adâncime ori ar fi fost anume protejate de tubulații. Conducta de apă semnalată de către arheologi își prelungește linia de fugă pe undeva pe la nord de „Turnul tezaur”. De acolo se scurgea apa de izvor la interiorul așezământului.

De prisos a mai aminti că dejecțiile latrinei se vărsaseră tot în același șanț, din vest. Cum ea este bine datată, am putea pretinde fără riscul erorii că șanțul exterior exista deja pe vremea lui Ștefan cel Mare.

Urmărirea vederilor generale ale curtinelor de astăzi ale mănăstirii Putna lasă ca primă și superficială concluzie, o tendință manifestă de uniformizare; sau de pretenție frustrată de a le face la fel de arătoase ori, dimpotrivă, de anoste. Strategia este legată automat de anihilarea mărturiilor oricăror etape istorice pe care ele le-au parcurs, în favoarea unei pretinse estetici arhitectonice. Imediat urmează stabilirea discrepanțelor. Repejor se constată că avem drumuri de strajă refăcute de dulgheri (vest) și altele făcute de fierari-betoniști (est). Pe suprafețe întregi există o serie întregă de goluri de tragere rezolvate în partea superioară cu buiandrugii din beton, rămași în deplină și supărătoare vizibilitate (**Fig. 94**). Pe latura de nord, sunt două dimensiuni diferite de ferestre de tragere.

Dacă cineva își propune să tencuiască la sfârșit asemenea ziduri, nu are nici

un fel de grijă în a ascunde pietrele refolosite, care prezintă frânturi de decorații sau chiar inscripții. Dacă, dimpotrivă, nu există intenția de a le acoperi cu mortare uniformizante, atunci nu este tocmai potrivit sau chiar onorabil, a afișa asemenea resturi identificabile. Ori, restaurările din urmă au adoptat tocmai ultima strategie, ceea ce, se poate presupune, s-a repercutat în selecția ori îngroparea fețelor vechilor pietre profilate.

Multe blocuri fasonate, dispersate, pe care le vedem prin urmărire stăruitoare, sunt de imaginat în alte situații mai vechi, în care au servit fie pereților vechii biserici medievale, fie unor muchii sau colțuri, cu rol de bolțari, din zidurile de curtină și turnuri. Reperul celor din urmă este oferit de economia pietrelor care sunt amplasate în „Turnul tezaur”.

Cota generală de înălțime a cortinelor (5 m) s-a spus că este rezultatul unor supraînălțări parțiale³²², care, din păcate, nu poate fi sectorizată în nici un chip. Discuția arheologică foarte recentă a indicat cote de dărâmare drastice, măcar spre sud. Un asemenea rezultat nu s-ar fi obținut decât printr-o demolare controlată. La rândul ei, aceasta nu se motiva nicidecum prin ruinări naturale, nici măcar cauzate de lovituri de artilerie. O acțiune determinată de refolosirea pietrelor pentru construcții de altă natură nu poate fi exclusă, însă doar în situația în care zidul era deteriorat și se renunțase la rostul său de apărare. Aproape sigur, zidurile au dispărut ori s-au știrbit serios atunci când au fost demolate și turnurile de curtină, pentru că ele asiguraseră o bună conexiune în sectoarele unghiulare.

Ca să confirme modificarea cotelor, imaginea în 1899 ridică înălțimea zidului din nordul turnului de poartă până aproape de streășina sa (**Fig. 4**); așa precum astăzi nu se vede. Repetăm aici constatarea că astăzi nu am înregistrat crenelaje (merloane succedate de creneluri) pe nici un sector de curtină. Dar, desenul din secolul al XVIII-lea înzestrase măcar cortina din principalul front de privire cu aceste artificii funcționale (**Fig. 1**). Este greu de imaginat că ar fi fost un simplu joc al desenatorului, doar implantat pe baza culturii sale generale. În Epoca Premodernă, crenelajele ieșiseră din uz ori evoluaseră către forme excesiv de decorative. Acesta ar putea fi un bun indiciu că, cel puțin pe sud, zestrea de creneluri și contraforturi a fost veche și a rămas neschimbată destulă vreme.

Pe un sector din nordul „Turnului tezaur” avem o relicvă a drumului de strajă de la interiorul cortinei (**Fig. 95**). El se bazează pe cruțarea unui umăr de zidărie care nu putea însă funcționa singur. Cortina a fost continuată până în colțul de nord-vest al incintei. În primul rând pentru că umărul de zidărie fiind foarte îngust, nu se putea nici măcar circula numai pe el, și în nici un caz să se poată manevra în jurul crenelurilor ori ferestrelor de tragere, pentru apărarea activă. Detaliul nu mai era prezent deja în anii pictării tabloului de referință. Acolo restaurarea nu a intervenit în nici un fel.

Marea imagine color care s-a publicat în 1982, lasă vederii bârne de-a lungul

³²² Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 27.

curtinelor de vest (între „Turnul tezaur” și colț) și est³²³ (**Fig. 96**). Asemenea instalații de apărare erau întotdeauna combinate cu elemente din lemn: bârne cu capetele înzidite, pentru planșee și altele pentru sprijinul contrafișelor care sprijineau laturile ieșite din linia verticală a zidăriei. Aproape nu mai descoperim nici un lăcaș pentru bârnele care au servit drumului de strajă, nici pentru cele de la podirea propriu-zisă, nici cele de sprijin al contrafișelor aceleiași podine; deci, încă o „restaurare” tainică. O imagine fotografică rară și nedată, scoate la iveală o altă realitate: pe tronsonul de sud al curtinei de est a existat, la un moment dat, un coronament aparte, constituit dintr-un soi de gard de lemn, cu trei rânduri de uluci.

Arheologii strecoară și ei informația potrivită căreia ferestrele de tragere de pe cortina de vest ar fi fost astupate în secolul al XVII-lea³²⁴, cu toate că realitatea nu avea cum să intre în sfera lor de competență. Aceasta înseamnă că nu avem nici un temei să-i credem. Capitolul nu este încheiat fără observația că, pe bune sectoare, drumul de strajă nu a mai fost refăcut. În schimb, a fost întregit pe întregul colț de sud-est al curtinelor. La nord de turnul actual al clopotelor, cortina are totuși ferestre de tragere, fără a avea nici măcar vreo schiță de sugestie cum s-ar fi putut ajunge vreodată la ele. În partea opusă, nici fundațiile nu se lasă în vreun fel delimitate de vreun umăr ori de alte tehnici de construcție. Cu alte cuvinte, abordarea sectorizată și inegală a refacerilor de cortine, poate induce falsa impresie că ar fi urmat datele vechi, furnizate de mărturii autentice. Concluzia noastră este alta: refacerile tardive au urmat capricios, aproape după libera voință a responsabililor de lucrare.

Izbitoare este repartizarea inegală a contraforturilor: pe laturile de nord și sud sunt cele mai numeroase, lipsesc însă cu totul pe sectorul dintre turnul clopotniță actual și colțul de nord-est. Numai privind aceste aranjamente, se pot trage alte concluzii, mai precise. Cortina de nord a fost rezolvată unitar, cu module egale între contraforturi și chiar cu ele aduse la dimensiuni similare. Este sigur însă că și linia mai veche de cortină, retransată mai spre sud și semnalată arheologic, a dispus și ea de contraforturi, pentru că unul apare semnalat pe desenul general. Din contră, astăzi, aliniamentul de sud, este o adevărată feerie de cinci elemente inegale (**Fig. 97**), cu distanța dintre ele descrescând de la vest, către est. La est, sunt mai degrabă rare (**Fig. 98**). Din punct de vedere strict static par a supraveghea împingeri dinspre interiorul mănăstirii, de unde veneau, în mod real, „sabotaje” naturale, respectiv terenul inclinat și curgerea apelor. Dar, deja este sigur, acestea de astăzi au fost realizări de substituit, în locul fostelor contraforturi și a turnurilor de colț ale căror fundații așteaptă alte vremuri, cumiți, sub gliile de pământ. În fine, o parte dintre contraforturi au dobândit simple zidării înclinate, altele lespezi cu decupaje sugerând lacrimarii, altele fără aceste elemente. O justificare contemporană pentru asemenea forme nu poate fi decât puerilă, ascunzând deficitul de citire a problemelor pe care oricare contrafort este chemat să-l rezolve, până la cel simplu, de natură estetică.

³²³ *Ibidem*, ilustrații, nr. 7.

³²⁴ I. Nestor, Gh. Diaconu et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 26.

În rest, urmând lipsa de logică și unitate a pânzelor de zid, acum toate par a fi supuse unor aranjamente întâmplătoare ori poate determinate de observarea vreunor perturbări statice din prețuia șantierelor de intervenție. La fel se petrec lucrurile și cu contraforturile de colț. Nici unul nu are profile cu adevărat istorice. În timp ce colțurile sudice se închid cu o muchie în ax (**Fig. 99**), cele de pe vest sunt monstruos de butucănoase. Unele par a fi concordate cu cele nou imaginate la „Turnul tezaur”. În sfârșit, potrivit unor mărturii orale din actuala mănăstire, o serie de contraforturi au intrat deplin în categoria butaforiilor, fiind lipsite chiar de fundații, cu cele mai posibile justificări obținute pentru decontări nu tocmai corecte³²⁵.

Ca să se știe însă de unde s-a plecat sau numai ar fi trebuit să se pornească intervențiile, ar trebui să ne raportăm tot la imaginea din secolul al XVIII-lea, unde ritmicitatea este regulată, cu patru contraforturi între turnurile ieșite din linia curtinelor. Tot acolo, avem a vedea că fiecare contrafort a dispus de un soclu înalt și de uniforme streșini în pupitru, acoperite cu țigle. Restauratorii secolelor din urmă ar fi avut ceva de învățat din contemplarea acelor realități.

Masivitatea și înclinațiile sunt adevărate aberații la adresa utilităților militare din epocile vechi. O simplă comparare cu contraforturile de la Tazlău (jud. Neamț), – unele dintre cele mai puțin afectate de intervenții reformatoare, ne indică la ceea ce ne-am fi așteptat pentru aspectul lor general. Asemenea profiluri de lucrări nu au nimic cu vreo idee de contrafort istoric, ci par a fi adevărate „invitații” pentru rezemarea scărilor de asediu și cucerirea mănăstirii prin ocolirea porților sau a turnurilor. Este, în fapt, una dintre cele mai neprofesionale intervenții de restaurare legată de Putna.

Tot o muncă de egalizare, restauratorii au făcut-o prin instalarea fantelor de tragere de la nivelul superior al curtinelor. De la început am putea avansa opinia că ele nu pot fi contemporane primului ctitor, epocă în care Moldova era departe de a dispune de arme de foc individuale care să reclame asemenea tipuri de deschideri. Ar fi, din nou, relevarea deficiențelor de documentare pe baza cărora s-a intervenit la Putna în tot secolul XX.

O parte a documentelor iconografice, care ne „fotografiază” două laturi (nord și est), arată că numitele deschideri existaseră pe prima latură, nu și pe cea de-a doua. Restaurarea ni le-a plasat acum vederii, fără să știm dacă existaseră într-adevăr ori fuseseră judecate drept potrivite numai de către capriciul proiectanților. Dacă vor fi fost prezente asemenea elemente pe relicvele cele mai vechi ale zidurilor Putnei ori au fost ele „împrumutate” din zestrea „Turnului tezaur” ori a altor monumente de aiurea, iar nu există vreo dovadă. Cert este că s-a obținut ceea ce orice restaurare corectă neagă de la început: anihilarea oricăror particularități, în favoarea unei ritmicități de elemente de serie, simplificatoare și comode pentru orice șantier grabnic și fără vreo sensibilitate culturală. Chiar și atunci când cotele de elevație ale curtinelor au

³²⁵ Practica acestor tipuri de contraforturi a fost regăsită și dovedită arheologic la mănăstirea Bistrița, în anul 2017. În cetatea Neamțului, asemenea „contraforturi” par să fi fost soluții de folosire a pietrelor reziduale, prea greu de evacuat de pe șantier.

fost diferite (în vest), ferestrele de tragere au fost plantate peste tot cu încăpățănare.

În contradicție cu nișele interioare, evazate, forma exterioară a acestor ferestre amintește de „arbaletierele” înguste, specifice unor perioade medievale primitive, în nici un caz celora în care armele de foc individuale începuseră a se răspândi. Arbaletierea era îngustă și înaltă pentru a se putea trage din ea și cu boltă, la distanța de performanță a arcului. În schimb, armele de foc aveau nevoie de unghiuri de vizibilitate largi, obținute prin ferestre bine evazate diferit. Desigur, alegerea pentru această variantă nu a fost determinată de apropierea de epoca ctitorului, ci de o simplă incultură și o comoditate de proiectare.

Oricând va fi funcționat clausura completă a mănăstirii, este imposibil să nu ne imaginăm prezența unor „porți secrete”. Mult mai banal exprimat, erau porți pietonale care puteau fi ușor blocate și apărate. O asemenea poartă ar fi existat cel puțin către grădinile mănăstirii, dispuse către sud, apoi extinse și spre alte parcele sau direcții. Pe zidul de incintă am identificat așa-numite „arce de descărcare” care ajutau la salvarea presiunilor de pe lintelul unor uși (**Fig. 100**).

O poartă pietonală, acum obturată, a funcționat spre est, la dreapta turnului de poartă carosabil. Arcul ei de închidere a fost semicircular, bine conturat cu pietre puse pe cant, cu rol de bolțari (**Fig. 101**). Sunt mărturii care au mai rămas despre tipurile de porți la care am făcut referire. Cu un gol astupat ne întâlnim și pe fațada de vest a curții de răsărit. Este amplasat aproape în spatele bustului lui Eminescu. Se vede atât arcul de descărcare al fostului său lintel, cât și textura diferită a zidului, față de părțile învecinate (**Fig. 102**). Fereastră ori ușă? În ambele cazuri trebuie imaginate relaționări cu alte realități astăzi invizibile, dar care țin de încărcata istorie a mănăstirii.

Oricare analiză ar fi trebuit începută prin raportările „Turnului tezaur”, la sectoarele de ziduri vecine. Or, ceea ce se vede imediat, este că turnul a fost ridicat independent, fie și numai pentru că statica sa o impunea. Intrarea sa, de pe latura de sud, corespunde unei vechi punți de lemn care nu era obligatoriu să îl conexeze drumului de strajă care evolua spre colțul de sud-vest al incintei mănăstirii. Deși bine tulburat prin refacerile care au avut loc pe acolo, măcar am putea avea bănuiala că o parte din zidurile de curtină din piatră vor fi fost contemporane lui, respectându-i cota de acces. Un fragment din zidul cu formele mai vechi a fost publicat în 1982³²⁶ (**Fig. 103**). Dacă, spre sud, această cotă pare cât de cât respectată, în partea opusă nivelul de strajă a fost însă coborât.

Planul mănăstirii (**Fig. 69**), publicat de arheologi și colorat în muzeu, indică o dublare de curtină spre nord de turn, pe care o datează în secolul XV și al XVII-lea (?). Cel vechi era aliniat la fațada interioară a „Turnului tezaur”. O afirmație negrăit de științifică specifică faptul că zidul aflat acum în atenția noastră „a fost lărgit ... și puțin spre vest” în anii 1854–1856³²⁷. Dintre cele două, restaurarea a optat doar pentru zidul exterior, mai nou, dar l-a uniformizat cu toate celelalte pânze de cortine, vecine.

³²⁶ Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, ilustrații, nr. 2.

³²⁷ Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice din partea de vest a incintei Mănăstirii Putna* (1973), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 16.

Latura de vest a curtinei, de la care am și început analiza, este adânc muncită de intervenții despre care nu putem spune ceva coerent; în plus, este ecranată analizei prin depozitățile care există acolo. A apărut o țesere cu „Turnul tezaur” care nu ar fi normală pentru cine nu știe că cele două forme de arhitectură au o statică diferită, care va genera fisuri și rupturi, câtă vreme terenul-suport nu s-a stabilizat în fața regimului de umiditate. Relația cu incinta s-a modificat radical spre nord, unde nu mai există nici un fel de împletire de zidărie³²⁸, ci doar o adosare. Înspre colțul de sud-vest a apărut o poartă carosabilă de serviciu.

În loc să se racordeze armonios la contrafortul de nord al „Turnului tezaur”, cortina îl dublează. Suplimentar, nivelul drumului de strajă a fost coborât, subliniind măcar o schimbare radicală de concepție, dacă nu chiar un șantier diferit de lucru. După ce trece de același turn, cortina se fracturează misterios, se încăleacă de către clădirea muzeului și paraclis, dobândește tot felul de „extensii” masive de zidărie, cu elevații disproporționate, ca să ajungă la colțul cel mai elaborat (prin tăiere), de nord-vest, într-o planimetrie nu știm în ce fel astfel justificată, contrară însă tuturor celorlalte trei colțuri ale incintei majore. Toate intervențiile au fost rezolvate în așa manieră încât nu prezintă vreo personalitate, iar vechimea lor nu mai poate fi recuperată ori apreciată corect.

Cum se știe, cortina veche de nord a fost traversată de secțiuni arheologice. Chiar și resturile care s-au regăsit înregistrează anomalii care nu au fost analizate decât superficial. Trebuie să ne limităm numai la singurul profil publicat. El ne indică faptul că acolo sunt sigur mai multe faze de lucru. Chiar și cercetătorii timpurii au recunoscut acest lucru, însă le-au pus împreună pe seama secolului al XV-lea³²⁹; ceea ce este aproape de neacceptat. Spre interiorul curtinei înregistrăm un umăr de fundație, după care mai urmează încă o retragere de grosime, până la cota de circa 1,70–1,80 m (măsurați pe desenul grafic!). În total, grosimea înregistrează circa 2,60–2,70 m, adică de-a dreptul excesiv și explicabil doar prin intervenții cumulate, provocatoare de manșonări. Mai apare o altă realitate: contrafortul surprins în perimetrul săpat este adosat, nu țesut de zidul curtinei. În fapt, nu s-a constatat decât că existase un prim aliniament (lat de 1,15 m) acoperit parțial de un nivel de arsură, iar un alt zid descoperit se suprapune unei depuneri cu dărâmături mai vechi, datate de arheologi tot în secolul amintit, fără să admită că el putea aparține și unei perioade mai noi. În orice situație, zidul cel mai vechi, dacă a fost dus până la cote de funcționare, ar fi trebuit să aibă un nivel de dărâmare. Lipsa lui ar putea însemna și avansarea ipotezei că a avut doar fundații din piatră, continuate cu pereți din lemn (de tipul palisadelor). Aceasta pentru că nici un incendiu nu distruge cu-adevărat vreun zid (cum s-a acreditat), ci îi elimină doar componentele din lemn. În fine, mai adăugăm că

³²⁸ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 23.

³²⁹ I. Nestor, T. Martinovici et alii, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 31. Considerațiile despre zidul de incintă au fost semnate aparte de către N. Constantinescu.

nu există nici o justificare de a funda alături de un zid nu prea vechi, adică construit la 1466 și dublat „în jurul anilor 1481–1482”³³⁰.

Din cele prezentate în aliniatul precedent trebuie să reținem că avem un sector în care zidul de curtină a dispus de un umăr de fundație. Mai departe, o fotografie – din păcate, neclară, mai aduce la iveală o altă posibilă problemă. La nivelul aproximativ al cotei de călcare, se distinge un soi de orificiu delimitat cu pietre. Dacă, într-adevăr, aceasta este interpretarea documentului fotografic, atunci avem o soluție normală de ajutorare a evacuării apelor dinspre interiorul curtinei. O regăsim adesea la nivelul fundațiilor³³¹, fie prin simple „găuri”, fie chiar cu amenajări de conducte anume ori din olane semitubulare afrontate. Soluția din urmă este regăsită în așa-numita „barbacană mică” a cetății Râșnov (jud. Brașov).

Pe de altă parte, pe fața exterioară a curtinei de est, Putna dispune de sectoare bune de paramente istorice tencuite care „sigilează” pietrele. Există o referință care îl face responsabil tot pe mitropolitul Iacov de tencuire, văruire și șindriluire a curtinelor³³², fără să ni se precizeze amploarea lor. Aspectul similar cu cele de pe turnul porții, le asigură și datarea sincronă. Dacă privim puținele imagini fotografice ale Putnei, din perioada interbelică, ajungem la concluzia că cel puțin și latura exterioară, de vest, fusese pe atunci acoperită în mare parte, dacă nu în întregime; la fel par să fi stat lucrurile și cu latura de nord. Doar în trecere, vom aminti de ele, cu toate că în exegeza generală se pomenesc nedrept de puțin.

Fetele tencuite din est conservă desene ale „paramentului ideal”, realizat prin trasarea unor asize regulate³³³ (**Fig. 104**). Ele trebuie să fi fost marcate măcar în două culori. Una închisă (neagră?) se distinge mai pregnant în sectoarele protejate de streășină. Doar în vecinătatea porții, s-a mers și mai departe. Au apărut, delimitate prin chenare cu cărămizi așezate pe colțuri, panouri dublate în registrul inferior de altele cu semicavete din stuc (mortar). Prin culoarea așezată pe cele din urmă s-au imitat torsade. Acele elemente pictate ar fi putut servi drept punct de plecare la refacerea lor într-o formă apropiată. Este sigur că asemenea decoruri au apărut numai în perioada tardivă a mănăstirii. Pentru că le descoperim pe biserică, pe un tronson al aripii de est al stăreției și pe parapetele micilor terase care preced intrările laterale de la marea clădire a chiliilor din nordul complexului monastic, este de admis că au apărut cel mai devreme la mijlocul secolului al XVII-lea.

Mai putem adăuga o constatare preventivă: decorurile de un asemenea tip nu au ocupat niciodată totalitatea sectoarelor de cortine, ci numai pe acelea care erau destinate vizibilității de prim impact. Adică în zone de întâmpinare, mai mult ori mai puțin ostentative, care trișau, fără a exagera, realitatea. Despre această strategie

³³⁰ *Ibidem*.

³³¹ Menționăm că și în dreptul bisericii au fost pomenite „lăcașuri de scurgere”. vezi Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 197.

³³² C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 86.

³³³ Predecesorii noștri l-au numit „pseudo-zidărie”. Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 26.

de rezolvări constructive am scris și mai sus. Ca și astăzi, nu existau motive să se investească decorativ în fățoșenia fațadelor dosnice.

Toate elevațiile curtinelor au diferențe sectorizate. În preajma acelor relicve de tencuiele, zidurile mărturisesc că s-a folosit sub ele o piatră mărunță și neregulată care, la înălțimi confortabile de zidire, au fost întrerupte de „asize de egalizare”. Este măcar unul dintre indiciile care ne garantează prezența unor etape vechi, din păcate lipsite de cronologie. Chiar și în aceste zidării, piatră de râu este puțină.

Sunt și alte soluții de operare care se desprind de ceea ce vedem, majoritar, în jur. Doar pe un segment concentrat către vest se observă, din loc în loc, pietre care au fost așezate pe verticală, în contradicție cu vecinilor lor (**Fig. 105**). Pentru vechi ferestre de tragere, astupate, ar putea fi prea multe; o preocupare estetică este iarăși foarte ciudată și pentru faptul că este solitară. Cum desenul din 1851 arată clar că existaseră acolo, trebuie să tragem o concluzie amețitoare: restaurarea le-a astupat cu bună știință pe cele vechi, pentru a face loc altora, plasate mai sus, conforme cu restul ferestrelor, prezente pe toate celelalte laturi. Nici că se poate o mai „bună” dovadă despre cum a decurs cu-adevărat restaurarea unui monument cheie al patrimoniului României.

Tot acolo se mai păstrează vechi amprente de capete de bârne din lemn, marcate prin pietre care le înconjurau, a căror rațiune a rămas neînțeleasă. Nu se justifica astuparea aleatoare a celorlalte, nici neglijaarea din documentare. Nu sunt elemente posterioare construcției, ci apărute odată cu ea. Unele se grupează în perechi. Datorită obturării totale a paramentului opus, al aceluiași zid, este foarte dificil a scrie despre vreo rațiune de utilitate. În mod normal, asemenea elemente se regăsesc acolo unde au dispărut complet componentele de susținere ale drumurilor de strajă (planșee și, mai puțin, console pentru contrafișele de susținere). Însă despre drumuri de strajă care să fi fost nou amenajate în secolul al XIX-lea, nu am găsit nicăieri referințe, decât eventual mențiuni de reparare. Nici adosarea exterioară a unor construcții de lemn nu se poate exclude. În care caz mărturiile aparțin bârnelor de racordare ale acelora.

Părțile adăugate de tot felul de șantiere, indiferent de cât de bine ori nu au fost avizate sau supuse vreunui control de specialitate, se disting prin contraste de așezare în operă, prin folosirea mortarelor de ciment. O scanare specială va scoate la iveală și diferențele de mortare utilizate.

Pânza nordică de ziduri deține cele mai multe date istorice de menționat. Deja știm că s-a răspuns unui cutremur din anul 1739, cu o refacere, cândva între 1760–1778, adăugându-se, se pare, cinci contraforturi noi, la cele două preexistente³³⁴. Conform planurilor arheologice, ar rezulta faptul că închiderea veche, aflată mult mai spre sud, a fost împinsă cu circa 23 m către panta nordică din exteriorul vechii mănăstiri.

Întreaga latură nordică a curtinei suferă grav de lipsa de apărare în fața tuturor scurgerilor de apă din versanții naturali din același punct cardinal, mai ales din lipsa vreunor șanțuri de dren, existente, dar mai bine concepute (eventual escarpate) și mai adânci. Acum se vede deplin gafa „reparărilor” grăbite și relativ

³³⁴ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 89.

recente. Rostuirea inițială a fost făcută până la firul ierbii. Apoi, strict reclamată de umiditatea neiertătoare, o dezgropare ulterioară de ziduri – nu putem ști sigur dacă până la limita unor fundații – a lăsat vizibil un „alt” parament, fără același artificiu. Ba chiar a scos la iveală o fundație izolată și transversală (**Fig. 106**), care nu are nici un fel de explicație și nici nu apare pe vreun document care privește mănăstirea. Materialele de construcție vechi, utilizatoare de mortare cu var, asociate nefericit cu cele noi, care au fost implicate ca să asigure „aspect” fețelor de zid, au produs deja o deteriorare continuă ce urmează linia pământului, adică la contactul cu zona de transfer a umezelii (**Fig. 107**).

Peretele de nord, exterior, în apropierea colțului de nord-est, afișează una dintre cele mai particulare elemente lapice. Este vorba despre treapta unei scări spiralete (**Fig. 108**), așezate în parament perpendicular pe poziția ei inițială. Este deteriorată parțial la extrema opusă modulului tamburului central, care, la rândul său, este acoperit parțial de ciment neglijent. Are o lungime de circa 0,50 m, iar diametrul tamburului are circa 0,18 m. Prezintă urme de prelucrare de la daltă, dovadă a faptului că latura lăsată acum vizibilă urma să fie îngropată în zidărie. Spre comparație, treapta din cimitir (**Fig. 109**)³³⁵ are peste 0,80 m, iar tamburul are diametrul de circa 0,30 m. Evident, a fost vorba despre proveniența celor două pietre din două scări interioare, diferite. Cum am mai menționat, doar scara „Turnului tezaur” conservă până astăzi o scară *in situ*, ceea ce înseamnă că în timpuri istorice, Putna a mai avut măcar o alta, amplasată, cel mai probabil, în palatul domnesc. La ea se poate adăuga, eventual, și spirala turnului de poartă.

Este complet nedrept cât de neglijate au fost aceste tipuri de pietre atât de grăitoare. Le găsim răsfirate, chiar după restaurări majore, atât în cetățile de la Neamțu, cât și la Soroca. Iar relicvele de la baza lor se văd și în cetatea Sucevei.

Restaurarea a fost însoțită de obsesia redării colțurilor de curtină cu blocuri de talie mari, fasonate. S-a întâmplat însă ca două colțuri să „beneficieze” de refolosiri de pietre împrumutate din alte construcții vechi, de cu totul altă natură. Avem astfel un colț cu o lată muchie teșită (sud-vest, cu două blocuri sigure, la care se adaugă alte patru-cinci nesigur îngemănate) și un altul unde o teșitură de o altă dimensiune se oprește în partea superioară cu un bloc profilat într-un pinten triunghiular (**Fig. 110**). Grupajul din urmă pare a fi gotic și ar trebui imaginat tocmai invers decât a fost el remontat.

Curtina de sud a zidului perimetral mănăstirii a înregistrat o fundație superficială (0,50–0,70 m, cu umăr de fundație de 0,15–0,20 m), dar fără grosimea înregistrată³³⁶. Pozitiv, putem înțelege că în nivelul de distrugere al fazei vechi al acestui zid nu au existat urme de cărămizi. Cercetarea restituită în prețuia acestei lucrări mai adăugă câteva amănunte care încurcă și mai tare judecarea lucrurilor. Se

³³⁵Descoperire fortuită, după terminarea prelucrării lapidariului, datorată atenției monahului Timotei Tiron.

³³⁶Gh. I. Cantacuzino, *Mănăstirea Putna. Săpăturile arheologice din zona exterioară de sud* (1971), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 8.

acreditează ideea că în a doua jumătate a secolului al XV-lea ar fi fost produse două depuneri majore, de 0,50 m, apoi altul de 0,20 m, secționare de nivelul de construcție al zidului. Cum stratul inferior este foarte consistent, am putea deduce că o lungă vreme mănăstirea nu a fost apărată de nimic ori doar de un simplu gard de lemn, rămas fără urme. Chiar și așa, nu avem de unde să responsabilizăm depunerea atât de serioasă, despre care s-a scris, într-o perioadă de avânt constructiv (Ștefan cel Mare) și fără nevoia de masive demolări.

Evoluția acestei construcții este la fel de încâlcită. Ni se spune că au existat contraforturi ritmate, la distanță de circa 24 m, țesute, al căror cote originale de supraviețuire ar fi fost de 1,20 m, față de curțina vecină „păstrată în unele părți până la o înălțime de 0,80–0,90 m”³³⁷. Nu putem pricepe pe de-a-ntregul cum de contraforturile au avut elevația „parțial distrusă de fundația zidului de incintă din a doua fază de construcție”. Se spune că o fundație nouă ar fi fost săpată într-un strat de demolare al zidului anterior (grosă de 0,60–0,80 m), fără să știm în ce raport a fost cu vechiul zid³³⁸; spre nord ori spre sud. Dar, mai departe, se notează că „fundația zidului refăcut se suprapune fundației zidului din secolul al XV-lea”³³⁹. Aceasta nu se putea petrece decât scoțându-l cu totul pe cel anterior, ceea ce, așa precum am notat deja, este în contradicție cu marcarea unor cioturi de zid vechi rămase spre vederea arheologului. Apoi aflăm că „fundația acestuia este mai lată decât elevația, cu circa 0,50–0,60 m”, ceea ce este deplin neobișnuit. Soarta vechilor contraforturi a fost și ea ingrată: au fost „demolate până la nivelul din secolul al XVII-lea și tăiate de fundația zidului refăcut”. În această redare, este imposibil de văzut vreo suprapunere riguroasă. Imprecizia descrierilor nici nu ne lasă să pricepem dacă șanțul cel nou de fundare a atins ori nu pe undeva cotele pământului steril. Observația era fundamentală, pentru că în lipsa atingerii unei asemenea cote am putea fi convinși că lucrătura a fost una cu totul superficială, menită să aducă la o stare oarecare, nu un zid adevărat, ci un fel de îngrăditură de pus mai curând pe o perioadă foarte tardivă (secolele XVIII–XIX). Ca să se încheie povestea, „zidul de incintă a mai suferit modificări, probabil în secolul al XVIII-lea”. De unde rezulta o asemenea aserțiune?

Adăugând observația potrivit căreia zidul „prezintă în câteva locuri vizibile ieșiri din verticală”³⁴⁰, suntem lăsați a trage concluzia că era vorba despre o deficiență majoră care se putea datora numai unor fundații necorespunzătoare și împingerilor dinspre interiorul curții ori presiunii subterane a apei, venită din aceeași direcție.

Mai departe, cronologizarea refacerii radicale a acestei pânze de curtină sincron cu cea a bisericii, la mijloc de secol XVII, nu are absolut nici un singur temei, în afara prezumției că ambele au avut nevoie de șantier. Depărtarea dintre construcții nu putea produce însă nivele de construcție ori de dărâmare care să poată fi apreciate drept unice/contemporane. În interpretarea autorului de schiță

³³⁷ *Ibidem.*

³³⁸ *Ibidem*, p. 9.

³³⁹ *Ibidem*, p. 10.

³⁴⁰ *Ibidem*, p. 8.

arheologică, demolatorii bisericii ștefaniene au transportat în exterior molozul, apoi au demolat zidul de curtină, ceea ce este illogic pentru că ar fi impus organizarea unor transporturi ocolitoare; ca să nu amintim de faptul că oricum era o lucrare în succesiune, care se putea petrece într-un generos timp următor.

Sectorul conservă probabil cele mai semnificative pietre la care putem face referire în această lucrare. Pentru că, bănuim, restauratorii secolului XX nu ar fi îndrăznit o asemenea procedură, chiar în condiții de ignoranță de identificare, îndrăznim a avansa ipoteza că acest zid aparține ultimei etape istorice de intervenție fără vreun control cât de cât al vreunui for de specialitate, respectiv secolului al XVIII-lea. În secolul XX s-a intervenit însă la aranjarea ferestrelor de tragere, cu buiandrugii de beton, din care s-au făcut și consolele de sprijin ale drumului de strajă, imitându-le cumva pe cele originale, sigur din lemn. Pe paramentul de nord al aceluși zid, de la est, spre vest, ne întâlnim cu aceste relicve:

1. Bloc cu o semibaghetă și o cavetă posibilă. Lucrătura poate fi gotică.
2. Bloc cu o urmă de feronerie cu secțiune pătrată, cu urme de zugrăvire. Poate aparține oricărei perioade postmedievale.
3. Bloc fasonat, pe care se distinge clar litera *I*, asociată cu un alt semn grafic ce ar putea fi un *C* răsturnat, dar și o variantă de altă literă redată mai neglijent (**Fig. 111**).
4. Bloc cu urmă posibilă de baghetă (**Fig. 112**).
5. Bloc cu o muchie țesită, în apropierea drumului de strajă.
6. Bloc cu o muchie țesită, în apropierea drumului de strajă. Ultimele trei pietre ar putea aparține artei gotice.

La exterior, unul dintre contraforturile cele noi a dobândit o lespede cu o ramă în retragere simplă, de felul celor din lapidariul independent. Inițial a avut o cu totul altă destinație.

Paraclisul

Paraclisul actual este bine ambalat în suprafețe tencuite. Din păcate, absolut nimic nu se poate preciza despre vreo antică raportare la vechiul turn de clopote aflat în colțul învecinat. În imaginea generală pe care o posedăm din perioada interbelică, pe latura de nord, spre colțul de vest, se distinge o mare fereastră cu închidere semicirculară ori ogivală, împărțită de un menou.

Resturile pisaniei de construcție din timpul lui Alexandru Lăpușeanu (1559) și-au aflat locul aici. Fragmentele ei sunt deasupra ferestrei de la altarul paraclisului (**Fig. 113**). Se știa însă că fuseseră văzute în anul 1845, în zidul bucătăriei. Am discutat deja supozițiile prezenței construcției inițiale în economia turnului clopotelor. Ea este deplin plauzibilă având în vedere asocierea cu planimetria divizată de un posibil iconostas și surmontarea sa cu clopotele. Asemenea construcții, de „capele integrate” au existat adesea în multe turnuri de fortificații, pe o arie care depășește arhitectura de folosință ortodoxă.

În economia aceleiași clădiri, frapează imediat un menou de fereastră geminată (**Fig. 114**), care este din alte vremi și tocmai pentru frumusețea sa simplă a fost cruțat de vreo acoperire nouă. Este însă o piesă stingheră, care nu are nici un fel de rudă prin mănăstire. Deasupra ei a fost amplasată, transversal, o altă piatră profilată, care, după toate semnele a fost culcată. Ea conținea o semibaghetă masivă, încadrată de două muchii drepte și prelungită într-o singură direcție de o cavetă largă (**Fig. 115**). Pe suprafața acesteia se disting zgârieturi care ar putea proveni de la o veche inscripție chirilică ori numai de la lucrători neglijenți, din ultimele generații.

Alte construcții

Dacă pornim din generoasa imagine pictată în secolul al XVIII-lea, trebuie să remarcăm clădirea scundă aliniată la vest de biserică, o piticanie aflată la geneza scării care conducea la intrarea „Turnului tezaur”, o clădire importantă aflată la nord-vest de turnul de poartă.

Arheologia mărturisea și ea că în perimetrul interior curtinelor se aflaseră o serie de alte clădiri. O singulară imagine a zonei arheologice din nordul bisericii s-a strecurat până la noi (**Fig. 116**). De prisos să o scriem: nu este decât o simplă amintire că s-a săpat pe acolo. Nu știm particularitățile de zidărie ale clădirilor, pentru că nimeni nu s-a ostenit decât să ne consemneze grosimi și adâncimi de fundare. Cronologia lor este în întregime dubitativă. Oarecare indicii sunt pe seama planimetriilor acestora. Ca o generalitate, s-a menționat că în primele două secole de funcționare, nici o clădire nu era mai apropiată cu mai puțin de patru metri de zidurile de incintă³⁴¹, lucru contrazis măcar de relicvele din preajma turnului de colț din nord-vest. Nici vreun detaliu arhitectonic decorativ nu se leagă de ele; nici măcar vreo sobă ori cahă simplă. Cele dintre biserică și curtea de est se deosebesc de cele situate la nord. Primele par a fi dotate cu un fel de cerdacuri amplasate către zidul de apărare.

Istoria lor se limitează la enunțul unei prime generații de chilii din lemn, doar cu fundații din piatră seacă (fără mortar), incendiate la 1484. Din profilul arheologic publicat, rezultă că elementele vechi au fost mai late, însă suprapuse riguros de clădiri din secolul al XVII-lea³⁴². Aranjamentul este într-atât de particular, încât duce cu gândul și la o singură etapă istorică, cu fundații ale aceleiași clădiri, despărțite de elevații printr-un umăr de fundare. Pe lângă prima generație, au fost făcute altele, din piatră, cu cărămizi smălțuite și fundații seci. Arheologii mai adaugă că la nord construcțiile aveau podele cu mortar, pereți cu chirpici, dar cu „resturi de pictură murală colorată în alb, roșu și negru”³⁴³. Chirpicul este însă o simplă lipitură, care se depune pe o structură de perete, de obicei din lemn; altfel nici nu poate rezista singur sub forma unor limite de încăperi, numai de la o anumită grosime în sus.

³⁴¹ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 23.

³⁴² I. Nestor, Gh. Diaconu et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, pl. 2/3.

³⁴³ *Ibidem*, p. 23.

Dacă fundațiile au fost planificate la o lățime de circa o jumătate de metru, nu se poate concepe ca elevațiile să fi fost din calupuri de lut ars groase de până la circa 0,30 m. Arheologic nu se poate identifica și regăsi decât chirpiciul ars/incendiat, transformat într-o formă rezistentă, apropiată de cea a cărămizii. În urma aceleiași calcinări, chirpiciul păstrează mereu urma suportului pe care fusese așezat. În cazul nostru, pare destul de evident că arheologii ori nu l-au observat, ori nu au socotit necesar să ni-l descrie într-o manieră mai revelatoare. O scriem însă acum, chirpiciul reprezentase numai tencuiala (lipitura izolantă) unor pereți din bârne ori împletituri din lemn, pe care s-au depus decoruri zugrăvite.

Chiliile din est au avut decor cu elemente ceramice, ca și biserica dintâi³⁴⁴. Ne menținem o serioasă rezervă privitoare la o asemenea afirmație, știut fiind că dărâmurile bisericii s-ar fi răspândit pe o arie imposibil de controlat. În dreptul nici unora dintre chilii nu se menționează că ar fi dispus de elementare instalații de încălzire. Or, detaliul le limitează drastic utilitatea inițială. Și acele construcții par socotite a fi arse tot în secolul al XV-lea. Următoarele rezistă însă până în secolul al XVII-lea; dar și ele au fost supuse incendiilor. În fine, chiliile de secol XVIII au fost desființate în secolul al XIX-lea, odată cu lărgirea incintei.

S-a mai strecurat o informație care ne împărtășea că vechile „chilii” din nord avuseseră „fundațiile realizate din blocuri mari de piatră, de formă neregulată”³⁴⁵. În urma lor, vom glosa că pietre mari se așează la baza unor construcții care nu sunt nici înalte, nici grele/masive doar dacă s-ar fi dorit ca ele să devină simple tălpi de fundație, pentru elevații din lemn. Mărimile și formele neregulate mai pot împărtăși că ar fi fost vorba despre pietre care nu și-au găsit locul în construcțiile majore ale Putnei. Deci, se pot socoti resturi ale șantierului cel mare.

Din acest noian de informații am putea alege o certitudine: chiliile nu pot fi datate precis în secolul al XV-lea. Combinația de chirpici cu pictură ar putea fi admisă doar în variante tardive, în care stratul decorativ nu mai este pe frescă, ci pe suport mai simplu, care permite decorul *al secco*. Din nefericire, se pare că cei care le-au întâlnit nu cunoșteau diferența dintre ele.

Cum am menționat, au fost apreciate, aproape în bloc, drept „chilii”. Apelul către lipsa materialelor mărunte descoperite prin ele (de exemplu, cahle) este invocat pentru că putea oferi indicii clare la felul lor precis de folosire. O altă sugestie și-a făcut loc din înțelepciune arheologică, care s-a „înclinat a crede” că în est, înainte de a fi devenit chilii, construcțiile „ar fi găzduit pe domn înainte de construirea Casei Domnești”³⁴⁶. Concluzia a rezultat din joaca cu straturile de incendiu, la care ne-am referit deja la începutul acestui volum. Ne permitem, pur și simplu, de a nu lua în serios o asemenea interpretare. Mai trebuie oare să reflectăm dacă și „exclusivitatea” lor ca „spații de reprezentare”³⁴⁷ ar fi corectă, în condițiile în care Putna beneficia deja

³⁴⁴ *Ibidem*, p. 24.

³⁴⁵ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 28, 62.

³⁴⁶ M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate*, p. 100.

³⁴⁷ *Ibidem*, p. 101.

de un „palat” domnesc sigur și de un turn-locuință, toate databile destul de ferm de la începuturile funcționării mănăstirii?

Este o bună dovadă despre cât de precar stăpânim nu numai formele locative mai modeste decât „curțile”, dar chiar și utilitățile dintr-o mănăstire sau, și mai general, dintr-un complex medieval ori premodern. Dacă am recâștiga măcar în parte imaginea despre valoarea sau importanța cailor medievali sau premoderni, am avea curajul să suspectăm prezența grajdurilor³⁴⁸. În nici un grajd nu se instalau sobe de cahle. Caii de călărie erau într-atât de valoroși încât pentru achiziționarea (dacă nu pentru creșterea și dresarea) lor se cheltuiau ușor valori echivalente cu întregi sate mai modeste. Aceleași prețioase animale nu încăpeau niciodată prin țarcuri, alături de cai de tracțiune sau vite de lapte.

Despre unele clădiri din sectorul de est am aflat recent că au fost limitate la câteva fundații cu evoluții consecvente vest-est, declarate tardive³⁴⁹. Despre o construcție din zid care avea lățimea de 1,58 m, nu ne putem exprima că ar fi fost neglijabilă. Interiorul ei ar fi fost spre nord. Arheologul ne-a semnalat și o ușă, despre care a menționat că ar fi avut un prag din piatră, uitând însă complet a ne lumina asupra dimensiunii deschiderii, forme ei (dreaptă ori evazată) ori fără a pricepe dacă ar fi fost acolo montanți din lemn ori de piatră pentru cadrul propriu-zis al ușii.

Concluziile acestei analize s-au desprins, credem sistematic, pe măsura parcurgerii componentelor mănăstirii. Este limpede că din analiza lor mănăstirea poate fi văzută într-o complexitate nebănuită, rămasă multă vreme ori simplificată, ori deliberat acoperită pentru a ecrana deficiențele sale de studiere și restaurare. De asemenea, ar trebui să avem îndrăzneala de a reciti documentele într-o altă gamă, cu tot ceea ce informația lor ascunde. În 1490, cele șase sate din ținutul Sucevei, închinat cu bisericile și popii lor la mănăstire³⁵⁰, nu însemnaseră sursa pentru aprovizionarea cu cărți și inventar liturgic, asistență tehnică la problemele lor de construcție, aprovizionare ori circulație, școlarizarea și hirotonirea preoților. Ele nu făcuseră decât să asigure un minim de surse alimentare și de forță de muncă necalificată. Ca și în alte cazuri, Putna și-a datorat gloria relațiilor sale cu exteriorul pământurilor ei. Am amintit despre prezențele militare obligatorii, despre atelierele domnești care au fost aici instituite. Mănăstirea Putna a fost un segment complex de viață istorică, pe care ar trebui să-l respectăm ca atare.

Adrian Andrei Rusu

³⁴⁸ Până recent, M. D. Matei nu admite realitatea acestora (*Câteva lămuriri*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 11). Împotriva acestei opinii, un izvor de la 1622 menționează însă că ceata de tâlhari care a jefuit Putna, a luat de acolo și 33 de cai. Vezi N. Iorga, *Documente privind istoria românilor*. XV/2, București, 1913, p. 927.

³⁴⁹ Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice din partea de vest a incintei Mănăstirii Putna* (1973), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 15–16.

³⁵⁰ DRH, A, III, p. 138, nr. 73.

2.3. Pietrele funerare și pisaniiile

Intrarea din pronaos în camera mormintelor se face printr-un portal monumental, de formă rectangulară, cu semibaghetă încrucișată, caracteristic, prin decorația sa, perioadei de la sfârșitul secolului al XV-lea, ceea ce îndreptățește ipoteza că acest portal provine de la biserica ctitorită de Ștefan cel Mare³⁵¹. Curățarea tencuiei care acoperea zona neprofilată aflată deasupra lintelului acestui portal a dus la descoperirea unei mici porțiuni de frescă și a unui fragment de inscripție³⁵², din păcate astăzi distruse. Detaliul lăsat explorat suficient, era însă covârșitor de important, din moment ce se știa că vechea biserică ștefaniană fusese demolată. Interpretarea aceluia petec de zidărie, piatrărie și frescă putea sugera chiar și o conservare parțială de ziduri din perioada cea mai veche. Mai adăugăm și posibilitatea ca tocmai inscripția fragmentară fusese judecată până într-atât de importantă încât să se insiste la păstrarea ei pe vechiul său amplasament.

La mănăstirea Putna se păstrează câteva pisanii, inscripții care menționează construirea de-a lungul timpului, a unor edificii, componente ale complexului monahal. Forma acestor inscripții este diferită. Unele sunt simple plăci de gresie, rectangulare, conținând doar textul, redactat în limba slavonă sau în română, cu grafia specifică secolului în care au fost realizate. În alte cazuri, textul, plasat pe o bandă cvadrilobată, în relief, însoțește stema dinastică a domnului care a ctitorit un anume edificiu.

La partea superioară a „Turnului tezaurului”, se află încastrată în zid o placă rectangulară (Fig. 117), cu dimensiunile de 71×54 cm, pe care se află o inscripție în limba slavonă, cu litere chirilice, cu înălțimea de 8 cm, de la Ștefan cel Mare, datând din anul 1481. În traducere în limba română, inscripția care începe cu o cruce simplă, glăsuiește astfel: „Bincredinciosul domn a toată Țara Moldovei, Io Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, a zidit și a făcut turnul acesta și zidul din jurul mănăstirii în anul 6989 (1481), luna mai 1”³⁵³.

Pe fațada exterioară a turnului de intrare în Mănăstirea Putna se găsește o placă de gresie cu dimensiunile de 117×108 cm pe care a fost sculptată o pisanie cu stemă (Fig. 118). Pisania, în limba slavonă, cu litere chirilice cu înălțimea de 8 cm, sculptată pe o bandă în relief, cvadrilobată, încadrează stema dinastică a lui Ștefan cel Mare din deceniul opt al secolului XV³⁵⁴. Scutul despicat are în cartierul prim cruce dublă, iar în cel secund floare dublă de crin, este timbrat de coif din profil spre stânga³⁵⁵, purtând drept cimier cap de bour cu gât spre dreapta, având între coarne o semilună culcată suprapusă de stea. La stânga botului, rozetă cu două rânduri de petale. Din botul bourului urcă un lambrechin (?) liniar, foarte stilizat. În partea superioară

³⁵¹ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *op. cit.*, p. 18, fig. 26.

³⁵² Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 58, fig. 17/a.

³⁵³ E. Kozak, *op. cit.*, p. 69; *Repertoriul monumentelor*, p. 55.

³⁵⁴ Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Unele considerații cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *AIIAI*, XXIV/1, 1987, fig. 3/3.

³⁵⁵ Dreapta, stânga se referă la scut și nu la privitor.

a plăcii, în dreapta și în stânga cvadrilobului, lună și soare figurați antropomorf. În traducere românească inscripția care însoțește stema lui Ștefan cel Mare începe cu o cruce dublă și continuă: „Binecinstitorul domn a toată Țara Moldovei, marele Io Ștefan voievod, fiul marelui Bogdan voievod a zidit și a făcut această mănăstire întru numele sfintei Născătoare de Dumnezeu, în timpul arhimandritului Ioasaf, în anul 6989 (1481)”³⁵⁶. Conținutul inscripției a generat suspiciuni privind autenticitatea sa, datorită prezenței epitetului „cel Mare” („*Veliki*”) atribuit atât lui Ștefan cât și tatălui său Bogdan, epitet neutilizat în cancelaria domnească din Moldova³⁵⁷. Aspectul pisaniei a condus la formularea opiniei că aceasta a fost realizată în secolul al XVIII-lea, cu prilejul lucrărilor de refacere a mănăstirii din timpul mitropolitului Iacov Putneanul. Recent, pisania cu stemă de pe fațada de est a turnului de intrare a Mănăstirii Putna a fost reluată, ajungându-se la concluzia că avem de-a face cu o înnoire care a respectat pisania mai veche³⁵⁸. Chiar și așa rămâne însă de răspuns de ce ctitorul a avut nevoie de o inscripție specială pentru fortificații și o alta, foarte generală, referitoare la toată mănăstirea.

Constructorii din secolul al XIX-lea ai capelei cu hramul Sfinții Petru și Pavel au plasat pe latura de est a edificiului o placă de gresie nisipoasă, cu dimensiunile de 100×100 cm, pe care a fost sculptată o pisanie cu stemă precar conservată (**Fig. 119**). Inscripția se desfășoară pe un cvadrilob cu laturile inegale, aplatizat. În câmp se mai pot observa câteva elemente heraldice: cap de bour cu gât îndreptat spre dreapta, cu stea între coarne; la stânga leu *passant* spre dreapta, în dreapta gâtului, rozetă cu două rânduri de petale. Sub botul bourului, posibil fragmentele unui scut despicat, mobilat în primul cartier cu două flori de crin suprapuse, iar în cartierul secund cruce (?)³⁵⁹. Pisania, în limba slavonă, cu litere chirilice cu înălțimea de 7 cm, fragmentară, începe cu o cruce cu două brațe inegale și prezintă, în traducere, următorul text: „Binecinstitorul domn al Țării Moldovei... marele Io Alexandru voievod, fiul lui Bogdan voievod, nepot al lui Ștefan cel Bun, voievod... pe când era Io ... egumen în anul 7067 (1559) luna mai”³⁶⁰. Din păcate nu se cunoaște locul unde a fost amplasată inițial această inscripție, aflată în anul 1843 „deasupra ușii cuhnii”³⁶¹ inscripție care ar fi putut preciza clădirea sau clădirile ctitorite de Alexandru Lăpușneanu la Mănăstirea Putna. Ne regăsim în fața unei dileme care ar merita să frământe întreaga istorie a arhitecturii moldovenești vechi, prin care se cuvenea analizat locul unde asemenea inscripții ctitoricești se găsiseră amplasate, imediat urmată de succesiunea de atitudini ale urmașilor de ctitori față de însemnele lăsate de predecesori. Deja în cazul dat, este absolut imposibil de admis că domnul Lăpușneanu destinase inscripția pe locul

³⁵⁶ E. Kozak, *op. cit.*, p. 68.

³⁵⁷ M. Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în **SCIA**, 1955, 1–2, p. 76–77; D. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 98 și nota 55.

³⁵⁸ Șt. S. Gorovei, *Un monument heraldic recuperat*, p. 10 și 12.

³⁵⁹ M. Berza, *Stema Moldovei în veacul al XVI-lea*, în **SCIA**, 1–2, 1956, p. 110, 111 și nota 1, fig. 15; D. Cernovodeanu, *op. cit.*, 100, nota 66, pl. XXXVIII/4.

³⁶⁰ E. Kozak, *op. cit.*, p. 95.

³⁶¹ S. Gheorghiescu, *op. cit.*, p. 316.

unde fusese semnalată la mijloc de secol XIX. La fel de adevărat că pe frontul intrării de astăzi tronează una dintre ultimele însemne domnești, aparținătoare secolului al XVIII-lea, despre care se poate ușor accepta ideea că s-a amplasat la locul de cinste numai prin extragerea vreunei alte inscripții asemănătoare, dar mai vechi.

Sevastian Gheorghiescu a publicat o inscripție slavonă, aflată în anul 1843 „deasupra ușii trepezii cei de vară”³⁶², cu următorul text în traducere românească: „Întru totul cântată, Maică fecioară bucuria și nădejdea credincioșilor, primește rugăciunea robilor tăi Io Alexandru voievod și a soției sale doamna Rocsanda și a copiii lor”³⁶³. Această inscripție, încastrată în zidul fostei Case domnești, care după refacerile din secolul al XVIII-lea și-a pierdut caracterul aulic, ajungând să adăpostească bucătăria și trapezele, a dispărut, posibil, odată cu dărâmarea întregii construcții și amenajarea în anii 1854–1856 a chiliilor de pe latura de sud.

Deasupra intrării în biserica construită în secolul al XVII-lea se găsește o scurtă pisanie în limba slavonă, cu litere chirilice neglijent trasate, cu înălțimea de 9,5 cm, sculptată pe o lespede dreptunghiulară din gresie cu dimensiunile de 134×13 cm. Traducerea, în limba română a inscripției care începe cu o cruce este următoarea: „Această biserică a fost înnoită de Io Gheorghe Ștefan voievod și a fost terminată în zilele lui Io Istratie Dabija voievod în anul 7170 (1662)” (Fig. 120)³⁶⁴. Pisania de la Eustratie Dabija voievod este singura inscripție referitoare la construirea vreunei biserici la Mănăstirea Putna ajunsă până la noi.

Lucrările de refacere a zidului de incintă și a turnului de poartă, făcute cu osteneala mitropolitului Iacov Putneanul s-au încheiat în anul 1757. Cu această ocazie pe fațada de vest a turnului a fost încastrată o placă de gresie cu dimensiunile de 77×57 cm care conține stema domnului Constantin Racoviță, însoțită de o pisanie în limba română (Fig. 121). Un scut baroc fără partițiuni este mobilat în partea dreaptă cu cap de zimbru decolat, având între coarne stea cu șase raze, încadrat de soare și lună figurate, în cartierul senestru acvila cruciată spre stânga. Scutul, surmontat de o coroană cu cinci fleuroni în formă de cruce, este încadrat de buzdugan și sabie cu lama curbă. La baza scutului se află o cifră scrisă cu litere chirilice: 7265. Inscripția, în limba română, sculptată cu litere chirilice cu înălțimea de 4 cm, pe o bandă cvadrilobată, care începe cu o cruce este următoarea „Cu mila lui Dumnezeu, Ioan Constantin Racoviță voievod domn Țării Moldovei”. În colțurile plăcii cu pisanie se află câte un lujer cu o floare involtă³⁶⁵.

Biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la Putna a fost construită de Ștefan cel Mare spre a-i servi drept loc de veci pentru el și familia sa. Prima înmormântare făcută în biserica sfințită la 3 septembrie 1469, a avut loc în decembrie 1477: prințesa venită de la Mangop, din Crimeea, doamna Maria Asanina Paleologhina.

³⁶² *Ibidem*.

³⁶³ Traducerea a fost făcută de părintele Epifanie Cotruță de la Putna și de colega noastră, profesor Olimpia Mitric, cărora le mulțumim pentru ajutorul dat.

³⁶⁴ E. Kozak, *op. cit.*, p. 72–73.

³⁶⁵ *Ibidem*, p. 73–74.

Au urmat mitropolitul Teoctist precum și alți membrii ai familiei ctitorului, ultimul mormânt aparținând unui membru al familiei domnitoare fiind cel al Mariei, soția lui Petru Rareș, trecută la cele veșnice în anul 1529. În secolul al XVIII-lea în exonartexul bisericii Mănăstirii Putna au fost reînținuți părinții după trup ai mitropolitului Iacov Putneanul, cât și acest înalt ierarh, care și-a avut aici metania și a care a întreprins ample lucrări de restaurare atât a sfântului lăcaș, dar și a altor clădiri ale mănăstirii. În trei din compartimentele bisericii, gropniță, pronaos, exonartex se păstrează 12 lespezi funerare, întregi sau fragmentare, din gresie sau marmură de Carrara³⁶⁶, cu inscripții în limba slavonă și română, decorate cu motive vegetale și compozite sculptate în relief plat.

Săpăturile întreprinse de-a lungul timpului, cu scopuri diferite, în interiorul bisericii au dus la descoperirea unui număr de 30 de morminte, practicate fie în cavouri din cărămidă sau piatră, fie în groapă simplă, cele mai multe nefiind marcate de lespezi funerare³⁶⁷.

Mormântul doamnei Maria Asanina Paleologhina se află în partea nordică a gropniței, sub un baldachin așezat pe două colonete octogonale, cu bazele și capitellurile simple de tradiție gotică, în timp ce arhivolta poate fi considerată de inspirație renesantistă³⁶⁸. Analiza baldachinului în urmă cu câțiva ani, înainte de a fi realizată pictura din interiorul bisericii, a permis observația că atât cele două colonete care susțin arhivolta, dar și exteriorul pereților poartă urme de zugrăveală, în două nuanțe de roșu și ocru³⁶⁹. Lespedea funerară (**Fig. 122**), din gresie, cu dimensiunile de 172×78×11 cm, a fost decorată cu un motiv inspirat de Renaștere: câmpul a fost ornamentat cu două vrejuri cu frunze stilizate, vrejuri care se împletesc descriind două spații cordiforme. În spațiul superior, două păsări adosate, cu siluete gracile, ciugulesc din flori involte, spațiul inferior fiind ocupat de motive vegetale³⁷⁰. Inscripția marginală, în limba slavonă, cu litere chirilice unciale, cu grafie elegantă, cu virtuți decorative, cu înălțimea de 9 cm, care începe cu o cruce dublă, glăsuiește în traducere: „În anul 6985 (1477) luna decembrie 19 a murit binecinstitoarea roabă a lui Dumnezeu Maria, doamna binecinstitorului Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod”³⁷¹. Mormântul a fost prevăzut, posibil la o dată ulterioară greu de precizat, cu un soclu înalt de 46 cm, de asemenea din gresie cu o granulație diferită de cea a lespezii funerare, decorat cu motive gotice, trefle alungite dispuse alternativ, încadrând câte un romb în care se află un trifoi cu patru frunze cordiforme (**Fig. 123**)³⁷².

³⁶⁶ Vezi în capitolul precedent observațiile legate de nesiguranța acestei identități [nota A. A. Rusu].

³⁶⁷ Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *Mormintele Putnei*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Putna, 2004, p. 19–36, tab. I–II, pl. I, fig. 1–12.

³⁶⁸ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 715.

³⁶⁹ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 60–61.

³⁷⁰ E. Kozak, *op. cit.*, p. 80; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 715; Maria Magdalena Székely, *Mormintele Putnei*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 412.

³⁷¹ E. Kozak, *op. cit.*, p. 80; *Repertoriul monumentelor*, p. 247–248, fig. 175.

³⁷² Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 46–48.

Acest motiv decorativ de pe soclul de la Putna este prezent pe o balustradă din capela castelului de la Hunedoara, edificiu datorat activității constructive a lui Ioan de Hunedoara în perioada 1444–1453, când acesta deținea demnitatea de voievod al Transilvaniei și guvernator al Ungariei³⁷³. Balustrade cu un decor aproape identic au împodobit construcții din Moldova, precum biserica Sfântul Nicolae din Bălinești, posibil mănăstirea Probota, ctitorită de Ștefan cel Mare, Cetatea de Scaun a Sucevei. În cazul mormântului doamnei Maria Asanina Paleologhina a fost făcută observația că decorul soclului este mărginit de un chenar, care, în capătul de vest lipsește, capătul fiind tăiat pentru o îmbinare „în coadă de rândunică”. Acest detaliu a condus la ipoteza că actualul soclu nu este decât un fragment de balustradă, care se continua cu alte plăci asemănător decorate și îmbinate în mod identic³⁷⁴. Probabil că la un moment dat, de-a lungul unei istorii zbuciumate, clădirea decorată cu balustrada profilată în stil gotic a fost distrusă, iar una dintre plăci, mai bine conservată, a fost reutilizată drept soclu pentru mormântul celei de a doua soții a lui Ștefan cel Mare, doamna Maria Asanina Paleologhina³⁷⁵.

În aceeași zonă de nord a gropniței, lângă sarcofagul doamnei Maria Asanina Paleologhina, așezată pe pardoseală, se află piatra de mormânt a doi fii nevârstnici ai lui Ștefan cel Mare, Bogdan și Petru. Urmele de tocire pe care le prezintă lespedea funerară constituie un indiciu că aceasta s-a aflat din totdeauna în partea stângă a gropniței, la nivelul de călcare din biserică³⁷⁶. Lespedea funerară (**Fig. 124**), din gresie cu granulație mare, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 162×42×15 cm are gravată de jur împrejurul câmpului inscripția slavonă, cu litere chirilice unciale, cu înălțimea de 6,5 cm, care începe cu o cruce: „Aceste morminte sunt ale robilor lui Dumnezeu, Bogdan și Petru, fiii lui Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, care au și murit, Bogdan în anul 6987 (1479) luna iulie 27, Petru în anul 6988 (1480) noiembrie 21”³⁷⁷. Câmpul plăcii a fost împărțit în două părți egale de o bandă formată de un lujer cu frunze și flori stilizate. În partea superioară se află un scut de tip polonez cu mici concavități pe ambele laturi și partea inferioară în acoladă. Scutul nemobilat, este timbrat de coif privit din față, care are ca cimier cap de bour cu gât înclinat spre dreapta, cu stea între coarne, totul fiind încadrat de lambrechini cu aspect vegetal³⁷⁸. Partea inferioară a pietrei tombale a fost decorată cu un vrej sinuos cu frunze și flori delicate. Și despre decorul vegetal asociat cu elemente heraldice care împodobește lespedea de mormânt a celor doi coconi domnești s-a scris că a fost influențat de renaștere, fiind opera aceluiași meșter care a realizat piatra funerară a doamnei Maria Asanina Paleologhina³⁷⁹.

³⁷³ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 272, 274–275, fig. 234.

³⁷⁴ Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Putna, 2004, p. 46–47, fig. 15.

³⁷⁵ *Ibidem*.

³⁷⁶ *Ibidem*, p. 48.

³⁷⁷ E. Kozak, *op. cit.*, p. 82–83; *Repertoriul monumentelor*, p. 254–255, fig. 181.

³⁷⁸ M. Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *SCIA*, 1–2, 1955, p. 75–76, fig. 5.

³⁷⁹ E. Kozak, *op. cit.*, p. 82–83; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 715.

În zona de sud a gropniței, în partea dreaptă, într-un arcosoliu, se află mormântul lui Ștefan cel Mare, un sarcofag confecționat din marmură de Carrara (**Fig. 125**)³⁸⁰. Arcosoliul original a fost demontat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în anul 1871, în locul său a fost amenajată o vitrină din lemn și sticlă, împodobită cu broderii din fir de aur³⁸¹. Arhitectul Karl A. Romstorfer a intenționat să refacă arcosoliul original, cu ocazia lucrărilor de restaurare întreprinse la Mănăstirea Putna în anii 1901–1902³⁸², fără însă a reuși, fragmente din baldachin păstrându-se în exonartex³⁸³. Ca urmare a unei vizite făcute la Putna în anul 1933 de regele Carol al II-lea a fost luată hotărârea refacerii baldachinului, după planurile arhitectului Horia Teodoru, folosind fragmentele originale și înlocuindu-se cele pierdute. Baldachinul refăcut a fost sfințit în anul 1935 în timpul unei slujbe la care au participat regele Carol al II-lea, membri ai familiei regale, primul ministru Gheorghe Tătărescu și unii membri ai guvernului³⁸⁴. Bolta baldachinului se sprijină pe două colonete de secțiune octogonală, terminate cu capiteluri cu profil gotic, asemănătoare cu cele ale chivotului doamnei Maria Asanina Paleologhina³⁸⁵. Cele trei părți componente ale arhivoltei mormântului (est, nord și vest) sunt decorate cu motive vegetale stilizate, diferite: pe latura de vest, arce de cerc care se întretaie susțin calicii de flori stilizate, ce amintesc crinii; latura de est a fost sculptată cu semipalmete cu lobii rotunjiți, iar pe cea vestică se află semipalmete alungite și flori stilizate. Motivele decorative diferite de pe cele trei laturi vizibile ale arhivoltei baldachinului au condus la formularea întrebării dacă la refacerea baldachinului actual au fost folosite fragmente de la alte arcosolii ori de la diverse construcții din cuprinsul mănăstirii³⁸⁶.

Sarcofagul domnului Ștefan cel Mare fost realizat din marmură de Carrara, încă în timpul vieții comanditarului, cândva, după anul 1492, deoarece singura cifră află în cuprinsul inscripției, 7, face trimitere la o dată care depășește anul 7000, după calendarul bizantin³⁸⁷. Lespedea funerară, cu dimensiunile de 183×81×15 cm a fost tratată în mod diferit (**Fig. 126**). Un chenar decorat cu un vrej de care au fost prinse frunze alungite, urmat de o bandă dreptunghiulară pe care se desfășoară inscripția slavonă, cu litere chirilice unciale, cu înălțimea de 9 cm, cu o grafie cu virtuți decorative, inscripție ce se continuă și pe marginile de est și nord ale sarcofagului, cu litere de dimensiunea de 7,5 cm (**Fig. 127**). Inscripția care începe cu o cruce dublă prezintă în traducere următorul text: „Binecinstitorul domn Io Ștefan voievod, din mila lui

³⁸⁰ Despre marmura de Carrara, vezi mai sus nota 382. Pe baza mărturiilor iconografice și fotografice se pot face și alte observații legate de modificările aduse elementelor de suprafață ale mormântului. Socotim că ele merită o cercetare specială [nota A. A. Rusu].

³⁸¹ Melchisedec Ștefănescu, *op. cit.*, p. 255.

³⁸² E. Kozak, *op. cit.*, p. 83.

³⁸³ G. Balș, *op. cit.*, p. 243.

³⁸⁴ Ieromonah Dosoftei Dijmărescu, Monah Alexie Cojocar, *Perioada interbelică*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 76.

³⁸⁵ G. Balș, *op. cit.*, p. 243.

³⁸⁶ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 64–65.

³⁸⁷ E. Kozak, *op. cit.*, p. 85, fig. 7.

Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, ctitor și ziditor a acestui sfânt lăcaș, care zace aici și care s-a strămutat la locașurile veșnice în anul 7... luna ... și a domnit ...”³⁸⁸. În câmpul central, o tulpină sinuoasă de care sunt prinse semipalmete alungite, trasează trei spații în formă de inimă, spații unde au fost înscrise frunze de stejar și ghinde, și câte trei mici flori de clopoței. Soclul, înalt de 44 cm, este decorat pe laturile de nord și vest cu motive cordiforme în care au fost înscrise grupuri de frunze lungi, crestate, amintind semipalmetele, flori de gețiană, ciorchini de struguri (Fig. 128). Pe latura de nord, între spațiile cordiforme, două frunze alungite, crestate, se termină în partea inferioară cu un cap de bour stilizat³⁸⁹.

În aceeași parte a gropniței, lângă sarcofagul lui Ștefan cel Mare, pe pardoseală, se află lespezea funerară a doamnei Maria Voichița, cea de a treia soție a ctitorului, trecută la cele veșnice la 26 februarie 1511. Piatra tombală (Fig. 129), din marmură, de formă dreptunghiulară, are următoarele dimensiuni: 170×52×14 cm. Câmpul central este mărginit de o bandă pe care a fost sculptată inscripția slavonă, cu litere chirilice unciale, cu înălțimea de 10 cm, cu o grafie cu virtuți decorative. În traducere textul inscripției care începe cu o cruce dublă este: „Acest mormânt este a doamnei țării Maria, fiica voievodului Radu, soția domnului Ștefan voievod, domnul Țării Moldovei, care s-a strămutat la veșnicile lăcașuri în anul 7...luna...”³⁹⁰. Câmpul central este ocupat de o succesiune de patru medalioane cordiforme, trasate de vrejuri sinuoase, medalioane în care se află înscrise alternativ, ramuri cu frunze delicate, flori de gețiană, dar și frunze prelungi și semipalmete. O parte a elementelor care compun decorul lespezii funerare se găsesc și pe latura de nord a sarcofagului lui Ștefan cel Mare³⁹¹. Forma ca și modul de dăltuire a literelor care compun inscripțiile de pe lespezile funerare ale lui Ștefan cel Mare și a doamnei Maria Voichița au permis profesorului Eugen Kozak să considere că au fost executate de același meșter, încă în timpul vieții domnului, cândva, după anul 1492. Ambele inscripții nu au mai fost întregite cu data morții celor doi, spațiile respective rămânând libere³⁹².

În colecțiile mănăstirii Putna de păstrează câteva acoperăminte de mormânt din materiale textile. Mormântul Mariei Asanina Paleologhina fost acoperit cu o broderie reprezentând-o pe doamna Moldovei trecută la cele veșnice, îmbrăcată într-un somptuos costum de aparat³⁹³. Acoperămintele de mormânt al lui Ștefan cel Mare și al doamnei Maria Voichița au fost realizate din prețioase țesături italiene, catifele broșate cu fir de argint aurit, având doar inscripțiile funerare brodate pe margine³⁹⁴.

³⁸⁸ E. Kozak, *op. cit.*, p. 83–85; *Repertoriul monumentelor*, p. 267–269, fig. 193.

³⁸⁹ *Ibidem*, p. 267, fig. 192; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 716.

³⁹⁰ E. Kozak, *op. cit.*, p. 86–87.

³⁹¹ G. Balș, *op. cit.*, p. 455.

³⁹² E. Kozak, *op. cit.*, p. 85–87.

³⁹³ Maria Ana Musicescu, Ana Dobjanschi, *Broderia veche românească*, București, 1985, fig. 15–16; subcapitolul *Broderii și țesături*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 273, fig. 39–42.

³⁹⁴ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române*, București, 1970, p. 187, 188, pl. XVII–XVIII, XXI; subcapitolul *Broderii și țesături*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 275, fig. 38, 44.

Înmormântările au continuat, în secolul al XVI-lea, în pronaos. Cercetările arheologice au evidențiat existența în acest compartiment al bisericii a 13 morminte, dintre care 11 au fost practicate în cavouri zidite din cărămidă, piatră de râu sau cărămidă asociată cu piatră și două în groapă simplă³⁹⁵. În pronaos se mai păstrează doar patru lespezi funerare întregi³⁹⁶; un fragment de piatră de mormânt aflat de asemenea în pronaos a fost recent identificat³⁹⁷.

În partea dreaptă a pronaosului se află un chivot din gresie, susținut de două colonete decorate cu toruri răsucite în torsadă, cu arhivolta în arc în acoladă (**Fig. 130**). Arcul în acoladă se prelungește cu un pinacul decorat cu un scut terminat în acoladă, fără partițiuni, mobilat cu cap de bour decolat, cu stea între coarne, în dreapta sus, soarele sub forma unei rozete cu opt raze, la stânga semiluna figurată. În partea inferioară a scutului, în dreapta, cruce cu brațele rotunjite și un picior prelung, dreptunghiular, poate o încercare nereușită de a reda o cruce dublă. Din gura bourului iese un lambrechin cu aspect vegetal, care ocupă partea stângă a scutului, ajungând până la semilună³⁹⁸. Sub arcosoliu se păstrează lespeda de mormânt a lui Bogdan al III-lea (**Fig. 131**), fiul și succesorul lui Ștefan cel Mare. Piatra de mormânt, din gresie cu granulație mare, cu dimensiunile 176×72×18 cm, prezintă suprafața divizată în trei registre: un chenar marginal decorat cu un vrej sinuos de care sunt prinse semipalmete; inscripția în limba slavonă, cu litere chirilice unciale, înalte de 7 cm și câmpul central ocupat de o succesiune de semipalmete alungite, care se împletesc³⁹⁹. În traducere, textul inscripției care începe cu o cruce este următorul: „Acest mormânt este al binecinstitorului de Dumnezeu domn Io Bogdan voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Ștefan voievod, ctitorul acestui sfânt lăcaș, care s-a strămutat le veșnicele lăcașuri în anul 7025 (1517) aprilie 20 la miezul nopții”⁴⁰⁰. Mormântul lui Bogdan al III-lea a fost prevăzut cu un soclu cu înălțimea de 23 cm (**Fig. 132**) decorat cu o succesiune de palmete ce compun flori cu trei petale, motiv decorativ asemănător cu cel de pe lespeda Mariei Cneajna.

Sub același baldachin, lângă mormântul fratelui său, domnul Bogdan al III-lea, spre nord, la nivelul pardoselii, se găsește lespeda funerară a surorii sale, Maria numită Cneajna. Piatra de mormânt a Mariei (**Fig. 133**), din gresie, dreptunghiulară, cu dimensiunile de 173×64 cm prezintă o tectonică pe care am întâlnit-o și în cazul lespezii fratelui său, domnul Bogdan al III-lea. Un chenar marginal format dintr-o bandă îngustă, decorată cu o succesiune de grupuri de câte trei frunze stilizate, este dublat de inscripția în limba slavonă, cu litere chirilice unciale, cu înălțimea de 6,5 cm, câmpul lespezii a fost împodobit cu vrejuri de care sunt prinse semipalmete ce compun

³⁹⁵ Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 26–29 și tabelul II.

³⁹⁶ E. Kozak, *op. cit.*, p. 89–93.

³⁹⁷ Șt. S. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane*, în **SMIM**, XXI, 2003, p. 257–270.

³⁹⁸ M. Berza, *Stema Moldovei în veacul al XVI-lea*, în **SCIA**, 1–2, 1956, p. 100, fig. 2.

³⁹⁹ G. Balș, *op. cit.*, p. 275, fig. 456.

⁴⁰⁰ E. Kozak, *op. cit.*, p. 89–90.

flori cu trei petale⁴⁰¹. Inscripția funerară, care începe cu o cruce, este în traducere: „Acesta este mormântul Mariei numită Cneajna fiica lui Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, ctitorul acestui sfânt lăcaș, care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7026 (1518) luna martie 18⁴⁰². A fost formulată ipoteza că piatra de mormânt a Mariei Cneajna a fost executată de același meșter ca și aceea a fratelui său, domnul Bogdan al III-lea⁴⁰³. Precum baldachinul care adăpostește mormântul doamnei Maria Asanina Paleologhina, și acela unde se află lespezile funerare ale lui Bogdan al III-lea și a Mariei Cneajna a fost cândva pictat. Urme de culoare roșie se regăsesc pe soclul colonetelor, precum și la interiorul și exteriorul pereților de est și vest ai chivotului. La interior se mai păstrează un cap de sfânt, aureolat, pe fond albastru, dar și dunga roșie care separă registrele picturale⁴⁰⁴, fragmente de frescă considerate ca fiind realizate fie în timpul refacerilor întreprinse de Iacov Putneanul, fie într-o etapă mai nouă⁴⁰⁵. Recent a fost formulată ipoteza că urmele de pictură care decorează baldachinul ce adăpostește mormintele domnului Bogdan al III-lea și al surorii sale Maria Cneajna sunt mai vechi, ducând „totuși cu gândul la pictura secolelor XV–XVI, perioadă când a fost realizat și arcosoliul⁴⁰⁶.

Cel de al doilea baldachin din pronaosul bisericii Mănăstirii Putna se găsește în partea de nord (**Fig. 134**) și adăpostește mormintele domnului Ștefan cel Tânăr (Ștefăniță) și al doamnei Maria, una dintre soțiile lui Petru Rareș. Baldachinul, sculptat în gresie cu granulație fină, este susținut de două colonete de secțiune octogonală, având capitelurile decorate cu motive vegetale. Bolta baldachinului, arc în acoladă, este decorată la exterior cu un motiv vegetal stilizat și prezintă un pinaciu terminat cu o cruce latină. Panoul de vest al baldachinului, la exterior, este împodobit cu un motiv decorativ compozit, geometric și vegetal, care amintește ornamentica lespezii funerare a mitropolitului Iacov Putneanul, cel trecut la cele veșnice în anul 1788.

Mormântul doamnei Maria, soția lui Petru Rareș, se află lângă peretele de nord al pronaosului. Lespedea funerară (**Fig. 135**), dreptunghiulară, din gresie cu dimensiunile de 179×65×24,5 cm prezintă trama decorativă obișnuită în ornamentica pietrelor de mormânt de la Putna: un chenar marginal îngust, decorat cu o friză de frunze stilizate, inscripția, în limba slavonă, cu litere chirilice unciale, cu înălțimea de 8 cm și câmpul împodobit cu un motiv vegetal, semipalmete alungite care se împletesc și frunze de stejar (?), totul amintind de lespedea lui Ștefan cel Mare, pe care a copiat-o⁴⁰⁷. Inscripția funerară, care începe cu o cruce, în traducere, este aceasta: „De Dumnezeu cinstitorul și de Hristos iubitorul, Ioan Petru voievod, domn al Țării Moldovei, a împodobit acest mormânt doamnei sale Maria, care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri,

⁴⁰¹ G. Balș, *op. cit.*, p. 275, fig. 457.

⁴⁰² E. Kozak, *op. cit.*, 89–90, fig. 8.

⁴⁰³ *Ibidem*, p. 90; G. Balș, *op. cit.*, p. 275.

⁴⁰⁴ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 61, fig. 23 a, b.

⁴⁰⁵ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 596–597.

⁴⁰⁶ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 61–62.

⁴⁰⁷ G. Balș, *op. cit.*, p. 276, fig. 458.

veșnica ei pomenire, în anul 7037 (1529) luna iunie, ziua 28⁴⁰⁸. Soclul mormântului doamnei Maria, simplu, a fost pictat sau cel puțin colorat în roșu⁴⁰⁹.

Alături de mormântul doamnei Maria, la nivelul pardoselii, se află lespedea funerară aparținând lui Ștefăniță vodă, fiul lui Bogdan al III-lea și nepotul lui Ștefan cel Mare. Lespedea, din gresie cu granulație mare (**Fig. 136**), de formă trapezoidală, are următoarele dimensiuni: 142×61×54×25 cm. Chenarul marginal, îngust, a fost decorat cu un vrej sinuos de care au fost prinse semipalmete cu lobii rotunjiți, stângaci desenate. Inscripția, în limba slavonă, cu litere chirilice unciale, reușit trasate⁴¹⁰, cu înălțimea de 9,5 cm, care începe cu o cruce dublă, glăsuiește în traducere: „De Dumnezeu cinstitorul și de Hristos iubitorul Io Petru voievod, domn al Țării Moldovei, a împodobit acest mormânt nepotului său Ștefan voievod, care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7035 (1527) luna...”⁴¹¹. În câmp, o împletitură de semipalmete alungite amintește de motivul decorativ de pe lespedea de mormânt a tatălui său, domnul Bogdan al III-lea⁴¹². Astăzi piatra de mormânt a lui Ștefăniță vodă se prezintă deteriorată: lipsesc colțurile laturii de vest, partea superioară a câmpului este spartă, iar ultima parte a inscripției, care conținea luna și ziua morții a dispărut. Cu aproape o jumătate de veac în urmă a fost formulată ipoteza conform căreia lespezile funerare ale doamnei Maria, soția lui Petru Rareș și a lui Ștefăniță vodă au fost inversate, considerându-se că această schimbare s-a produs cu ocazia restaurării din anul 1901, executată sub conducerea arhitectului Karl A. Romstorfer⁴¹³.

Un fragment de lespede funerară (**Fig. 137**) care a trecut neobservat de-a lungul timpului a fost descoperit recent în pronaos, în partea dreaptă, orientat nord-sud, paralel cu zidul care separă gropnița de pronaos. Lespedea, fragmentară, cu dimensiunile de 80×53 cm lucrată din gresie, se mai păstrează doar în zona mediană. Câmpul central este complet șters, până la noi ajungând doar o parte a inscripției funerare, în limba slavonă, cu litere chirilice unciale, cu înălțimea de 9 cm, cu o grafie cu virtuți decorative. Inscripția, fragmentară, se citește în traducere: „... vistiernicului lui Ioan Ștefan voievod 98... luna iu...”⁴¹⁴. Editorul acestei inscripții fragmentare a propus întregirea textului, și implicit a anului când posesorul lespezii funerare s-a strămutat la veșnicele lăcașuri, 6998 (1490), întregire care a dus la stabilirea identității celui a cărui mormânt a fost acoperit de piatra funerară: „pan Ignatie numit Iuga, marele vistiernic al lui Ioan Ștefan voievod”⁴¹⁵. Pan Ignatie zis Iuga a dăruit Mănăstirii Putna în mai multe rânduri în anul 1476 mai multe bunuri: satul Șirăuți în ținutul

⁴⁰⁸ E. Kozak, *op. cit.*, p. 90–92, fig. 9.

⁴⁰⁹ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 52, 65.

⁴¹⁰ E. Kozak, *op. cit.*, p. 92–93.

⁴¹¹ *Ibidem*.

⁴¹² G. Balș, *op. cit.*, p. 277, fig. 459.

⁴¹³ Epifanie Norocel, *Mormintele din biserica mănăstirii Putna*, în **MMS**, XLII, 1966, 7–8, p. 580; Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 51–52.

⁴¹⁴ Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 258.

⁴¹⁵ *Ibidem*, 259–260.

Cernăuți, o cădelniță și un chivot de argint aurit, o sută de zloți ungurești, cai, oi⁴¹⁶. Ștefan S. Gorovei identifică mormântul lui Ignatie zis Iuga cu acela descoperit de comisia austriacă în anul 1856 în pronaos și atribuit incorect lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare⁴¹⁷, fiind de părere că marele vistiernic a fost înmormântat în biserica Mănăstirii Putna din voința domnului țării. În mormântarea cuiva în cuprinsul unei necropole dinastice, „încă din timpul vieții ctitorului, implica (vrând-nevrând !) și calitatea de pătaș la ctitorie, și/sau pe aceea de rudă apropiată”⁴¹⁸.

Alte morminte acoperite cu lespezi funerare se află în exonartex. În partea nordică, lângă intrare, se găsește o piatră de mormânt din gresie (**Fig. 138**)⁴¹⁹, cu granulație mare, de formă trapezoidală, cu dimensiunile de 159×57×49 cm, puternic afectată de trecerea timpului. Inscripția, în limba slavonă, cu litere chirilice unciale cu înălțimea de 7 cm, cu grafia elegantă a secolului al XV-lea, care începe cu o cruce glăsuiește în traducere: „Binecinstitorul domn al Țării Moldovei, Io Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod a împodobit mormântul acesta părintelui nostru, mitropolitul Sucevei, preasfințitului Kir Teoctist, care a murit în anul 6968 (1478) luna noiembrie 18”⁴²⁰. Lespedea funerară prezintă un chenar marginal cu un *entrelacs* compus din patru trese în relief, inscripția încadrează câmpul ornamentat cu o succesiune de semipalmete alungite care se împletesc. Ornamentul de pe piatra funerară a mitropolitului Teoctist amintește motivul decorativ întâlnit pe lespeada de pe mormântul domnului Bogdan al III-lea⁴²¹. A fost formulată ipoteza conform căreia lespeada mitropolitului Teoctist a fost așezată inițial peste mormântul amenajat în afara bisericii, fiind mutată în exonartex după edificarea lăcașului de cult din secolul al XVII-lea⁴²². Cercetările arheologice efectuate în anii 1969–1970 au dus la descoperirea, în afara vestigiilor bisericii construită în secolul al XV-lea a unor morminte cu amenajări deosebite. Se remarcă mormântul care a aparținut perioadei de înființare a bisericii inițiale, aflat în vecinătatea intrării de pe latura de sud a pridvorului actual, cu cripta realizată din lespezi de talie, mormânt care a adăpostit rămășițele pământești ale unui înalt ierarh⁴²³.

În partea de sud a exonartexului, într-o nișă în perete se află un sarcofag dintr-o piatră albicioasă, moale, care după părerea lui Kozak provine din Basarabia, de unde și denumirea de „piatră rusească”⁴²⁴. Lespeada funerară (**Fig. 140**), cu dimensiunile de 164×66×15,5 cm este susținută de un soclu înalt de 75 cm. Inscripția de pe lespeada, în limba română, cu litere chirilice înalte de 9 cm, care începe cu o cruce este următoarea:

⁴¹⁶ DRH, A, II, nr. 205, p. 310–311; nr. 297, 314–315; nr. 208, p. 315–316.

⁴¹⁷ Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 261–262.

⁴¹⁸ *Ibidem*, p. 263–270.

⁴¹⁹ O reconstituire recentă a inscripției și a decorului lespezii de mormânt (**Fig. 139**) ne-a fost pusă la dispoziție pentru publicare de către părintele Timotei Tiron de la Mănăstirea Putna (n. ed.).

⁴²⁰ E. Kozak, *op. cit.*, p. 74–75; *Repertoriul monumentelor*, p. 248.

⁴²¹ G. Balș, *op. cit.*, p. 273–274, fig. 451.

⁴²² Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 62–63; Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *op. cit.*, p. 16 și nota 47.

⁴²³ Nicolae N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 33, fig. 12.

⁴²⁴ E. Kozak, *op. cit.*, p. 78.

„Acest gropnic iaste al preasfințitului mitropolit al Moldovei și înitorul acestei sfinte mănăstiri, kir Iacov care s-a mutat către vecinicile lăcașuri la anii 7286 (1788) în luna mai 15”, inscripție care se continuă pe latura de nord a frontonului: „carele din schimă s-au numit Eutimie”⁴²⁵ (**Fig. 141**). Lespedea funerară este încadrată de un chenar format dintr-o linie în relief, întreruptă la distanță egală, de grupe a câte trei sfere, urmează inscripția și câmpul central, purtând la partea superioară un ornament heraldic, emblema mitropolitului, un cartuș baroc în care se află un engolpion, cartuș surmontat de o mitră și încadrat de cruce și cârjă, restul fiind acoperit cu un ornament vegetal, vrejuri de care sunt prinse frunze și semipalmete. Soclul mormântului (**Fig. 142**) reia emblema mitropolitană, simplificată, mitra cruciformă, crucea și paterița încrucișate, precum și un motiv decorativ compozit, elemente geometrice liniare dar și vrejuri de care sunt prinși ciorchini de struguri și frunze de viță stilizate, totul purtând pecetea ornamenticii baroce⁴²⁶.

Lângă sarcofagul mitropolitului Iacov Putneanul, la nivelul pardoselii se găsește o lespede funerară trapezoidală (**Fig. 143**), cu dimensiunile de 165×67×61×19 cm, lucrată din „piatră rusească”, plasată peste mormântul părinților mitropolitului. Inscripția în limba română, cu caractere chirilice, cu înălțimea de 8 cm care începe cu o cruce se află lângă marginea liniară a pietrei și are următorul conținut: „Supt această piatră zac oasele robilor lui Dumnezeu kir Andrian ieromonah și Mariana, monahia, după trup părinții a preasfințitului mitropolit al Moldovei kir Iacov al căror oase s-au adus aici în anii 7266 (1758) ianuarie 20”⁴²⁷. Inscripția, deteriorată, a fost reîntregită de Eugen Kozak după textul publicat de episcopul Melchisedec Ștefănescu, cel care a vizitat Mănăstirea Putna în vara anului 1882⁴²⁸. În câmpul lespezii se află o vază cu două toarte și corp globular din care pleacă o plantă cu frunze elegant arcuite și flori cordiforme, masive⁴²⁹.

Eugen Kozak menționează că în anul 1902, în timpul lucrărilor de restaurare executate sub conducerea arhitectului Karl A. Romstorfer, în exteriorul bisericii, sub treptele de la intrarea de pe latura de sud a fost descoperit un fragment de lespede funerară, din gresie, cu lungimea de 105 m și grosimea de 19 cm, pe care se afla o inscripție în limba slavonă, cu litere chirilice, cu înălțimea de 10 cm, cu următorul conținut, în traducere: „... ca s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7066 (1558) luna...”⁴³⁰. Inscripția, păstrată după descoperire lângă zidul de sud al pridvorului, a dispărut.

La exteriorul bisericii se mai află astăzi trei lespezi funerare, după cum urmează.

Lângă peretele de nord al absidei altarului se găsește piatra de mormânt a episcopului de Rădăuți, Teofan, care și-a avut metania la Putna. Lespedea (**Fig. 144**),

⁴²⁵ *Ibidem*, p. 78–79.

⁴²⁶ E. Kozak, *op. cit.*, p. 78.

⁴²⁷ *Ibidem*, p. 79–80.

⁴²⁸ Melchisedec Ștefănescu, *op. cit.*, p. 253.

⁴²⁹ E. Kozak, *op. cit.*, p. 79–80; D. Dan, *op. cit.*, p. 41.

⁴³⁰ *Ibidem*, p. 93. *Vezi* și Epifanie Norocel, *op. cit.*, p. 581, nota 26, unde anul este citit 7060, considerându-se că unul dintre cei care au publicat inscripția, în speță Dimitrie Dan, a citit incorect 7066. Primul editor al fragmentului de inscripție este E. Kozak care a notat anul 7066.

de gresie nisipoasă, trapezoidală, cu dimensiunile de 150×54×48×27cm prezintă un chenar marginal decorat cu un șir de triunghiuri, urmat de inscripția în limba slavonă, cu litere chirilice, cu înălțimea de 9 cm, câmpul fiind ocupat cu o succesiune de motive cordiforme în care au fost înscrise palmete. Laturile scurte ale inscripției au la colțuri câte o rozetă cu opt petale. Inscripția care începe cu o cruce glăsuiește în traducere: „Aceasta este piatra mormântului pe care și-a făcut-o sieși Teofan, fost episcop de Rădăuți, ieșit de la Putna, care a și murit în 7178 (1670)⁴³¹. Kozak a considerat că piatra de mormânt a fost sculptată chiar de episcopul Teofan, data morții fiind adăugată de o altă mână⁴³². Suntem de părere că de fapt episcopul Teofan s-a îngrijit doar de executarea lespedii funerare, fiind comanditarul și nu executantul acesteia.

Pe latura de sud a bisericii, lângă absida altarului, aproximativ în dreptul diaconiconului, se află o lespede de mormânt de gresie (**Fig. 145**), trapezoidală, cu dimensiunile de 159×62×55 cm, fără inscripție. Chenarul marginal prezintă în colțuri câte o floare stilizată, laturile fiind decorate cu un vrej de care au fost prinse frunze alungite. Câmpul, gol, are în mijloc un orificiu circular. Tradiția existentă în mănăstire atribuie mormântul acoperit de această lespede sfântului Ilie Iorest⁴³³, fost mitropolit al Transilvaniei între anii 1640–1643, ierarh care și-a avut metania la Putna, unde s-a și retras după destituirea și întemnițarea sa din ordinul principelui calvin Gheorghe Rákóczi I, și unde a murit la 12 martie 1678⁴³⁴.

Cel de al treilea mormânt aflat la exteriorul bisericii, plasat în zona de sud, lângă primul contrafort este acela al episcopului Bucovinei, arhimandritul Isaia Baloșescul, care și-a avut și el metania la Mănăstirea Putna, unde a fost, pentru o scurtă perioadă de timp, în anii 1805–1808 și egumen⁴³⁵. Lespedea funerară (**Fig. 146**), din gresie cu granulație mare, trapezoidală, cu dimensiunile de 192×96×93 cm, prezintă marginea decorată cu un vrej de care au fost prinși ciorchini de struguri. Câmpul este ocupat de inscripția în limba română, cu litere chirilice cu înălțimea variind între 5–7 cm, care a fost dispusă pe 16 rânduri. Textul inscripției este următorul: „Păstoriul Bocovinii, preasf(i)nți Isaie Băloșescul. Avere lui au împărțit și spre bun monastirescul, un an și încă preste zece cărma ep(i)scopiei purtând, cu fapte chiiar pre(a) vrednice neobosit ori și când optzeăciși un an au viețuit întru cinste și mărire și viia lui Hr(i)stos au sădit, vecinica lui pomenire. La 14 septe(mvrie) (1)834 au răpousat mutându-să drept către D(o)mnul și aice pacinic liman au aflat, sigură soartă a tot omul!”. Pe soclul primului contrafort de pe latura de sud se află crucea episcopului Isaia Băloșescul. Crucea, latină, cu înălțimea de 202 cm și lungimea celor trei brațe treflate decorate cu câte o stea cu șase raze fiind de 90 cm. Pe brațul vertical al crucii se află sculptată

⁴³¹ E. Kozak, *op. cit.*, p. 94–95.

⁴³² *Ibidem*, p. 94–95.

⁴³³ Ștefan S. Gorovei, *Perioada 1529–1700*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 52, p. 53, fig. 34.

⁴³⁴ M. Păcurariu, *Mitropolitul Ilie Iorest al Transilvaniei. La 300 de ani de la moartea sa*, în **BOR**, XCI, 1978, 9–10, p. 1149–1163.

⁴³⁵ Ieromonah Dosoftei Dijmărescu, Monah Alexie Cojocar, *Sub stăpânirea austriacă 1775–1918*, în vol. *Sfânta Mănăstire Putna*, 2010, p. 63.

emblema heraldică a episcopului Bucovinei: mitră cruciferă, omofor, engolpion, cruce și pateriță încrucișate, bederniță. Inscripția, în limba română, dispusă pe nouă rânduri, este următoarea: „Omul ca iarba, zilele lui ca floarea câmpului așa va înflori”. La baza crucii, două oase încrucișate, suprapuse de un craniu⁴³⁶.

În lapidariul amenajat pe latura de est a zidului de incintă al Mănăstirii Putna se află mai multe fragmente de pietre funerare, cu inscripții în limba slavonă, din care se mai păstrează doar câteva cuvinte, ceea ce face greu dacă nu imposibil de încadrat cronologic și, în consecință, de a putea stabili pe mormântul cui au fost așezate⁴³⁷.

Un fragment de lespede cu inscripția în limba slavonă și data parțială 72... /1691–1791) a fost refolosit, tot ca piatră de mormânt. Pe una din fețe a fost cioplită o cruce dublă, literele Is. Hs. Ni <Ka> și inscripția, în limba română: „Aice odihnește robul (lui) Dumnezeu Dosothei stareț, în anul 7262 (1753), s(e)pt(embrie) 2” (data este în limba slavonă)⁴³⁸.

În interiorul bisericii Mănăstirii Putna au fost descoperite 30 de morminte. Până la noi au ajuns doar 12 lespezi funerare decorate cu motive vegetale și compozite și inscripții în limba slavonă, iar din secolul al XVIII-lea în română. Au mai fost descoperite de-a lungul timpului și fragmente de pietre funerare rămase, din păcate, anonime, deși cel puțin pentru una dintre ele s-a încercat să i se identifice posesorul.

Vicisitudinile prin care a trecut ctitoria lui Ștefan cel Mare, refacerile întreprinse de-a lungul vremii au sărăcit zestrea sculpturilor în piatră de la Mănăstirea Putna, indiferent de destinația acestora. Multe dintre ele au dispărut, unele au fost refolosite ca piatră de construcție, altele au fost uitate sau rătăcite. Putem doar să sperăm că unele detalii de arhitectură sculptate în piatră descoperite în cursul săpăturilor arheologice și, de ce nu, chiar fragmente de inscripții să fie regăsite.

Paraschiva Victoria Batariuc (†)

2.4. Pietre fără legătură cu arhitectura majoră a complexului

Fântâna

Economia practică și folosirea apei în scopuri cultice (la slujbe) au impus de la început prezența unor surse de apă „bună” și „curată”. Nici o mănăstire nu s-a sustras acestei reguli. Cum bine se știe, Putna nu duce lipsă de izvoare care nu sunt doar o binecuvântare a lăcașului, ci și o adevărată pacoste pentru viața clădirilor și a viețuitorilor ei. Prezența acestui regim de izvoare, curse dinspre nord, rezolva ușor alimentarea cu apă potabilă, dacă ea se zăgăzuia înțelept. *Fântâna* este o „mobilă”

⁴³⁶ Transcrierea inscripției de pe crucea și lespeda de mormânt a episcopului Isaia Băloșescul a fost făcută de părintele Alexie Cojocar. Îi mulțumim pentru ajutorul dat.

⁴³⁷ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 37, nota 3.

⁴³⁸ *Ibidem*, p. 37–38, nota 3. O identificare nouă, sub identitatea starețului Dosothei de la Sihăstria Putnei, v. la Dosothei Dijmărescu, *Relația dintre Mănăstirea Putna și așezămintele ei monahale în sec. al XVII-lea*, în *AP*, X, 2016, 2, p. 78.

mănăstirească independentă. În același timp, și o avere în sine, pe care își permiteau a o face doar o parte dintre membri societății. Urmare a acestui fapt, ea devine parte componentă a patrimoniului vechi, supusă unei atenții speciale.

Din păcate, puteam doar constata că nici o cercetare arheologică nu se referă la vreo fântână mai veche în perimetrul actualei mănăstiri. Dacă incinta a fost închisă curând după întemeiere, sursa de apă trebuia rezolvată fie prin aducțiune de conducte, de la izvoare exterioare, fie prin săparea unor puțuri. A rămâne la ideea „apei de izvor”, culeasă de apari, este o formulă pastoral de idilică, care nu se poate menține într-o amenajare de calibrul mănăstirii noastre.

Pe de altă parte, actualei fântâni i se poate bănuia apariția încă din secolul al XV-lea. Rostul ei a fost unul complex. Odată, adâncimea sa nu trebuia să-i fie exagerată, pentru că apa freatică nu este nici ea la mare adâncime. Nivelul inferior al cotelor de săpare intervine salutar numai atunci când este secetă. Pe de altă parte, orice fântână a fost, în orice ansamblu medieval, o cheie de orientare a drenurilor de izvoare sau ape pluviale.

Imaginile cele mai vechi care ne stau la dispoziție (**Fig. 147**) relevă faptul că actuala fântână și-a conservat amplasamentul cel puțin din secolul al XVIII-lea. Tot de atunci se menționează construcția unei cișmele (1760/1761)⁴³⁹. Termenul poate fi însă rejudicat în sensul unei refaceri de utilitate mai veche. Cum am mai menționat, o conductă arheologică, clasată cronologic în secolul al XVII-lea, își îndreaptă traseul tocmai către zona în care se află fântâna actuală. În paralel, în lapidariul independent, dispunem de jgheaburi din piatră (**Cat. 44, 68**), a căror datare a fost făcută mai generos, în secolele XVI–XVII. Reconsiderând informațiile, putem însă admite că ele se pot data și în secolele XV–XVI. Dacă avem în vedere aceste instalații, ar fi greu de admis ca o fântână să nu le fi fost contemporană.

Fântâna actuală (**Fig. 148**) se compune din patru părți distincte. Jumătate dintre ele au apărut târziu, în secolul XX, la marele șantier care s-a ocupat de întregul ansamblu. Vom constata imediat că aceste componente s-au montat fără vreo relație cu părțile vechi și, în modul cel mai evident, fără să se stabilească prin studiu vreo realitate mai veche de recuperat. Astfel a apărut o manșonare exterioară, operată cu piatră de râu, care pare a nu se conjuga fericit cu interiorul cavei, din moment ce deja prezintă semne de deteriorare (fisuri și tendințe de desprindere). Cauza nu poate fi decât incompatibilitatea liantelor: mortare de var, contrapuse la cele noi, cu ciment. La fel, acoperișul și mecanismul de ridicare a apei sunt în întregime noi, din lemn. Forma acestora obturează posibilitatea unei cercetări integrale. De asemenea, se poate afirma cu deplină responsabilitate că forma reconstituită nu se motivează în vreo realitate istorică, fiind în întregime capriciul arhitecților care au coordonat lucrările de restaurare.

Cea mai veche reprezentare a fântânii, din secolul al XVIII-lea, ne-o redă distinct, în așa fel încât pare neîndoielnic că a avut elemente supraterane din piatră.

⁴³⁹ C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, p. 89; Cristian Moisesescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 60.

După mijlocul secolului al XIX-lea (**Fig. 3**) avea deja un ghizd unghiular, cu o casă din șipci, acoperită cu un coif piramidal.

Cele constatate par a fi contrare cu ceea ce se conservă din părțile cele mai vechi ale fântâniei. Cava de adâncime, până la pânza de apă, a fost amenajată la un diametru de 2,23 m, din piatră amestecată, de râu și carieră, cu mortar puțin, doar în zonele sale superioare, ori în așa fel spălat încât nu se mai lasă văzut fără o coborâre anume și o investigare specială. Soluția era una autentică: pietrele urmau să admită filtrarea apei și prin pereții tubulaturi puținului. Dacă acceptăm ideea că aceasta este fântâna de secol XV, atunci, în mod sigur, această parte cilindrică ar fi de admis ca fiind componenta sa originală. Oricum, la eventuala sa golire ori curățare, ca peste tot, depozitul de pe fundul ei poate fi una dintre cele mai fascinante „comori” arheologice ale locului, asigurându-i și datarea corectă. Mai notăm că funcționând continuu, mănăstirea are toate șansele să fie în posesia uneia dintre cele mai vechi fântâni utilizate, din întreaga Moldovă.

Peste cava descrisă, s-au lăsat apoi montate două asize de blocuri cioplite și fasonate. Ele ajung să depășească nivelul actual de călcare și să formeze ghizdul de suprafață. Grosimea lor este imposibil de determinat datorită manșonării exterioare cu zidărie cimentată. Oricum, coronamentul ghizdului a conținut patru pietre inegale ca dimensiuni, profilate înspre interior. A fost identificat un mic umăr, realizat în unghi drept, nu mai lat de 0,02–0,03 m (**Fig. 149**). Nu știm dacă a existat un alt profil de piatră înspre exterior, pentru că el a fost cămășuit de zidăria cea nouă. Dacă el este astăzi ascuns din cauza soluției ultime de restaurare, noi putem doar bănuși că el trebuie să fi existat totuși într-o formă oarecare, care să excludă însă o muchie simplă, realizată în unghiuri drepte.

Pe suprafața plană a coronamentului ghizdului s-a lăsat văzut încă un element prețios care descifrează parțial vechea folosirea a fântâniei. Este vorba despre amprenta clară a inserției unui drug de fier, înfipt vertical, cu secțiune aproape pătrată (circa 0,025 m). El trebuie să fi avut măcar o pereche, pe partea diametral opusă a gurii fântâniei. Numai că acolo el este ascuns de partea fixă a capacului din lemn.

Noi socotim că cel puțin umărul interior și auxiliarele sale din fier, acum dispărute, au fost elemente care au apărut în secolul al XVIII-lea ori al XIX-lea. Ele ne indică faptul că peste cavă a fost odinioară un chepeng din lemn, sprijinit pe micul umăr descris mai sus, iar manevrarea găleții era ușurată de o schelărie/arcatură metalică. Abia după înlăturarea ambalajelor de lemn ale coronamentului s-ar putea face o estimate a structurii scheletului și o eventuală raportare, prin analogie, la fântâni istorice care mai conservă asemenea componente.

Aducțiunile de apă

Despre amenajări cu *conducte* din ceramică, legate cu mortar, poziționate apoi în jgheaburi („canale”) din piatră, acoperite cu lespezi din pietre de râu, cu datare în secolul al XVI-lea, au scris și cercetătorii arheologi ai Mănăstirii Putna. Și tot ei au numit apoi un (alt?) sistem de drenaj care răzbătea prin grosimea unui zid de

incintă⁴⁴⁰. Mai mult decât atât, pe două planșe distincte, avem de văzut și secțiuni prin aceste instalații, cu profil dreptunghiular, bazate și căpăcuite de lespezi⁴⁴¹. Important este că peste un sector din acest traseu a fost găsit un mormânt cu o monedă din anul 1545⁴⁴². Faptul procură o datare rezonabilă, *ante quem*.

Doar în textul raportului arheologic și pe planșa generală publicată în anul 1959, traseul a fost datat în secolul al XVII-lea⁴⁴³. Nu ni s-a motivat vreodată această nouă cronologie, cum nici cea dintâi, de altfel.

Încercând o rezumare, este de scris că dacă nu s-au păstrat, se pare, decât amprente ale conductelor din lemn, în schimb dispunem de *jpgheaburi* din piatră despre care nu posedăm nici un fel de paragrafe. Acum știm destul de bine că aceste realizări pot servi drept *suport* pentru conducte din lemn ori ceramică, ori pot fi utilizate simplu, drept canale pentru mișcarea apei. În primul caz, este mai sigur să admitem că ar fi vorba despre *apă potabilă*, în al doilea, despre *apă menajeră*. Conductele ceramice au mai fost menționate⁴⁴⁴ și fără să avem vreo sugestie despre asocierea lor cu *jpgheaburile* din piatră. Autorii au fost interpretatori ai informației, le-au datat în secolul al XVI-lea și le-au legat ba de un spital (corect bolniță), ba de „casa domnească” nouă, a lui Alexandru Lăpușneanu. Abia în anul 2016, s-a scris că fuseseră instalate în același „lăcaș”, iar două piese întregi au fost publicate⁴⁴⁵ în așa manieră încât să putem scrie ceva despre ele.

Pe latura de vest, unde incinta este încălecată, sigur datorită unor refaceri, arheologii s-au referit la „prezența unui canal de drenaj amenajat târziu”, „lucrat în grosimea unui zid vechi, demantelat”, acoperit cu pietre de râu⁴⁴⁶. Însă, nici un singur dren nu ar fi util dacă este orientat cu panta de scurgere în *direcția clădirilor pe care ar fi trebuit să le ferească de apă*. Coroborând lucrurile cu planul publicat, pentru noi devine limpede că a fost vorba despre o *aducțiune* care se îndrepta către ruinele caselor domnești (posibil cu traseul spre actuala fântână), iar apoi, mai departe, despre o *evacuare* care părăsea același sector. Ceea ce au observat arheologii este că între biserică și „casele domnești” existase o cădere de nivel semnificativă „de aproape doi metri”⁴⁴⁷, ceea ce ar fi însemnat că izvoarele aveau capacitatea de a produce chiar și

⁴⁴⁰ *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 24–25. Reluare din MCA, IV, 1957. Aducțiunile sau evacuările au fost refăcute în sec. XVIII (*ibidem*, p. 33).

⁴⁴¹ *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, pl. 2/4 și 2/5.

⁴⁴² *Ibidem*. Notăm doar în treacăt că această monedă nu figurează în colecțiile mănăstirii. Vezi Monica Dejan, *Monede aflate în colecția mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 97–123.

⁴⁴³ I. Nestor, T. Martinovici *et alii*, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 33; pl. 1.

⁴⁴⁴ V. Gonța, Al. I. Gonța, *Un spital de mănăstire la Putna în veacul al XVI-lea*, în MMS, XXXIX, 1963, 9–10, p. 595; Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 8–9, 28.

⁴⁴⁵ Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 46.

⁴⁴⁶ I. Nestor, Gh. Diaconu *et alii*, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 25–26.

⁴⁴⁷ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 25.

țâșnitori (dacă nu chiar arteziene).

Din ceea ce există astăzi la Putna, constatăm că dispunem de două jgheaburi de dimensiuni relativ asemănătoare (Cat. 44, 68). Peste toate, există urme de văruire simplă, fapt ce nu face decât să accentueze deruta legată de originea și folosirea lor în timp. Aceasta pentru că văruirea nu se justifica dacă piesele ar fi fost destinate îngropării. Ea putea să apară doar în situația în care componentele discutate nu au fost cumva reutilizate tardiv la/în elevația altor construcții.

Asemenea lucrări din piatră există încă, dar nu sunt datate așa cum s-a făcut la Putna. Pe cele (nu știm dacă conducte sau jgheaburi) din lemn, Petru Rareș le-a pomenit explicit într-un act din 1545, dat pentru Mănăstirea Căpriană, cu termenii de „fântână cu *budăi* de stejar”⁴⁴⁸. Din același document se putea reține măcar faptul că mănăstirile nu erau deloc străine de asemenea tipuri de amenajări. Căpriană nu fusese nici prima și desigur nici ultima mănăstire care întrebuițase asemenea dotații de civilizație.

Abia în zilele noastre numitele componente de „conducte” au fost identificate și s-au dovedit de un calibru mai mic, comparate cu cele ale Cetății de Scaun ale Sucevei⁴⁴⁹, unde ele existaseră de asemenea. Deocamdată, Putna și Suceava sunt singurele obiective din Moldova care dețin astfel de lucrări sprijinite prin componente din piatră. Deosebirea de calibre nu este de nici un ajutor pentru a scrie despre vreo posibilitate de a nu fi fost contemporane. Iarăși, trebuie să o scriem apăsat, existase un context care apela la hidrotehnică într-o manieră pe care nici nu am îndrăznit să o amintim în urmă cu câteva decenii. Asemenea detalii sunt de natură să îndrepte stăruitor către comparația performanțelor înregistrate la capitala domnească și să constate ceea ce s-a transferat ori selectat din principala rezidență princiară a Moldovei și la Putna. Povestea lor este însă mai complicată decât ar părea la prima vedere, deoarece conducte similare, datate în secolul al XVI-lea, au fost semnalate deja cu ani în urmă și la Sucevița⁴⁵⁰. Aceasta înseamnă că istoria lor în Moldova a fost mai lungă și mai interesantă decât a fost ea vreodată redactată.

În schimb, analogiile jgheaburilor se regăsesc în Transilvania. Le avem menționate direct în perioada 1520–1521, la cetatea Tăuți (jud. Alba)⁴⁵¹. Surpriza cea mai remarcabilă este oferită de cercetarea arheologică a anilor din urmă de la cetatea Devei (jud. Hunedoara), unde piese perfect similare celor de la Suceava au fost găsite până în gura cisternei cetății. Scocuri din același material, care erau situate lângă cisternă, erau de multă vreme semnalate la cetatea de la Podul Dâmboviței (jud. Argeș)⁴⁵², care, precum se știe, a aparținut tot structurilor politice din interiorul

⁴⁴⁸ *Documente privind istoria României. A. Moldova. Veacul XVI. Vol. I, București, 19, p. 606, nr. 11.*

⁴⁴⁹ A. A. Rusu, *Mănuirea apei în cetatea Sucevei*, în *Suceava*, XLI, 2014, p. 105–106.

⁴⁵⁰ D. Moraru, *Un apeduct din secolul XVI descoperit la complexul Sucevița*, în vol. *Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor. 1963, București, [1963?]*, p. 142–143.

⁴⁵¹ A. A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 234.

⁴⁵² *Ibidem*; Gh. I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească (sec. XIII–XVI)*,

Carpaților. Toate analogiile invocate conduc către datări ce gravitează în jurul secolului al XVI-lea.

Concomitent, un alt bloc de piatră, înfipt în paramentul turnului de poartă, pare a trimite tot către o rețea cu apă. Blocul este foarte bine personalizat (**Fig. 150**), dispunând de o șanțuire a cărei cea mai probabilă rațiune ar fi numai pentru orientarea unei curgeri de apă. Aceasta poate însemna că cel puțin un aranjament de fluide, cu debit redus, așa cum o indică calibrul jgheabului, a fost folosit la Putna într-o vreme timpurie. Putem merge și mai departe, încercând a afla și cărui tip de soluție de ansamblu aparținuse blocul cel rătăcit și singuratic. Calibrul trimite către „ceva mic”. Ar putea proveni de la scurgerea instalației de spălat ritual mâinile, pentru slujbă, în biserică („piscina”) ori de la vreo fostă fântână țâșnitoare.

Pe lângă pietrele utilizate cu certitudine la amenajările de folosire a apei, altele se pot încadra în aceeași categorie, dar în egală măsură se poate să fi avut alte destinații, fie originare, fie secundare prin refolosire. Facem referire la blocul de piatră cu sifon (**Cat. 74**) pentru care s-a găsit analogie la biserica Mănăstirii Tazlău într-o piatră asemănătoare folosită pentru aprinderea/curățarea cădelniței în altar. Totuși, la prima vedere, duce cu gândul la instalația de spălare a mâinilor în altar. O altă variantă, de bază a unui recipient de stoarcere, ar fi încă de discutat numai dacă piatra nu a fost reutilizată după destinația sa inițială.

Nu în cele din urmă, mai există cele două pietre care par a sugera capacul unui cămin de vizitare de la un sistem de aducțiune a apei (**Cat. 99**) și care, putem spune cu siguranță, au aparținut zestrei tardive, post-medievale, a mănăstirii.

Pavajele

Deși nu se pot categorisi drept ziduri, fac parte integrantă și esențială din orice complex arhitectonic funcțional și de prestigiu. Ar fi absurd să ne imaginăm că ele nu se extindeau peste tot, în locuri unde se călca mult și curgea apă. Mențiunile documentare sunt foarte rare, însă deja revelatoare⁴⁵³.

Disponem de descrierea dalajelor din interiorul bisericii. Ni s-a mai spus că amenajarea ar fi fost unitară⁴⁵⁴. Nu știm dacă ele au fost complet refăcute în secolul al XVII-lea ori, o oarecare parte, poate anume localizată, a provenit din lotul cel vechi, al primei biserici ori măcar dinaintea refacerii celei de-a doua⁴⁵⁵. În cursul celor două veacuri de existență, este aproape imposibil de admis ca vechiul dalaj să se fi conservat intact. Aceasta cu atât mai mult cu cât necesitatea înhumărilor le-a bulversat pe o

București, 1981, p. 123.

⁴⁵³ În anul 1548, la Sibiu, se menționează un pavaj sub acoperiș (pavimentum și testudinem). Vezi *Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt. V. „zu urkundt in das Stadtbuch lassen einschreinden”. Die ältesten Protokolle von Hermannstadt und der Sächsischen Nationuniversität (1522–1565)*. Ed. Mária Pakucs-Wilcocks. Hermannstadt – Bonn, 2016, p. 180, nr. 246.

⁴⁵⁴ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 186.

⁴⁵⁵ Idee strecurată recent la Voica-Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Rezultatele cercetărilor arheologice din aria incintei mănăstirii Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la mănăstirea Putna*, II, Mănăstirea Putna, 2016, p. 27.

bună parte dintre ele, dacă nu le-ar fi chiar distrus.

Cele din preajma bisericii au fost definite „trotoare”⁴⁵⁶ și în afara faptului că ar fi dispus de interpretări divergente, nu posedă amănunte de judecată. Ba se discută și despre „lespezi” atât de personalizate încât s-a sugerat că ar fi identificabile. În fața nordică a actualei stăreții, arheologii au admirat „un frumos pavaj de lespezi de piatră”⁴⁵⁷. Există certitudinea că și șantierul coordonat de către arhitectul Romstorfer ar fi folosit dalaje, însă nu putem să marcăm precis identitatea lor. Dintr-un profil arheologic publicat se deduce că el a avut o extensiune serioasă, comparat cu cele vechi⁴⁵⁸.

Arheologii au scris însă și despre pavaje combinate, din pietre de râu și dale⁴⁵⁹. Altă generație a descris pavajele interioare celei de-a doua biserici cu „lespezi plate de piatră de râu, sumar fasonate”, cu presupunerea că fuseseră amplasate numai ca interspații de la vechile dale, ale primei biserici, recuperate⁴⁶⁰. O piatră de râu nu poate fi însă fasonată, ci, cel mult, tocită prin călcare îndelungată. Iar combinația dale-pietre de râu este într-atât de inestetică și păguboasă la folosire, încât ar putea fi descalificată la nivelul unui suport pentru podele din lemn.

Au fost însă diferențiate în funcție de amplasamentul lor specific. Dintr-o imagine de lângă biserică putem înțelege ceva mai mult: au existat pietre grosier cioplite la forme rectangulare⁴⁶¹. Pentru cele din urmă ar fi trebuit să avem măcar garanția vreunei certitudini, deoarece asemenea lespezi erau foarte potrivite pentru a acoperi traseele de drenaj/drenare. În jurul bisericii a fost semnalat însă și „o pătură subțire de nisip și pietriș mărunț”⁴⁶². Este însă elementar pentru oricare pieton că un asemenea strat nu poate fi socotit o rânduială pentru umbrelt aglomerat, nici măcar pentru o casă simplă, nicidecum pentru o biserică. De aceea, credem că ar fi meritat menținute tot numai ca sugestii de suporturi, pentru dalaje demontate (într-un mod relativ similar, dar mai puțin îngrijit, ca la interiorul lăcașului), ori simple depuneri formate de câte o mare revărsare de ape.

O altă imagine, a „pavajului de secol XV” tăind oblic distanța dintre extrema

⁴⁵⁶ Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 183.

⁴⁵⁷ I. Nestor, T. Martinovici et alii, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 33. Menționat tot pentru calitatea sa, dar în continuare fără descriere, la M. D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate*, p. 97.

⁴⁵⁸ I. Nestor, Gh. Diaconu et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, Mănăstirea Putna, 2007, pl. 2. Menționăm doar în treacăt soluția totalmente insalubră și contrară tuturor sistemelor medievale sau premoderne, prin care biserica a primit (ante anii 1970) o șapă de beton, peste care s-au montat plăci ceramice. Igrasia a dobândit un nou domiciliu.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, p. 21.

⁴⁶⁰ Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice din anii 1969–1970*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, Mănăstirea Putna, 2007, p. 196, nota 44 (cu presupunerea).

⁴⁶¹ Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură*, p. 112, imaginea la p. 114/c.

⁴⁶² Nicolae N. Pușcașu, Maria Voica Pușcașu, *Bisericile Putnei. Cercetările arheologice*, p. 185.

de sud-vest a bisericii și direcția fântânii⁴⁶³, arată alte tipuri de dale, neregulate, dar nici acelea de râu. Ca să marcheze finalul acestor relicve, în anul 1971 se scria că o „comisie” de la București stabilise ca necesară „sistemizarea integrală a spațiului interior și exterior a complexului mănăstiresc”⁴⁶⁴. Operațiunea nu se putea împlini fără măturarea, fără asistență arheologică, a unor mari suprafețe de curte, din care tocmai vechile aranjamente de călcare urmau a fi sacrificate fără remușcări.

Arheologic au fost semnalate cinci trasee separate de pavaje. Pe planul săpăturilor arheologice din 1955, ele sunt marcate drept „dalaje” și se datează în secolul al XV-lea. Ulterior s-au declasat în calitate, prin desemnarea lor drept „pavaje”. Evident, prima denumire face precizare și la forma acelora. Însă ea se potrivește deopotrivă și pentru interior de biserică, cu diferențe substanțiale de material și execuție.

Cum bine se știe, în vremurile lor de utilitate, erau postate doar acolo unde se aflau accesese și cele mai frecvente poteci de circulație interioară. Într-o analiză globală, ar fi înlesnit analiza funcționalităților de componente ale mănăstirii. Nu ar fi avut nici un fel de logică în preajma altarului unde, până la reglementările cele mai aspre instituite de austriecii celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, au fost făcute mereu înhumări ale colectivității monastice.

Cel mai interesant este cel care a fost datat în secolul al XV-lea și pornea din vestul bisericii, către sud-est, respectiv către fântâna actuală și ceea ce am definit convențional drept „aripa de vest” a câmpului de ruine vizibil în colțul de sud-est al complexului monastic. A primit și o neinspirată categorisire de „cărare pavată”⁴⁶⁵. Nu există indiciu mai bun pentru o judecată parțială a funcționalităților componentelor, ca și când o asemenea cale de comunicare ar fi fost o realitate medievală curentă în oricare sat aservit. Într-o reluare zonală s-a ajuns la concluzia că, de fapt, sunt chiar două pavaje diferite, cel de mai sus fiind refăcut după terminarea bisericii de la mijloc de secol XVII⁴⁶⁶. Greu de stabilit cărui sector anume i s-au găsit dedesubt câteva morminte⁴⁶⁷. Un „pavaj” ori traseu de circulație pe două nivele mărturisește însă suficient de bine continuități de utilizări pe lungi intervale de timp.

Faptul că s-ar fi descoperit materiale ceramice din secolul al XV-lea⁴⁶⁸ naște suspiciunea că nu s-ar fi folosit mai târziu, ba chiar a fost sigilat. Acum putem spune cu toată certitudinea că nici în deceniul al șaselea al secolului al XX-lea, nici măcar acum,

⁴⁶³ I. Nestor, Gh. Diaconu et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, fig. 2.

⁴⁶⁴ R. Florescu, L. Roșu, *Complexul monumental Putna. Discuții în legătură cu unele rezultate la acest monument*, în *BMI*, XL, 1, 1971, p. 71.

⁴⁶⁵ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p. 15.

⁴⁶⁶ I. Nestor, T. Martinovici et alii, *Șantierul arheologic Suceava. Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 34. Textul a fost semnat de către Gh. Diaconu.

⁴⁶⁷ Paraschiva Victoria Batariuc, *Putna înainte de Putna. Puncte de vedere privind începuturile mănăstirii*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 53.

⁴⁶⁸ I. Nestor, Gh. Diaconu et alii, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți)*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, I, p. 21.

nu există capacitatea științifică de a delimita astfel cronologic resturile ceramice, ci numai pe sectoare de timp mai largi. Mai departe, situația stratigrafică relevă că deasupra aceluiași pavaj sunt urmele de distrugere din secolul al XVII-lea, ale bisericii. Concluzia este deci cea care ar indica două variante: ori pavajul s-a născut mai târziu de secolul al XV-lea, ori el a fost întreținut o lungă perioadă de timp, precum pare să o indice tocmai combinarea pietrelor de râu cu dalele de gresie. Oricum, s-ar putea logic admite că pavajul odată aranjat nu a fost lăsat de izbeliște, a se depozita cu noroiul încălțărilor, praful vânturilor și cioburi de vase pentru a sprijini datări arheologice, ci a fost mereu ținut curat.

Al doilea pavaj apare pe un sector scurt, la sud de actuala stăreție. A fost și el datat în secolul al XV-lea. El pare desenat mai viguros decât primul, ceea ce ar fi destul de nepotrivit. Direcția sa nu duce însă, aparent, nicăieri. Însă avem toate motivele a ne închipui că ea mergea către o poartă (chiar dacă nu cu turn), iar de acolo, către eventuale grădini și un acces potrivit către râul Putnei.

Cel de-al treilea are orientare ușor oblică, est-vest, și este amplasat în așa fel încât sugerează asocierea sa cu „Turnul tezaur”. Mai mult decât atât, conform desenului, el pare să fi fost cel mai lat dintre toate. În fine, doar pe ultimele desene generale, o urmă de pavaj de secol XV apare lipit la nord de actuala aripă de est a „casei stăreției”. Fragmentul nu poate trăda decât o amenajare care înconjură bune părți din întreaga construcție.

Următorul s-a semnalat în dreptului turnului de colț din nord-vest, „din lespezi de piatră”, între care se strecurase o monedă emisă în intervalul 1632–1654⁴⁶⁹. Nu există alte amănunte care ar fi putut fi foarte ușor furnizate: felul acelor lespezi și direcțiile de fugă ale aceluiași pavaj.

Ultimul a fost descris în preajma clădirii tăiate arheologic paralel cu latura de est, „din lespezi mici de piatră de râu, probabil cărări”, „despre care se poate presupune că ar data din secolul al XVII-lea”⁴⁷⁰.

Dacă le privim în ansamblu, este imposibil să nu admitem că ceva nu este în ordine. Planurile arheologice pretind de-a dreptul că dăduseră numai de pavaje de secol XV, fără ca epocile următoare să fi adăugat altele ori, măcar să le repare pe cele vechi. Este în întregime neverosimilă această judecată, în urma căreia ne putem pronunța cu toată fermitatea că arheologii sau vechii studioși ai mănăstirii avuseseră obsesia de a regăsi numai ceea ce ținuse de epoca lui Ștefan cel Mare.

Din păcate, nu s-a scris niciodată ce pietre au compus și cum s-au rânduit ele în aceste căi de acces. Ușor ar fi fost să fie rezolvate din pietre de râu, bine alese. Dar...

Adrian Andrei Rusu

⁴⁶⁹ Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice din partea de vest a incintei Mănăstirii Putna* (1973), în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, II, p. 15.

⁴⁷⁰ *Ibidem*, p. 16.

3. CONCLUZII

Analizele noastre au regăsit o stare paradoxală. Mănăstirea Putna are una dintre cele mai generoase bibliografii posibile în peisajul istoriografic al Moldovei, dar aceasta se bazează excesiv pe o repetitivitate care a pierdut în bună parte originea surselor istorice de care ea ar trebui să beneficieze.

Piatra și-a dobândit neglijarea prin însăși abundența sa. Cea naturală a transmis-o nedrept către cea lucrată cu chin, îndemânare ori pentru a înregistra vreun mesaj. Iubirea noastră declarată pentru lemnul mai bogat, și, aparent, lipit organic de civilizația medievală și postmedievală românească, ne-a făcut să uităm că a construi temeinic înseamnă a o face rezistent, în așa fel încât vreun fulger din ceruri, vreo făclie de neprieten ori o scânteie scăpată de un viețuitor să nu compromită totul în câteva ceasuri. Folosirea materialului litic însemnase și alte abilități, mai prețioase și mai demne de laudă.

Pietrele Putnei nu au fost, și probabil încă nu vor fi, destulă vreme, un (alt) subiect de favoare ori favorizat de cercetare. Aceasta nu se-ntâmplă din vina nominalizată a arhitecților, arheologilor ori istoricilor, ci a însăși sistemului cultural pe care s-a bazat și se mai bazează încă, pe educația profesională în domeniile arătate. Orice ierarhie de studiu se bazează pe elemente de perenitate, pe formele rezistente de transmitere ale unor moșteniri. Monumentul este, în întregimea sa, un colos cu pietre, la care se adaugă cărămidă și lemn, apoi feronerie, sticlărie sau textile. Am citat exact ierarhia de care ar trebui să țină seama toate restituirile de materiale istorice, indiferent dacă ele provin din colecții, se mai regăsesc pe coclauri ori se extrag din șanțuri deliberat arheologice.

Rezultă din paginile noastre încă un lucru știut, dar nu îndeajuns de repetat: că mănăstirea a pierdut enorm din vechea sa zestre. Dacă am fi mai atenți la această aserțiune, am deveni mult mai sensibili la pietre. Ca relicve complementare la ceea ce a lipsit ori lipsește.

Efortul de ultimă oră salvează nu numai ceea ce a rămas din patrimoniul dispărut, dar face și un act de reparație pioasă. Atitudinea este, cu siguranță, una de luat drept model și de urmat peste tot unde lucrul mai este posibil, înainte de topirea în neant a patrimoniului similar. Finalul acțiunii nu este lapidariul tipărit, ci lapidariul din spațiu, bine gestionat, care se sprijină pe cel dintâi.

Urmărirea sistematică a disparităților și a informațiilor de toate soiurile ne-a dus mult mai aproape de o Putnă gotică foarte bine înzestrată de către ctitor – poate încă și de către urmașii săi direcți de la tron. Biserica a avut alături un palat domnesc, pe care, din false pudori, continuăm să-l degradăm la numele, astăzi prea de tot comun,

de „casă”, a avut un turn-locuință, un turn de poartă și al clopotelor. Nu au fost simple înălțări, ci adevărate lucrări de zidărie, cu pietre îngrijit montate în asize, ridicate cu mecanisme anume aduse, s-au cioplit, încă nu știm pe unde, ancadramente de uși, ferestre, scări în spirală, cornișe, socluri, plăci de balcoane ori frize, pietre de mormânt, jgheaburi de apă. A dispărut drastic vechea biserică, definitiv turnul clopotelor, iar turnul de poartă și palatul domnesc au ajuns să păstreze numai cioturi cărora nu le-a venit încă rândul să fie identificate cu mai multă precizie și acuitate. Zidurile de curtină au fost, din păcate, nu numai uniformizate și egalizate în maniere nedemne de o restaurare modernă, dar au pierdut întreaga lor logică de funcționare, cu val dublat de șanț de apă, coronament pentru apărare activă, contraforturi utile și corecte.

Este destul de greu de imaginat că tot Ștefan cel Mare ar fi lărgit vechiul palat, prelungindu-l către răsărit. Mai curând a făcut-o unul dintre fii săi. Este absolut sigur că el privea către valea Putnei. În lumina acestei observații esențiale, se poate regândi întreaga gospodărie mănăstirească. Ea nu s-a modificat radical decât din secolul al XVIII-lea.

La fel de sigur este că mănăstirea a avut de la început anexe importante, din care făceau parte chiliile, cuhniile, grajdurile și atelierile. Poate și băi, pentru că prea bine au fost amenajate traseele pentru conducerea apei. Nu toate s-au înălțat din piatră, și nu toate au fost „frumoase”.

Etaple intervențiilor lui Alexandru Lăpușeanu și ale domnitorilor de la mijlocul secolului al XVII-lea au dobândit doar câteva detalii noi. Nu lipsite însă de importanță, dacă ne referim doar la frumoasele ferestre de manieră renescentistă ori la leul-păzitor de scară de la intrarea în biserică. Deficiența neînălțurată este cea legată de locul și formele mai precise ale vechiului paraclis.

Restaurările din secolul XX s-au așezat aproape firesc în tipul de „bune intervenții” începute cu aproape două secole în urmă. O parte din ele au putut fi identificate, altele au fost doar parțial pricepute și motivate. Cea mai radicală metamorfoză a suferit-o atunci amplasamentul stăreției, mutat la nord de biserică, dar privind tot către sudul însoțit.

Oricum „frumosul arhitectonic” a revenit la Putna după mijlocul secolului XX, integrat într-o școală de arhitectură restauratoare cu multe scăpări de informare, practicând o arheologie contradictorie și iresponsabilă în raportări publicate, cu nepermise șablonizări de zidărie și elemente decorative nou create. Pripeala a cârmuit adesea multe din lucrările care au țintit către pietre și conglomeratele lor. O parte vor supăra în continuare ochii cunoscătorilor, altele vor aduce noi temeieri pentru intervenții de corijare. Cele din urmă vor implica și serioase eforturi financiare, în așa fel încât va fi imposibil să nu ne gândim la iertarea păcatelor celor care le-au provocat sub lozinca păgână „după noi, potopul!”

În toate situațiile, să nu uităm că pietrele au fost și vor rămâne simboluri ale veșniciei.

Adrian Andrei Rusu

ILUSTRĂȚII



Fig. 1. Tablou în ulei (circa 1761–1768) înfățișând Mănăstirea Putna după restaurarea mitropolitului Iacov Putneanul, detaliu. După Monah Timotei Tiron, *Un tablou regăsit: Mănăstirea Putna înnoită de Mitropolitul Iacov Putneanul*, în *AP*, XI, 2015, 2, p. 129, fig. 3



Fig. 2. Mănăstirea Putna, gravură colorată în acuarelă, în *Calendar pentru români*, 1851. După Ieromonah Marcu Petcu, monah Timotei Tiron, *Mănăstirea Putna. Imagini regăsite și imagini controversate*, în AP, VII, 2011, 2, p. 111, fig. 1

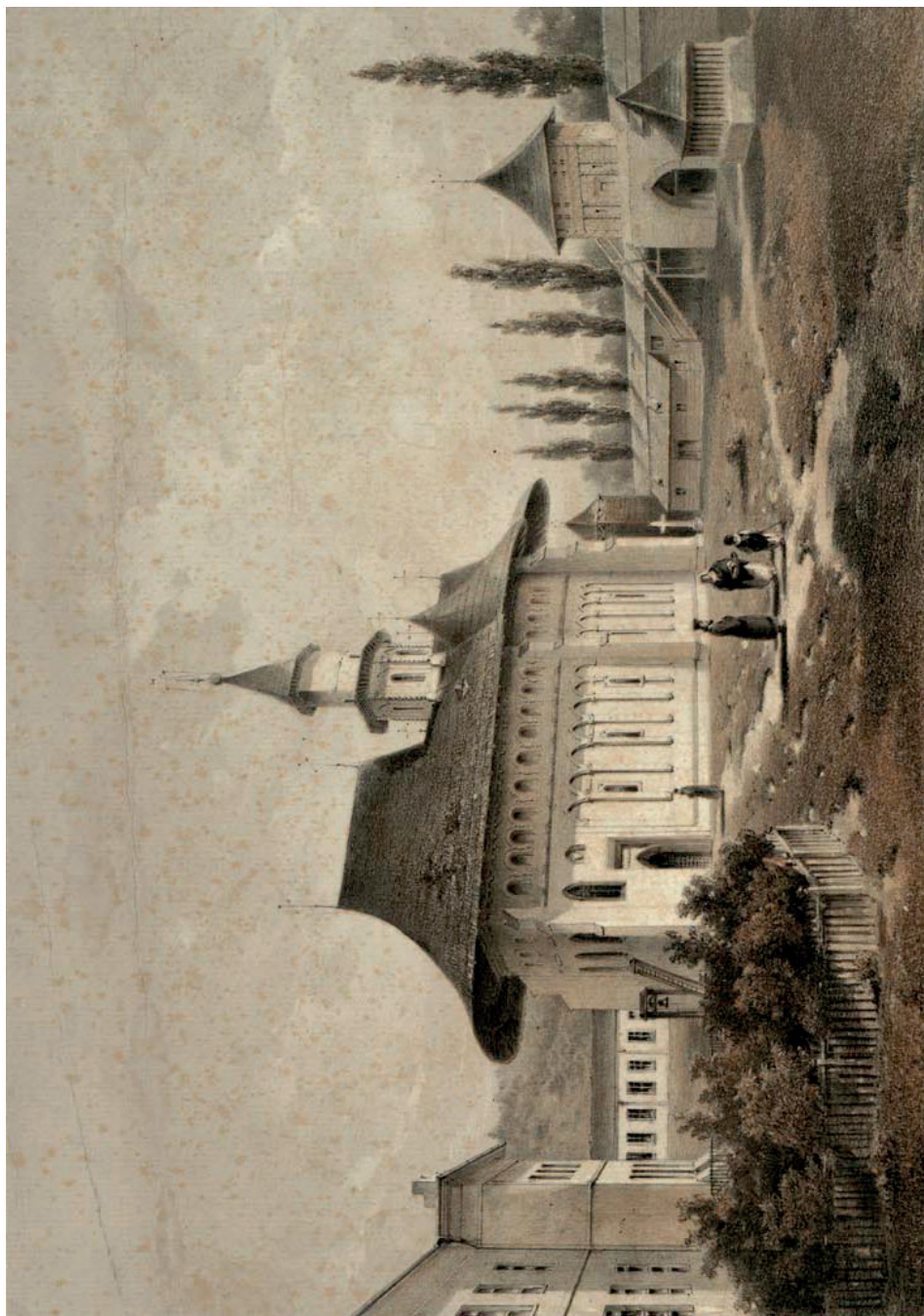


Fig. 3. Gravură, înfățișând Mănăstirea Putna, după acuarela de Franz Xavier Knapp, circa 1870, în colecțiile Bibliotecii Academiei Române

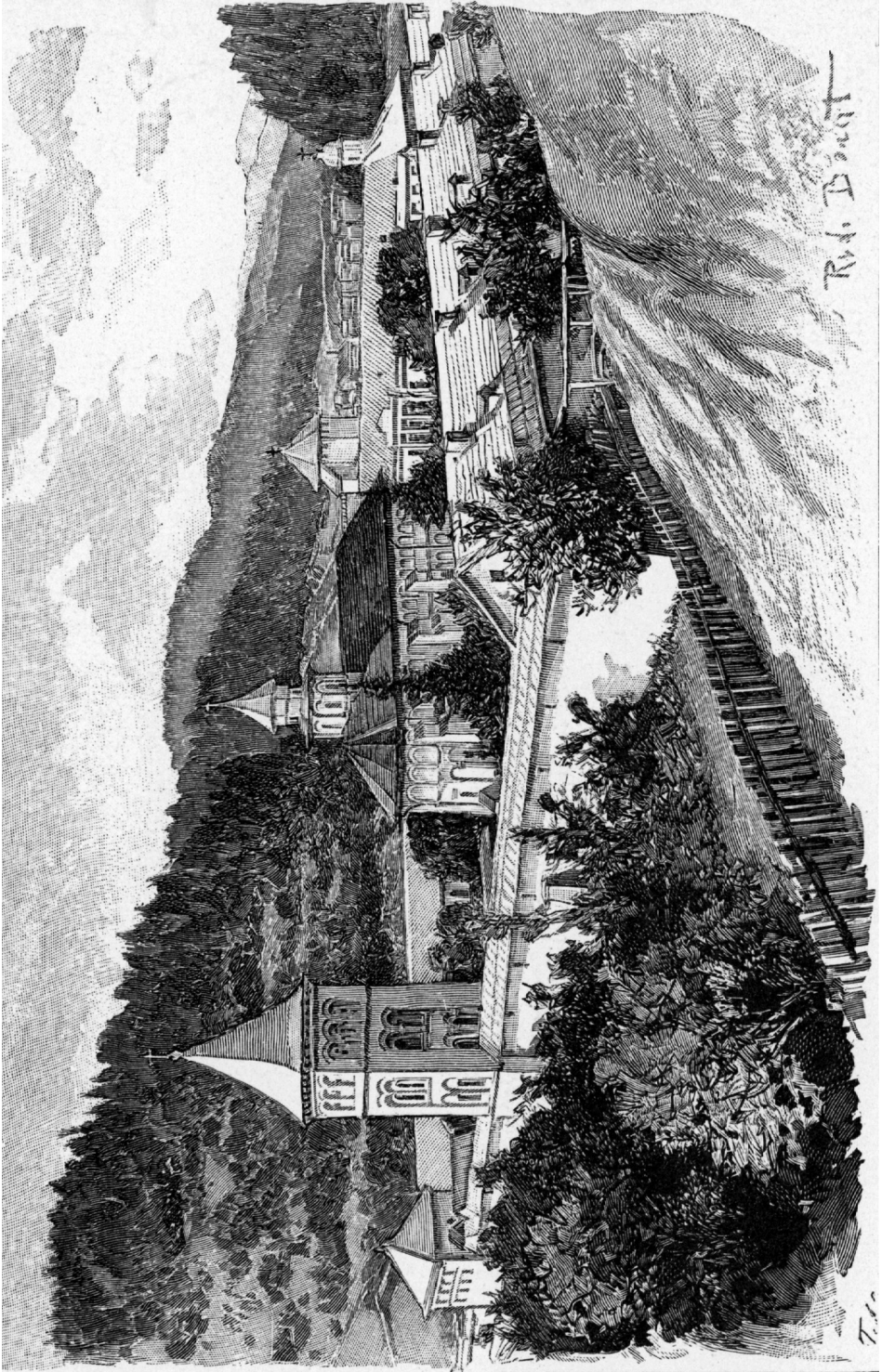


Fig. 4. Mănăstirea Putna în anul 1899, gravură în *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina*, 1899, p. 159



Fig. 5. Lapidariul improvisat în colțul de sud-est al incintei mănăstirești



Fig. 6. Chilia lui Daniil Sisastrul



Fig. 7. Pietre cu găuri în paramentul bisericii



Fig. 8. Instalație de ridicat. Frescă, Voroneț



Fig. 9. Marcaj în forma literei „T”

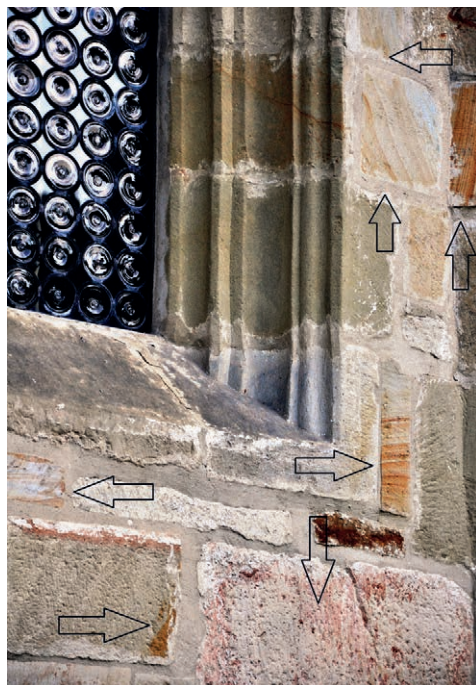


Fig. 10. Pietre cu posibile urme de pictură



Fig. 11. Graffiti, personaj uman cu cruce



Fig. 12. Graffiti, acoperiș cu cruce



Fig. 13. Graffiti, animal



Fig. 14. Graffiti, rozetă și posibilă însemnare de an



Fig. 15. Bloc de piatră cu sifon de scurgere



Fig. 16. Bloc amenajat pentru pregătirea cădelniței, biserica Mănăstirii Tazlău



Fig. 17. Fragment de marmură descoperit recent



Fig. 18. Pinaclu la baldachinul, reconstituit în anul 1936, al mormântului lui Ștefan cel Mare



Fig. 20. Ancadramentul uşii dintre pronaos şi grozniţă, datat în secolul al XV-lea



Fig. 20. Rest de frescă la arcosoliul mormântului lui Bogdan al III-lea



Fig. 21. Ferestrele vestice ale pridvorului actual



Fig. 22. Intrarea de sud a pridvorului



Fig. 23. Intrarea de nord a pridvorului



Fig. 24. Piatră refolosită cu urme de pictură;
exterior, absida de sud a altarului



Fig. 25. Piatră refolosită cu urme de pictură;
exterior, absida de nord a altarului



Fig. 26. Intrarea de nord a pridvorului, cu ușa și fereastra de factură gotică
surmontate de sprâncene dintr-o epocă mai târzie



Fig. 27. Ferestrele sudice ale naosului și gropniței, surmontate de sprâncene mai simple



Fig. 28. Fereastra proscomidiarului

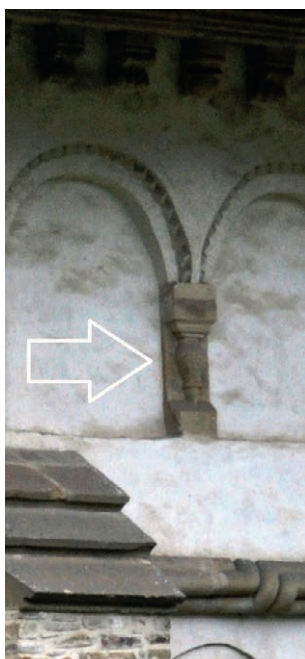


Fig. 29. Colonetă unicat, diferită de cele învecinate



Fig. 30. Altă colonetă unicat



Fig. 31. Partea superioară a laturii de vest a pridvorului

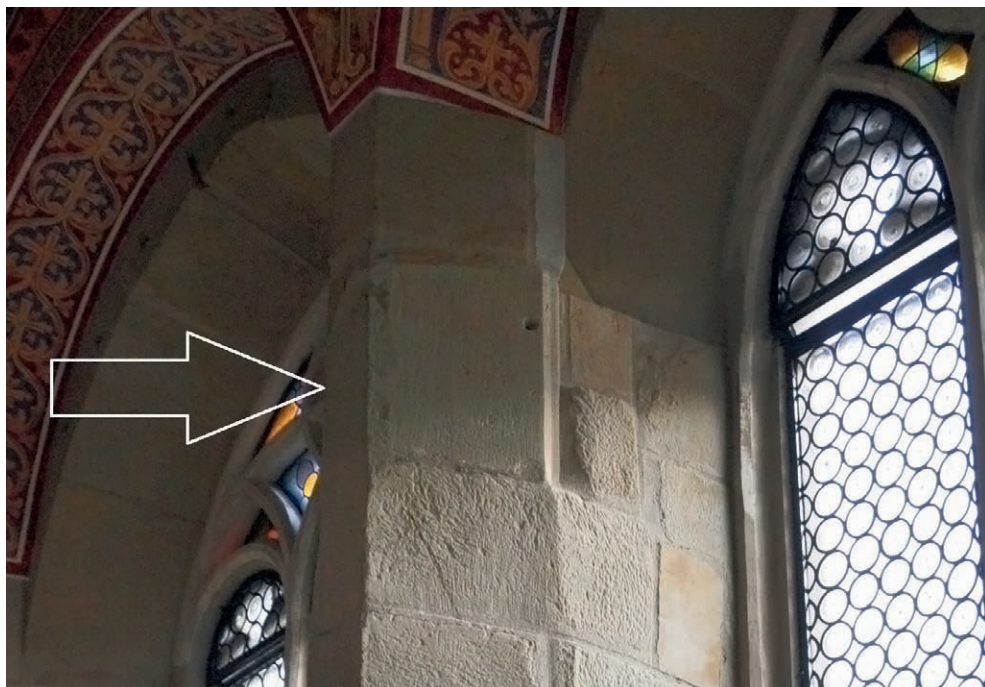


Fig. 32. Bloc profilat, refolosit în interiorul pridvorului



Fig. 33. Consolele arcelor decorative în exteriorul altarului



Fig. 34. Console unicat, la arcele decorative din exteriorul pronaosului



Fig. 35. Alte console



Fig. 36. Alte console



Fig. 37. Ancadrament în arc de cerc, cu urma țâțânei de fier



Fig. 38. Turnul Tezaur, vedere generală dinspre est



Fig. 39. Turnul Tezaur, vedere generală dinspre nord-vest



Fig. 41. Turnul Tezaur in tabloul din secolul al XVIII-lea



Fig. 40. Pisania din 1481 lângă intrarea în Turnul Tezaur

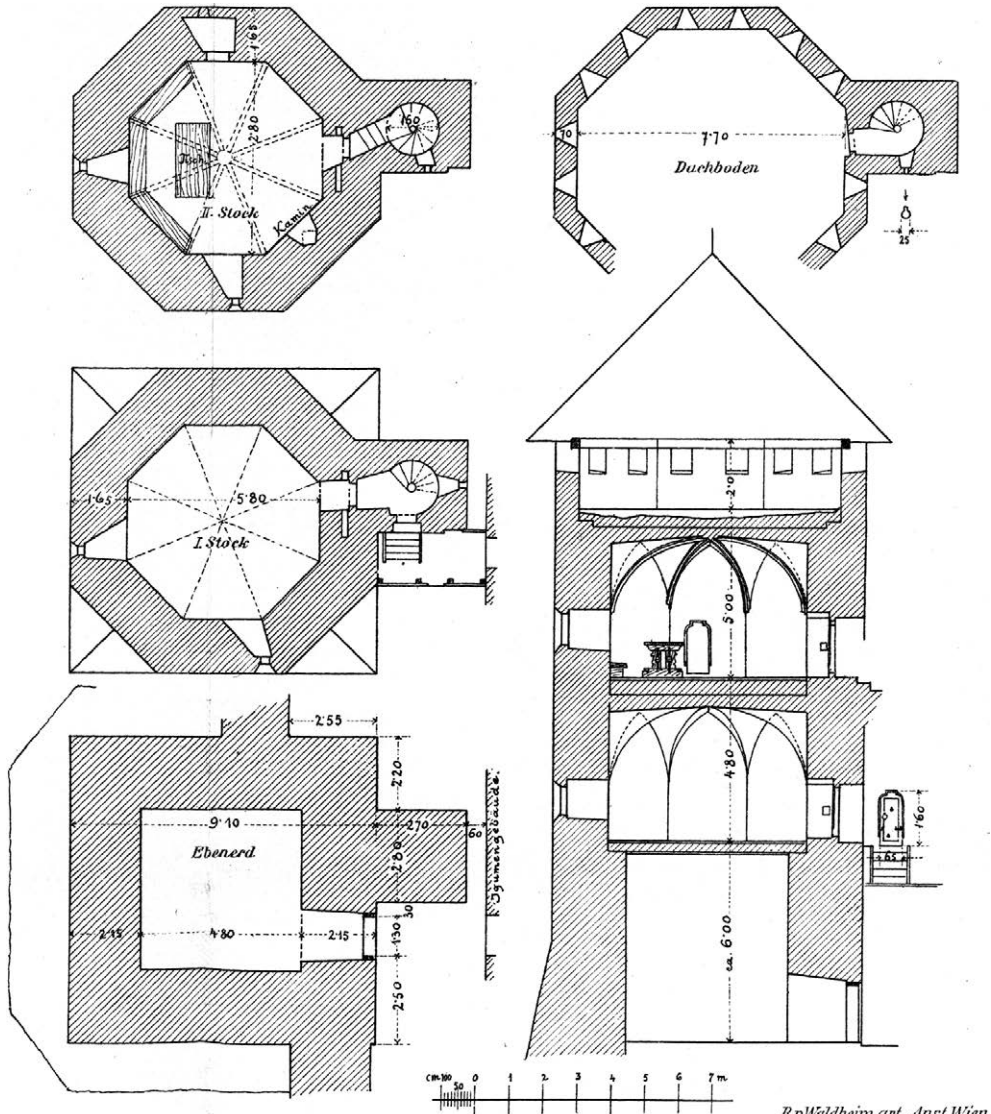


Fig. 42. Releveele nivelelor și secțiuni prin Turnul Tezaur, circa 1900.
 După K. A. Romstorfer, *Das Alte Griechisch-Orthodoxe Kloster Putna*,
 mit 18 Abbildungen im Texte und 3 Tafeln, Czernowitz, 1904, fig. 21–25

R. Waldheim art. Anst. Wien



Fig. 43. Turnul Tezaur cu mașonul de zidărie, înainte de 1958. După *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 54, fig. 19.



Fig. 44. Turnul Tezaur, cheia de boltă de la etajul al II-lea



Fig. 45. Turnul Tezaur, soclul inferior, vedere dinspre nord-vest



Fig. 46. Turnul Tezaur, etajul al II-lea, terasa și partea superioară a contraforturilor



Fig. 47. Ușa de intrare în Turnul Tezaur



Fig. 48. Ușa de intrare în camera de la etajul I



Fig. 49. Ușa de intrare în camera de la etajul al II-lea, vedere dinspre casa scării



Fig. 50. Ușa de intrare în camera de la etajul al II-lea, vedere din interiorul încăperii



Fig. 51. Fereastra circulară de la ultimul etaj



Fig. 52. Lacrimar la acoperișul unui contrafort

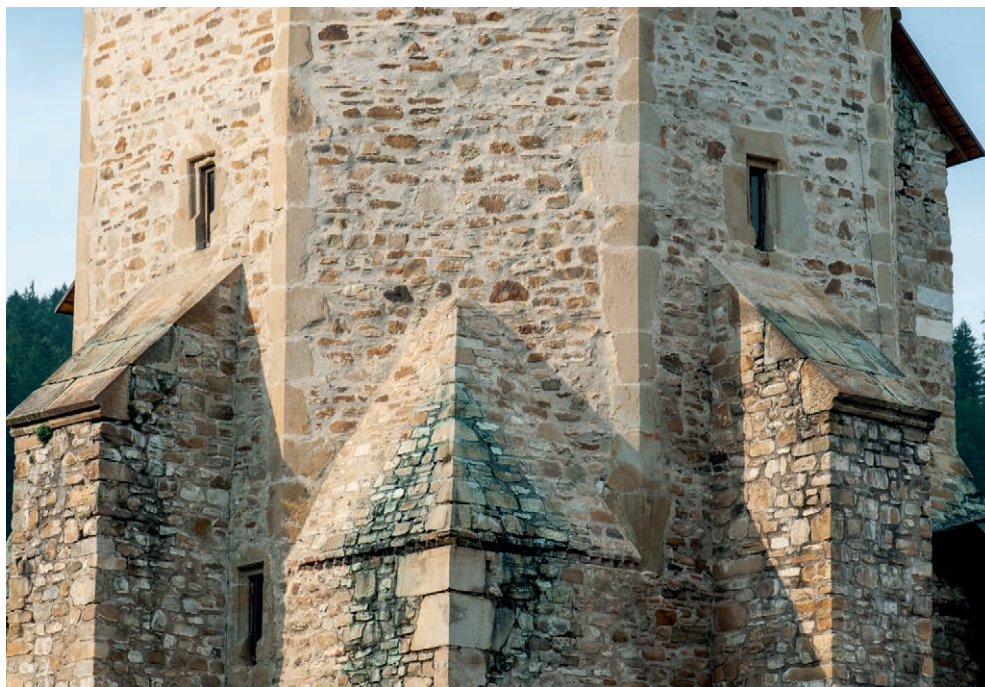


Fig. 53. Tratarea diferită a părților superioare ale contraforturilor



Fig. 54. Latrina de la etajul al II-lea



Fig. 55. Soclul inferior profilat, detaliu



Fig. 56. Soclul superior, prezent numai pe conturul contraforturilor



Fig. 57. Platforma superioară a Turnului Tezaur



Fig. 58. Piatra perforată a latrinei



Fig. 59. Turnul de poartă, văzut din exteriorul incintei



Fig. 60. Turnul de poartă, văzut din interiorul incintei



Fig. 61. Turnul de poartă, în tabloul din secolul al XVIII-lea, imediat după construire

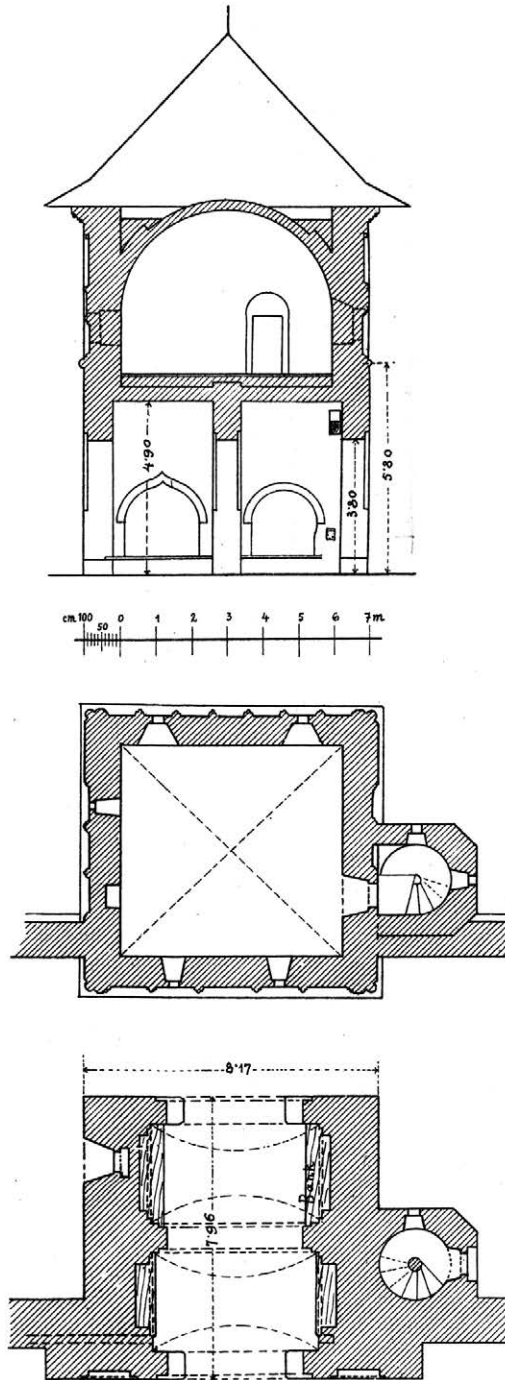


Fig. 62. Releveele nivelelor și secțiune prin turnul de intrare, în jurul anului 1900.
 După K. A. Romstorfer, *Das Alte Griechisch-Orthodoxe Kloster Putna, mit 18 Abbildungen im Texte und 3 Tafeln*, Czernowitz, 1904, fig. 17–19



Fig. 63. Turnul de intrare, circa 1970.

După Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, ilustrații, nr. 33



Fig. 64. Mănăstirea Putna, vedere generală, circa 1940.



Fig. 65. Culoarul intrării sub turnul porții



Fig. 66. Nișă de ședere



Fig. 67. Nișă de ședere



Fig. 68. Pietre reciclate în construcție

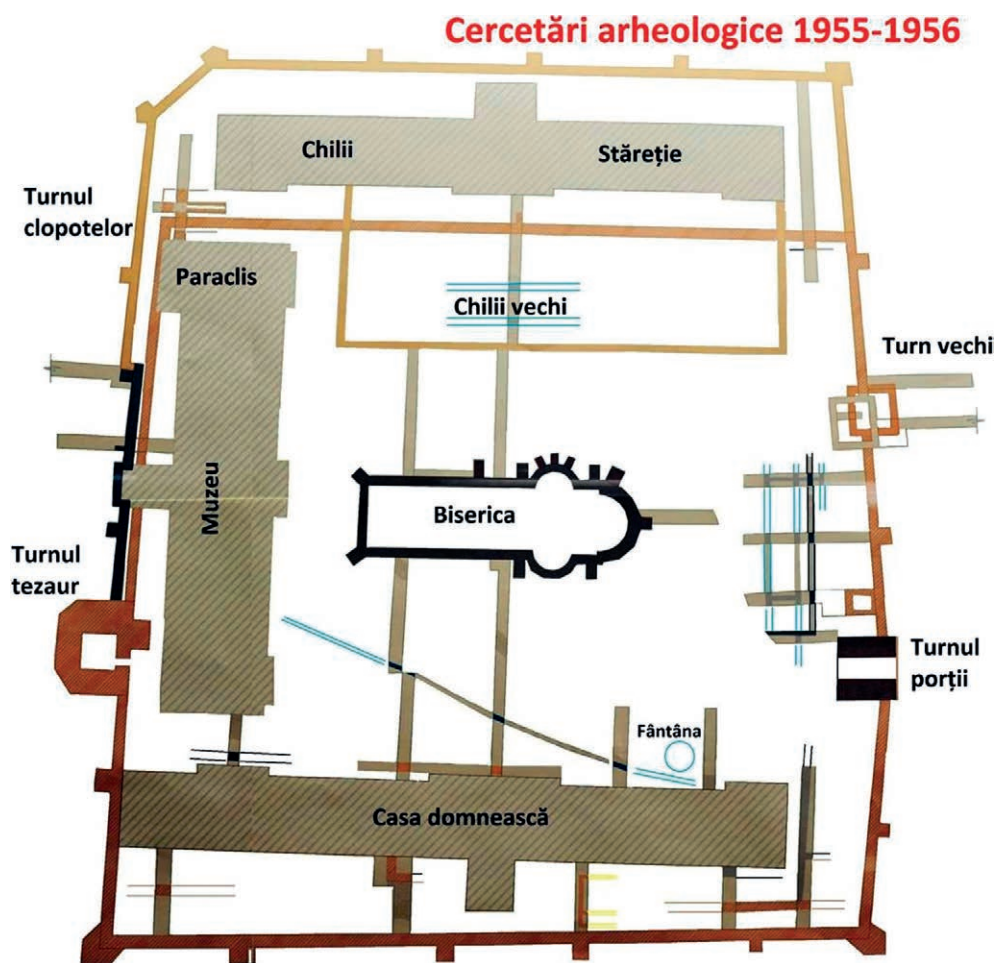


Fig. 69. Planurile cercetărilor arheologice din anii 1955–1956



Fig. 70. Câmpul de ruine din sud-estul incintei

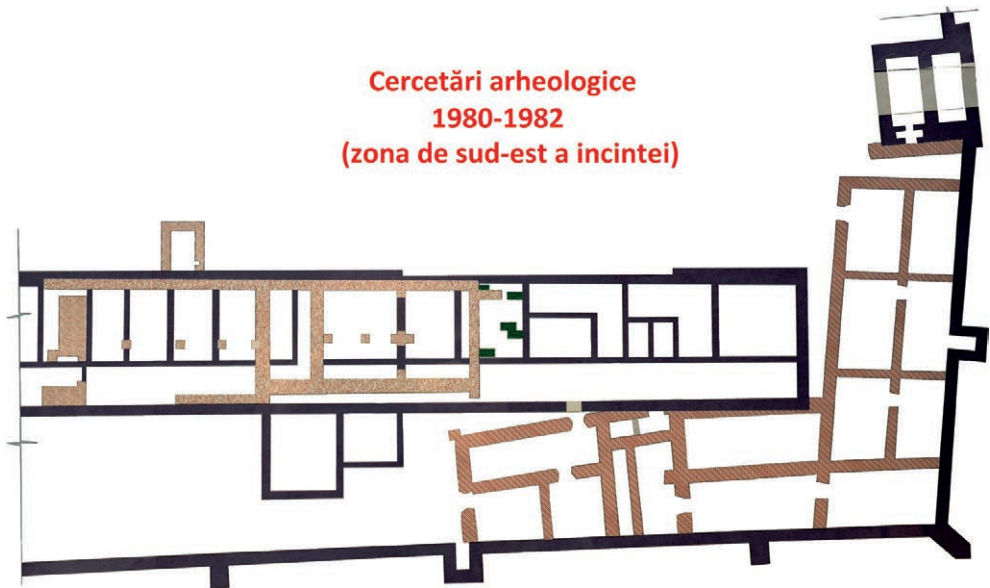


Fig. 71. Planul cercetărilor arheologice din sud-estul incintei, executate în anii 1980-1982



Fig. 72. Încăpere îngustă în câmpul de ruine



Fig. 73. Prag de ușă cu urme accentuate de uzură



Fig. 74. Ușă înzidită din vechime



Fig. 75. Ansamblul stăreției, numit generic „Casa domnească”



Fig. 76. Ușă la nivelul inferior al „caselor domnești construite în secolul al XV-lea”, descoperită în cursul cercetărilor arheologice din 1980–1982; fără semnalare în planul săpăturilor. După Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p. 23, fig. 14



Fig. 77. Bloc de origine medievală, integrat în construcția actuală



Fig. 78. Panouri profilate, integrate în clădirea actuală



Fig. 79. Ancadrament gotic cu linteal original și montanți refăcuți, intrarea în „Sala tronului”



Fig. 80. Ancadrament de ușă în care au fost integrate blocuri profilate originale



Fig. 81. Blocuri profilate refolosite



Fig. 82. Ancadramente cu profile renașcentiste



Fig. 83. Terasa/logia de pe latura de nord a „Casei domnești”



Fig. 84. Stâlp și geneza arcelor din construcția medievală, astăzi în beciul „Casei domnești”



Fig. 85. Pietre medievale, unele sigur gotice, refolosite în zidăria beciurilor actuale



Fig. 86. Piatră cu profil gotic, refolosită



Fig. 87. Bloc din componența unei ferestre cu zăbrele metalice, refolosit în zidăria actuală



Fig. 88. Bloc din componența unei ferestre cu zăbrele metalice, refolosit în zidăria actuală



Fig. 89. Bloc cu suprafața traversată de caneluri, refolosit în zidăria actuală



Fig. 90. Piatră cu profilul semicircular, refolosită

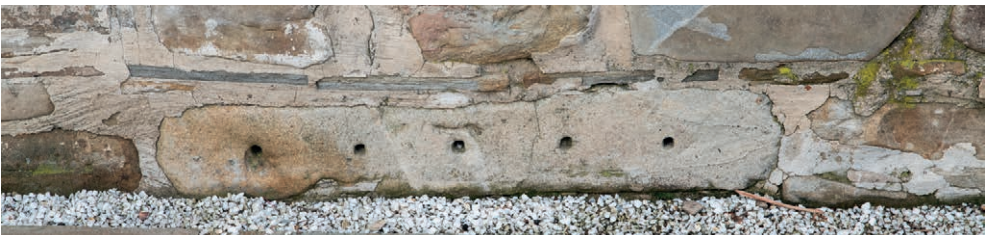


Fig. 91. Alt bloc cu găuri de fixare a zăbrelelor metalice, refolosit



Fig. 92. Bandă de asize din cărămidă, latura de sud a zidului de incintă

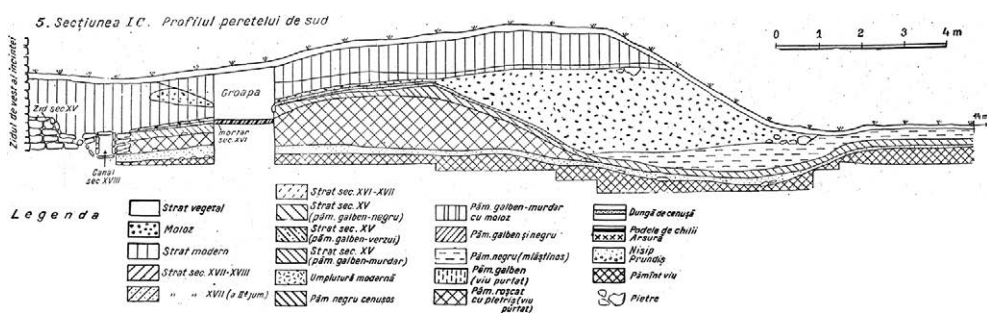


Fig. 93. Profilul arheologic al zonei exterioare de vest a incintei. După I. Nestor, Gh. Diaconu *et alii*, Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna (regiunea Suceava, raionul Rădăuți), în vol. Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna, I, pl. 2, fig. 5



Fig. 94. Golurile de tragere în zidul de incintă, refăcute în cursul secolului al XX-lea



Fig. 95. Umăr de zidărie de la fostul drum de strajă, în vecinătatea nordică a Turnului Tezaur



Fig. 96. Vedere generală a incintei, dinspre sud, circa 1972–1980.
După Cristian Moisescu, Maria Ana Moisescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, ilustrații, nr. 7



Fig. 97. Exteriorul zidului de incintă, latura de sud



Fig. 98. Exteriorul zidului de incintă, latura de est



Fig. 99. Contrafortul din colțul de sud-vest



Fig. 100. Urma unei porți în zidul sudic



Fig. 101. Urma unei porți în zidul estic



Fig. 102. Gol astupat și reamenajat în zidul estic



Fig. 104. Fragmente de tencuială „martor”,
cu desenul „paramentului ideal” pe fațada exterioară a zidului estic

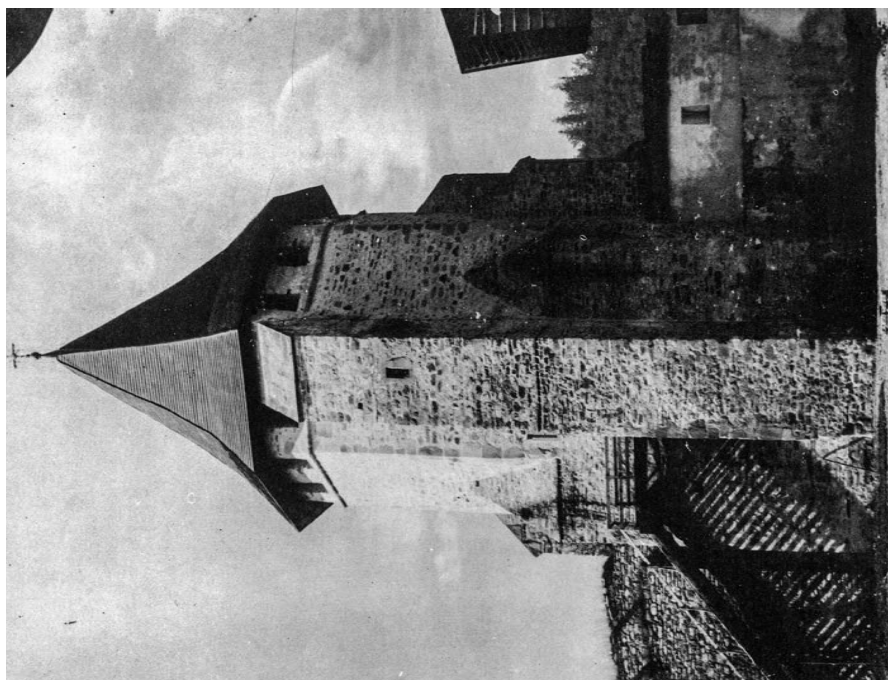


Fig. 103. Urma zidului vechi la sud de Turnul Tezaur.
După Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*,
București, 1982, ilustrații, nr. 2



Fig. 105. Vechi guri de tragere astupate

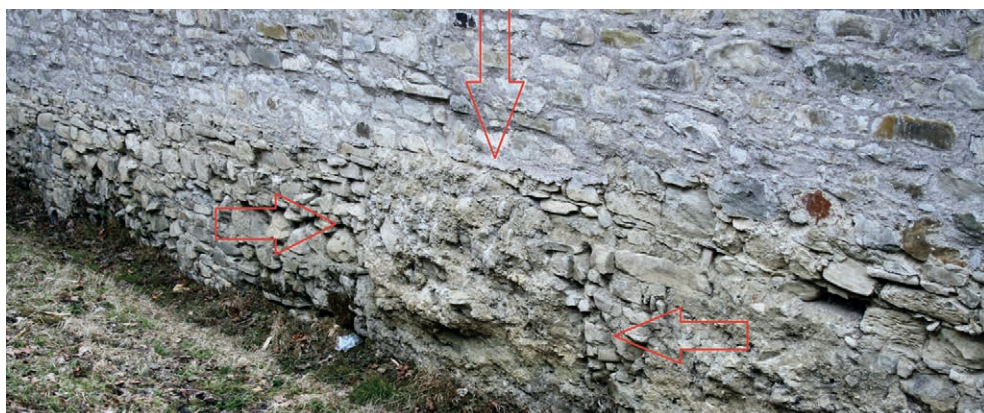


Fig. 106. Urme ale unei fundații transversale, izolate, care intersecta zidul de incintă



Fig. 107. Deteriorări ale zidului de incintă în zona de transfer a umezelii



Fig. 108. Treaptă refolosită în zidul incintei



Fig. 109. Treaptă solitară, depozitată în cimitir



Fig. 110. Colțul de sud-vest al zidului de incintă



Fig. 111. Bloc de piatră refolosit în zidul incintei, cu semne grafice inscripționate



Fig. 112. Bloc cu posibilă profilatură în formă de de baghetă, (re)folosit în zidul de incintă



Fig. 113. Paraclisul actual și stema cu pisanie din timpul lui Alexandru Lăpușneanu



Fig. 114. Menou de fereastră refolosit la paraclis



Fig. 115. Piatră profilată refolosită la paraclis

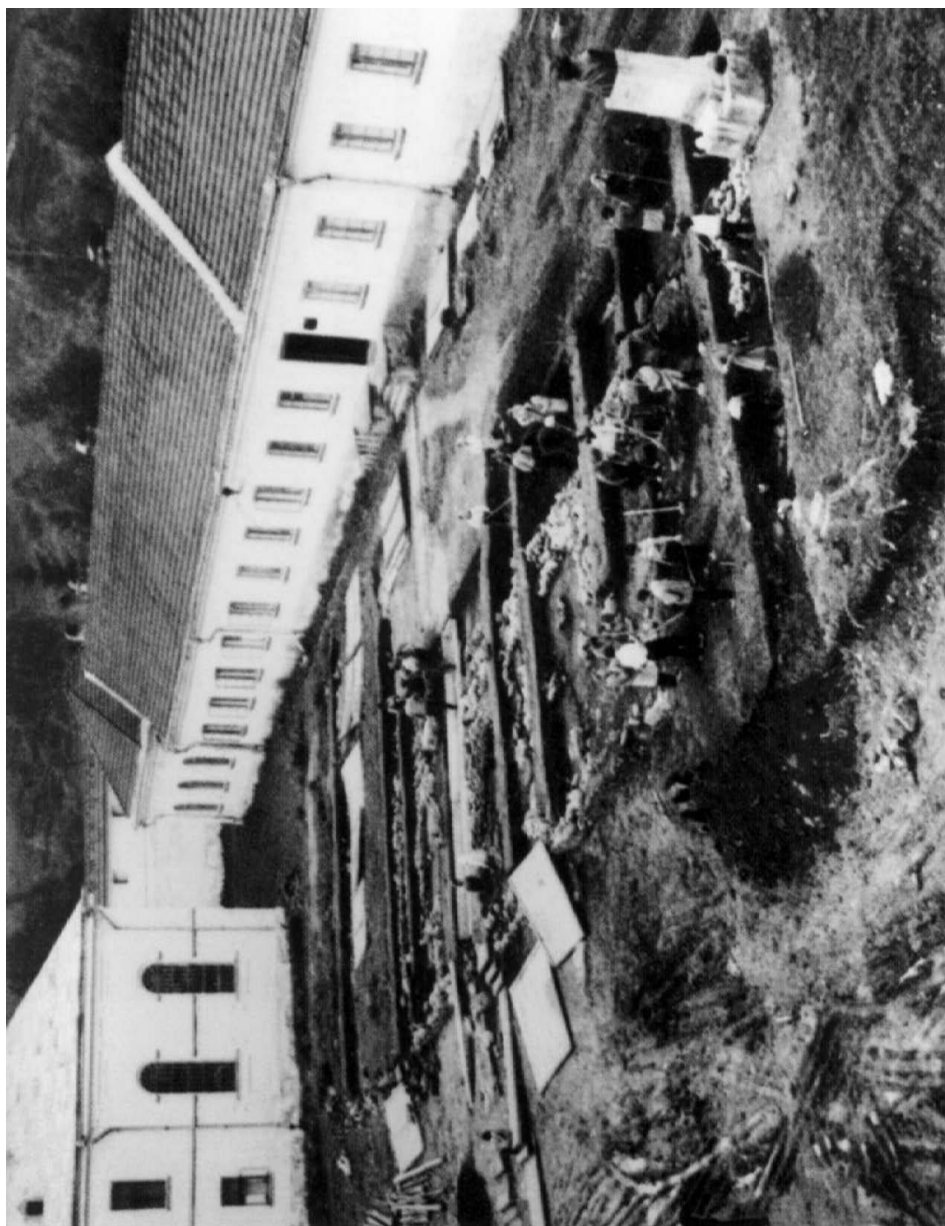


Fig. 116. Zona arheologică din partea de nord a incintei actuale

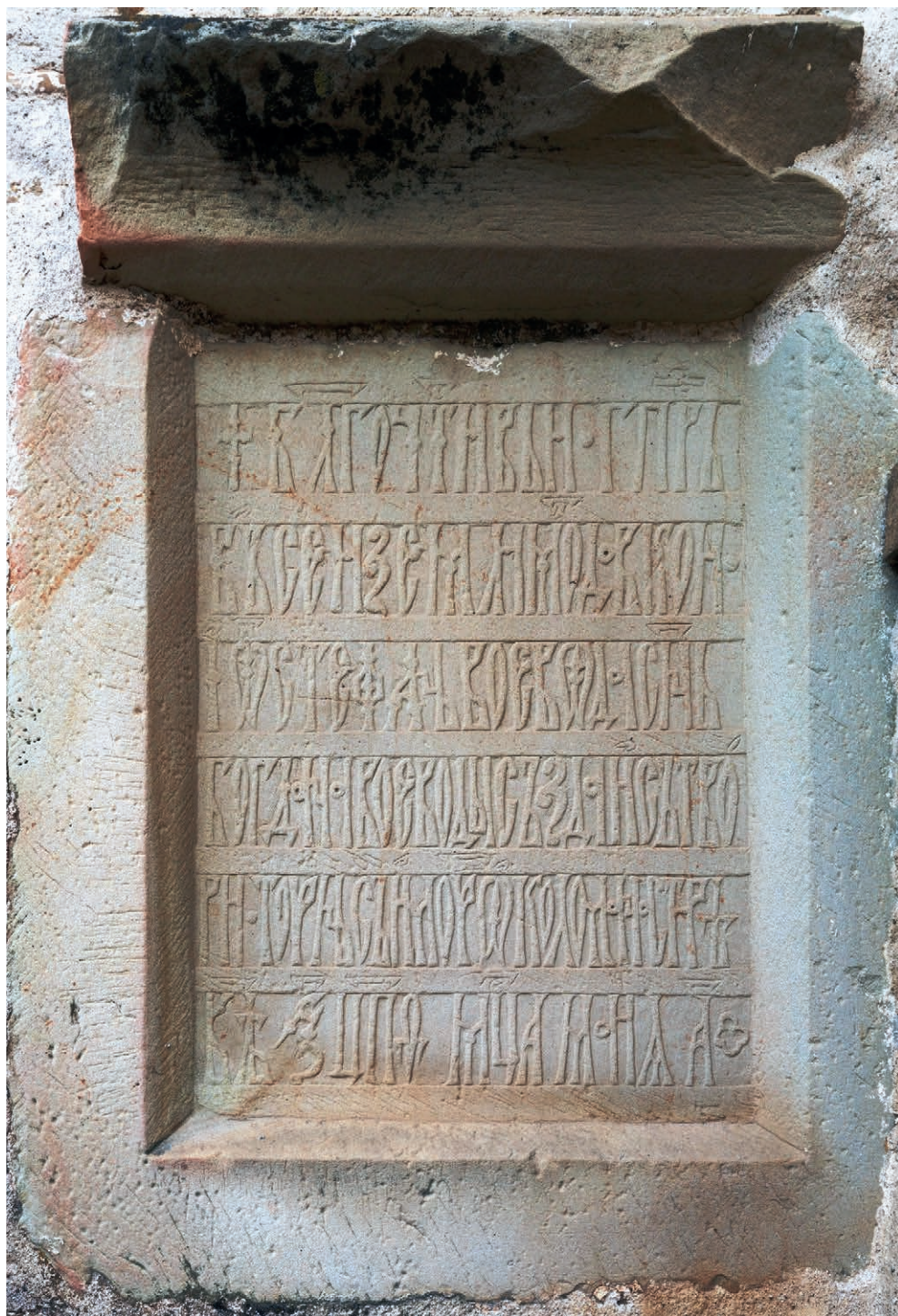


Fig. 117. Pisania Turnului Tezaur



Fig. 118. Pisania cu stemă de pe fațada de est a turnului de intrare



Fig. 119. Pisania cu stemă de pe fațada paraclisului



Fig. 120. Pisania bisericii, deasupra ușii de intrare în pronaos



Fig. 121. Pisania cu stemă de pe fațada de vest a turnului de intrare



Fig. 122. Lespedea funerară a doamnei Maria Asanina Paleologhina



Fig. 123. Soclul mormântului doamnei Maria Asanina Paleologhina



Fig. 124. Lespedea funerară a fiilor lui Ștefan cel Mare, Petru și Bogdan



Fig. 125. Arcosoliul și sarcofagul mormântului lui Ștefan cel Mare



Fig. 126. Lespedea funerară a lui Ștefan cel Mare. Fig. 127. Partea laterală a lespezii



Fig. 128. Soclul sarcofagului lui Ștefan cel Mare



Fig. 129. Lespedea funerară a doamnei Maria Voichița



Fig. 130. Arcosoliul deasupra mormintelor lui Bogdan al III-lea și al Mariei Cneajna



Fig. 131. Lespedea funerară a lui Bogdan al III-lea



Fig. 132. Soclul mormântului lui Bogdan al III-lea



Fig. 133. Lespedea funerară a Mariei Cneajna



Fig. 134. Arcosoliul deasupra mormintelor lui Ștefan cel Tânăr și al doamnei Maria Rareș



Fig. 135. Lespedea funerară a doamnei Maria Rareș



Fig. 136. Lespedea funerară a lui Ștefan cel Tânăr



Fig. 137. Piatra de mormânt a vistiernicului Ignatie zis Iuga



Fig. 138. Lespedea funerară a mitropolitului Teoctist



Fig. 139. Reconstituirea decorului lespezii și a inscripției



Fig. 140. Lespedea funerară a mitropolitului Iacov Putneanul. Fig. 140. Marginea laterară



Fig. 142. Soclul mormântului mitropolitului Iacov Putneanu



Fig. 143. Lespedea funerară a părinților mitropolitului Iacov Putneanul



Fig. 144. Lespedea funerară a episcopului Teofan



Fig. 145. Lespedea funerară a mitropolitului Ilie Iorest (după tradiția orală)

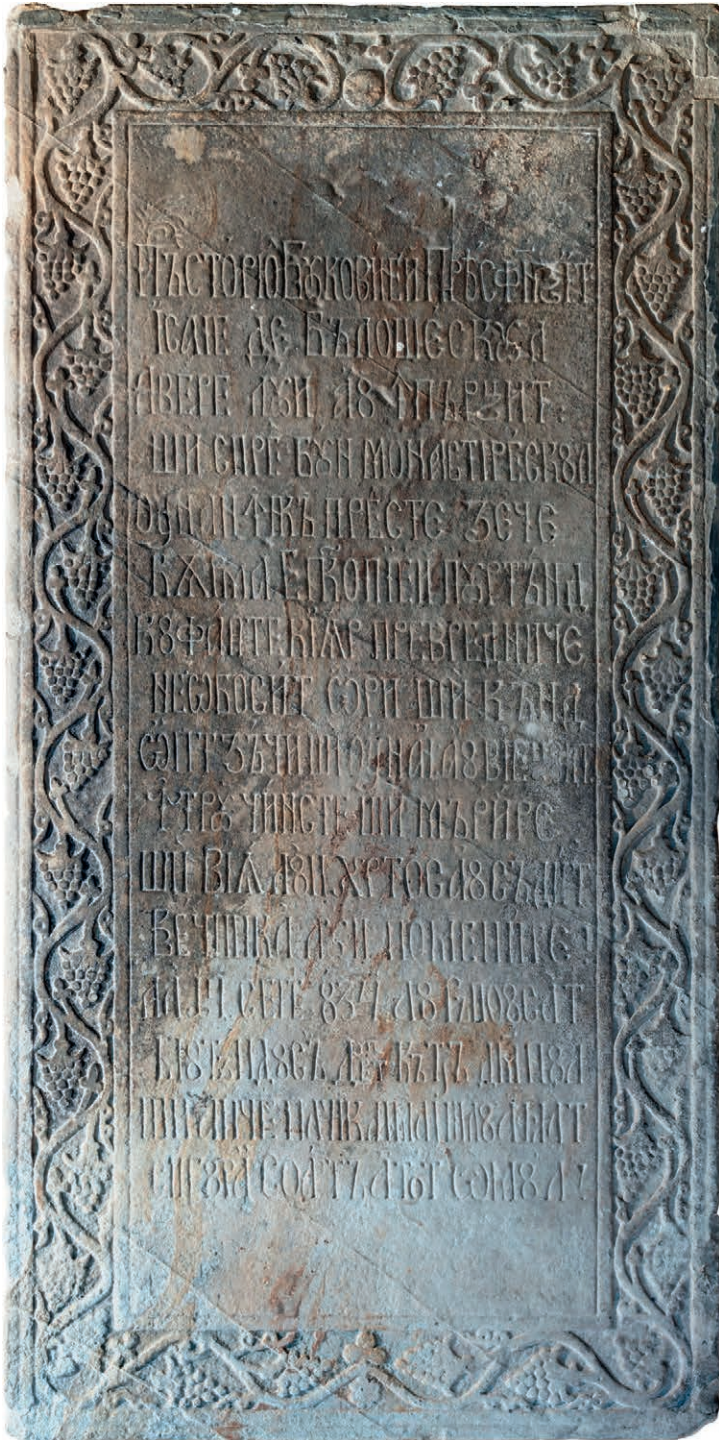


Fig. 146. Lespedea funerară a episcopului Isaiia Baloșescu



Fig. 147. Tabloul din secolul al XVIII-lea, detaliu: fântâna



Fig. 148. Fântâna, aspectul actual



Fig. 149. Coronamentul ghizdului fântâniei, executat din pietre profilate



Fig. 150. Bloc de piatră, original, probabil, din componența unui sistem de aducțiune a apei, refolosit la turnul de intrare

CATALOGUL PIETRELOR DIN LAPIDAR

- Nr. cat.** 001
Nr. inv. 091
Denumire Soclu de portal
Material Calcar
Descriere Piesa păstrează profilatura montantului de ușă care se oprește pe suprafața piezișă a soclului. Profilatura se compune dintr-o baghetă circulară și una în formă de pară, despărțite de cavete. Pe suprafața profilaturii se pot distinge diferite simboluri incizate, printre altele și o cruce. Ulterior piesa a fost refolosită, iar o parte a profilaturii distruse. Probabil în urma refolosirii a primit o cavetă dreptunghiulară pe latura din stânga. (**Pl. 1**)
Datare Sec. XV–XVI
- Nr. cat.** 002
Nr. inv. 039
Denumire Montant de fereastră sau ușă
Material Calcar
Similar 003, 004, 005
Descriere Profilatura montantului se compune dintr-o baghetă circulară și una în formă de pară, despărțite de cavete. Pe latura din spate păstrează două orificii de fixare. Ulterior a fost refolosită prin teșirea laturii din spate, fără să i se afecteze profilatura. (**Pl. 2**)
Datare Sec. XV–XVI
- Nr. cat.** 003
Nr. inv. 082
Denumire Montant de fereastră sau ușă
Material Calcar
Descriere Profilatura montantului se compune dintr-o baghetă circulară și una în formă de pară, despărțite de cavete. Pe latura din spate păstrează două orificii de fixare. (**Pl. 2**)
Similar 002, 004, 005
Datare Sec. XV–XVI

Nr. cat. 004
 Nr. inv. 090
 Denumire Montant de fereastră sau ușă
 Material Calcar
 Descriere Profilatura montantului se compune dintr-o baghetă circulară și una în formă de pară, despărțite de cavete. (PI. 2)
 Similar 002, 003, 005
 Datare Sec. XV–XVI

Nr. cat. 005
 Nr. inv. 092
 Denumire Montant de fereastră sau ușă
 Material Calcar
 Descriere Profilatura montantului se compune dintr-o baghetă circulară și una în formă de pară, despărțite de cavete. Pe latura din spate păstrează două orificii de fixare. Ulterior a fost refolosită prin teșirea laturii din spate, fără să i se afecteze profilatura. (PI. 2)
 Similar 002, 003, 004
 Datare Sec. XV–XVI

Nr. cat. 006
 Nr. inv. 102
 Denumire Montant de ușă
 Material Calcar
 Descriere Montant de ușă cu muchia teșită. În partea inferioară a teșiturii se păstrează un decor piramidal ce făcea parte din soclul montantului. Pe muchia alăturată se află caveta dreptunghiulară pentru fixarea canatului ușii. Suprafața piesei păstrează urme de zugrăveală. (PI. 3)
 Datare –

Nr. cat. 007
 Nr. inv. 108
 Denumire Consolă
 Material Calcar
 Descriere Consolă dublă, cu muchiile teșite pe ambele laturi. Probabil a servit pentru descărcarea a două arce. (PI. 4)
 Similar 008
 Datare –

Nr. cat. 008
 Nr. inv. 037
 Denumire Consolă

Material Calcar
 Descriere Fragment de consolă cu muchiile teșite pe ambele laturi. **(Pl. 4)**
 Similar 007
 Datare –

Nr. cat. 009
 Nr. inv. 022
 Denumire Bolțar
 Material Calcar
 Descriere Una dintre muchiile intradosului este teșit. Bolțarul făcea parte dintr-o arcadă sau portal cu deschiderea maximă de cca. 2 m. Ulterior a fost refolosit ca și piatră de construcție având urme mortar pe toate fețele. **(Pl. 5)**
 Similar 010, 011
 Datare –

Nr. cat. 010
 Nr. inv. 100
 Denumire Bolțar
 Material Calcar
 Descriere Una dintre muchiile intradosului este teșit. Bolțarul făcea parte dintr-o arcadă sau portal. **(Pl. 5)**
 Similar 009, 011
 Datare –

Nr. cat. 011
 Nr. inv. 024
 Denumire Bolțar dintr-un ancadrament de ușă
 Material Calcar
 Descriere Muchiile din intradosul bolțarului sunt prelucrate diferit. O muchie este teșită iar cealaltă este prevăzută cu o cavetă dreptunghiulară. Bolțarul făcea parte dintr-un portal cu deschiderea maximă de cca. 2,20 m. Intradosul prezintă urme de tencuială albă și roșie. **(Pl. 6)**
 Similar 009, 010
 Datare –

Nr. cat. 012
 Nr. inv. 065
 Denumire Montant de ușă
 Material Calcar
 Descriere Montant de ușă cu muchia teșită. Pe latura opusă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii. **(Pl. 6)**

Similar 013
 Datare –

Nr. cat. 013

Nr. inv. 066

Denumire Montant de ușă

Material Calcar

Descriere Montant de ușă cu muchia teșită. Pe latura opusă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii.

Similar 012

Datare –

Nr. cat. 014

Nr. inv. 005

Denumire Trafor

Material Calcar

Descriere Extradosul traforului se compune dintr-un listel cu muchiile teșite mărginit de câte o scotie, iar intradosul se compune dintr-un listel mărginit de câte o scotie. Pe intrados se distinge nașterea unui trafor secundar. (Pl. 7)

Datare Sec. XV–XVI

Nr. cat. 015

Nr. inv. 001

Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă

Material Calcar

Descriere Profilatura se compune dintr-un profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel. Profilatura este acoperită cu strat de zugrăveală roz. (Pl. 10)

Similar 016, 017, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 016

Nr. inv. 009

Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă

Material Calcar

Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel. Profilatura este acoperită cu strat de zugrăveală. (Pl. 11)

Similar 015, 017, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 017

Nr. inv. 012

Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă
 Material Calcar
 Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel. (Pl. 10)
 Similar 015, 016, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 018

Nr. inv. 034
 Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă
 Material Calcar
 Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel. Profilatura este acoperită cu trei straturi de zugrăveală, unul roșiatic. Piatra a fost ulterior recioplită. (Pl. 11)
 Similar 015, 016, 017, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 019

Nr. inv. 048
 Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă
 Material Calcar
 Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.
 Similar 015, 016, 017, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 020

Nr. inv. 049
 Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă
 Material Calcar
 Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.
 Similar 015, 016, 017, 019, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 021

Nr. inv. 050
 Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă
 Material Calcar
 Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.
 Similar 015, 016, 017, 019, 020, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 022

Nr. inv. 052

Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă

Material Calcar

Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.

Similar 015, 016, 017, 019, 020, 021, 023, 024, 025, 026, 027, 028

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 023

Nr. inv. 053

Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă

Material Calcar

Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.

Similar 015, 016, 017, 019, 020, 021, 022, 024, 025, 026, 027, 028

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 024

Nr. inv. 054

Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă

Material Calcar

Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.

Similar 015, 016, 017, 019, 020, 021, 022, 023, 025, 026, 027, 028

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 025

Nr. inv. 055

Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă

Material Calcar

Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.

Similar 015, 016, 017, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 026, 027, 028

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 026

Nr. inv. 056

Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă

Material Calcar

Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel. Are incizate literele MV.

Similar 015, 016, 017, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 027, 028

Datare Sec. XVI–XVII

- Nr. cat.** 027
Nr. inv. 057
Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă
Material Calcar
Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.
Similar 015, 016, 017, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 028
Datare Sec. XVI–XVII
- Nr. cat.** 028
Nr. inv. 058
Denumire Fragment de sprânceană de fereastră sau ușă
Material Calcar
Descriere Profil nazal cu picurător – listel – listel – kyma reversa – listel.
Similar 015, 016, 017, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027
Datare Sec. XVI–XVII
- Nr. cat.** 029
Nr. inv. 007
Denumire Sprânceană de fereastră renașcentistă
Material Gresie
Descriere Profilatura piesei se compune din listel – kyma – mulară dreptunghiulară – semibaghetă – listel. (**Pl. 9**)
Similar 030, 031, 032, 033, 034, 035
Datare Sec. XVI
- Nr. cat.** 030
Nr. inv. 014
Denumire Sprânceană de fereastră renașcentistă
Material Gresie
Descriere Profilatura piesei se compune din listel – kyma – mulară dreptunghiulară – semibaghetă – listel. (**Pl. 9**)
Similar 029, 031, 032, 033, 034, 035
Datare Sec. XVI
- Nr. cat.** 031
Nr. inv. 045
Denumire Sprânceană de fereastră renașcentistă
Material Gresie
Descriere Profilatura piesei se compune din listel – kyma – mulară dreptunghiulară – semibaghetă – listel.
Similar 029, 030, 032, 033, 034, 035
Datare Sec. XVI

Nr. cat. 032
 Nr. inv. 069
 Denumire Sprânceană de fereastră renașcentistă
 Material Gresie
 Descriere Profilatura piesei se compune din listel – kyma – mulură dreptunghiulară – semibaghetă – listel.
 Similar 029, 030, 031, 033, 034, 035
 Datare Sec. XVI

Nr. cat. 033
 Nr. inv. 070
 Denumire Sprânceană de fereastră renașcentistă
 Material Gresie
 Descriere Profilatura piesei se compune din listel – kyma – mulură dreptunghiulară – semibaghetă – listel.
 Similar 029, 030, 031, 032, 034, 035
 Datare Sec. XVI

Nr. cat. 034
 Nr. inv. 088
 Denumire Sprânceană de fereastră renașcentistă
 Material Gresie
 Descriere Profilatura piesei se compune din listel – kyma – mulură dreptunghiulară – semibaghetă – listel. (Pl. 8)
 Similar 029, 030, 031, 032, 033, 035
 Datare Sec. XVI

Nr. cat. 035
 Nr. inv. 089
 Denumire Sprânceană de fereastră renașcentistă
 Material Gresie
 Descriere Profilatura piesei se compune din listel – kyma – mulură dreptunghiulară – semibaghetă – listel. (Pl. 9)
 Similar 029, 030, 031, 032, 033, 034
 Datare Sec. XVI

Nr. cat. 036
 Nr. inv. 071
 Denumire Montant de fereastră
 Material Gresie
 Descriere Fragment dintr-un montant de fereastră. Profilatura: listel – kyma – listel – baghetă – listel. Pe muchia din spate dispune de o cavetă dreptunghiulară

pentru fixarea canatului ferestrei.
 Similar 037, 038
 Datare Sec. XVI

Nr. cat. 037
 Nr. inv. 072
 Denumire Montant de fereastră
 Material Gresie
 Descriere Fragment dintr-un montant de fereastră. Profilatura: listel – kyma – listel – baghetă – listel. Pe muchia din spate dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru fixarea canatului ferestrei.
 Similar 036, 038
 Datare Sec. XVI

Nr. cat. 038
 Nr. inv. 073
 Denumire Montant de fereastră
 Material Gresie
 Descriere Fragment dintr-un montant de fereastră. Profilatura: listel – kyma – listel – baghetă – listel. Profilatura păstrează și nașterea menoului ce împărțea golul ferestrei. Pe muchia din spate dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru fixarea canatului ferestrei. (**Pl. 12**)
 Similar 036, 037
 Datare Sec. XVI

Nr. cat. 039
 Nr. inv. 051
 Denumire Soclu
 Material Calcar
 Descriere Lespede de piatră dreptunghiulară având pe trei laturi o profilatură compusă din kyma mărginită de câte un listel. (**Pl. 12**)
 Similar 040, 041
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 040
 Nr. inv. 063
 Denumire Soclu
 Material Calcar
 Descriere Lespede de piatră dreptunghiulară având pe trei laturi o profilatură compusă din kyma mărginită de câte un listel.
 Similar 039, 041
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 041
Nr. inv. 064
Denumire Soclu
Material Calcar
Descriere Lеспеде de piatră dreptunghiulară având pe trei laturi o profilatură compusă din kyma mărginită de câte un listel. Pe latura dreaptă are un decupaj dreptunghiular. (Pl. 12)
Similar 039, 040
Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 042
Nr. inv. 019
Denumire Ancadrament de ușă
Material Gresie
Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel.
Similar 043, 044, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 052
Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 043
Nr. inv. 020
Denumire Ancadrament de ușă
Material Gresie
Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel.
Similar 042, 044, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 052
Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 044
Nr. inv. 021
Denumire Ancadrament de ușă
Material Gresie
Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel. (Pl. 13)
Similar 042, 043, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 052
Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 045
Nr. inv. 033
Denumire Ancadrament de ușă
Material Gresie
Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel

– semicavetă – baghetă – listel. Piesa făcea parte din colțul superior al ancadramentului și înfățișează întretărirea primei baghete. **(Pl. 13)**

Similar 042, 043, 044, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 052

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 046

Nr. inv. 075

Denumire Ancadrament de ușă

Material Gresie

Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel.

Similar 042, 043, 044, 045, 047, 048, 049, 050, 051, 052

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 047

Nr. inv. 077

Denumire Ancadrament de ușă

Material Gresie

Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel.

Similar 042, 043, 044, 045, 046, 048, 049, 050, 051, 0522

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 048

Nr. inv. 078

Denumire Ancadrament de ușă

Material Gresie

Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel. **(Pl. 13)**

Similar 042, 043, 044, 045, 046, 047, 049, 050, 051, 052

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 049

Nr. inv. 079

Denumire Ancadrament de ușă

Material Gresie

Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel. Piesa făcea parte din colțul superior al ancadramentului și înfățișează întretărirea primei baghete. **(Pl. 14)**

Similar 042, 043, 044, 045, 046, 047, 048, 050, 051, 052

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 050
 Nr. inv. 081
 Denumire Ancadrament de ușă
 Material Gresie
 Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel. (Pl. 14)
 Similar 042, 043, 044, 045, 046, 047, 048, 049, 051, 0522
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 051
 Nr. inv. 120
 Denumire Ancadrament de ușă
 Material Gresie
 Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel. (Pl. 14)
 Similar 042, 043, 044, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 052
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 052
 Nr. inv. 121
 Denumire Ancadrament de ușă
 Material Gresie
 Descriere Profilatura ușii se compune dintr-un listel – semicavetă – baghetă – listel – semicavetă – baghetă – listel. (Pl. 14)
 Similar 042, 043, 044, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 051
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 053
 Nr. inv. 010
 Denumire Pervaz
 Material Calcar
 Descriere Profilatura piesei se compune din listel – semicavetă – baghetă – listel – listel. (Pl. 15)
 Similar 054
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 054
 Nr. inv. 011
 Denumire Pervaz
 Material Calcar
 Descriere Profilatura piesei se compune din listel – semicavetă – baghetă – listel – listel. Pe partea superioară păstrează urma unei linii de poziționare, iar pe

latura principală se află două orificii. Piesa pare să fost refolosită ulterior având în vedere că păstrează urme de tencuială pe profil. **(Pl. 16)**

Similar 053
Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 055
Nr. inv. 016
Denumire Pervaz
Material Calcar
Descriere Profilatura piesei se compune din baghetă – listel – listel **(Pl. 17)**
Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 056
Nr. inv. 003
Denumire Nervură de boltă
Material Calcar
Descriere Nervura aparține tipului trapezoidal. Scotia ei este decorată cu astragal. **(Pl. 18)**
Similar 057
Datare Sec. XVII

Nr. cat. 057
Nr. inv. 004
Denumire Nervură de boltă
Material Calcar
Descriere Nervura aparține tipului trapezoidal. Scotia ei este decorată cu astragal. **(Pl. 18)**
Similar 056
Datare Sec. XVII

Nr. cat. 058
Nr. inv. 101
Denumire Consolă
Material Calcar
Descriere Consolă decorată pe latura din față cu o palmetă cu cinci frunze. Nervura mediană a frunzelor este înlocuită cu un șir de măргеle. **(Pl. 19)**
Datare Sec. XVII

Nr. cat. 059
Nr. inv. 002
Denumire Colț de pervaz
Material Calcar

Descriere Pervazul are suprafața superioară ușor înclinată. Aici se poate și profilatura montantului. Profilatura se compune din profil nazal în dreptunghiular – cavetă – tor – cavetă – listel. Aceste elemente de profilatură se repetă sub formă de consolă sub profilatura orizontală. (Pl. 20)

Similar 060, 061, 062, 063

Datare Sec. XVII

Nr. cat. 060

Nr. inv. 025

Denumire Colț de pervaz

Material Calcar

Descriere Pervazul are suprafața superioară ușor înclinată. Aici se poate și profilatura montantului. Profilatura se compune din profil nazal în dreptunghiular – cavetă – tor – cavetă – listel. Aceste elemente de profilatură se repetă sub formă de consolă sub profilatura orizontală. (Pl. 20)

Similar 059, 061, 062, 063

Datare Sec. XVII

Nr. cat. 061

Nr. inv. 047

Denumire Montant de fereastră

Material Calcar

Descriere Profilatura pornește cu o muchie țeșită urmată de o cavetă – tor – cavetă – muchie țeșită. Muchia din extradოსul montantului este țeșită în formă de cavetă. Pe latura intradosului se păstrează canalul canatului ferestrei. În partea superioară a piesei profilatura se desprinde de traseul vertical pentru a forma consola ferestrei care susține sprânceana. (Pl. 20)

Similar 059, 060, 062, 063

Datare Sec. XVII

Nr. cat. 062

Nr. inv. 118

Denumire Pervaz

Material Calcar

Descriere Pervazul are suprafața superioară ușor înclinată. Profilatura se compune din profil nazal în dreptunghiular – cavetă – tor – cavetă – listel. Aceste elemente de profilatură se repetă sub formă de consolă sub profilatura orizontală. Consola mai este decorată cu un motiv ogival. (Pl. 20)

Similar 059, 060, 061, 063

Datare Sec. XVII

- Nr. cat.** 063
 Nr. inv. 119
 Denumire Sprânceană de fereastră
 Material Calcar
 Descriere Sprânceana are profilatura compusă din listel – kyma – baghetă împletită – scotie – baghetă. Pe partea de mijloc dispune de un fronton triunghiular cu laturile ușor arcuite. Sprânceana păstrează și o parte din profilatura ancadramentului. Pare să fie o piesă refolosită, original fiind vorba despre un montant gotic. Profilatura gotică se păstrează pe latura din spate din care se mai păstrează un tor și o scotie. (Pl. 20)
- Similar 059, 060, 061, 062
 Datare Sec. XVII
- Nr. cat.** 064
 Nr. inv. 035
 Denumire Parapet de balcon
 Material Gresie
 Descriere Parapet decorat cu arce întretăiate care imitează traforul ogival. (Pl. 21)
- Similar 065, 066, 067
 Datare Sec. XVI–XVII
- Nr. cat.** 065
 Nr. inv. 067
 Denumire Parapet de balcon
 Material Gresie
 Descriere Parapet decorat cu arce întretăiate care imitează traforul ogival. (Pl. 21)
- Similar 064, 066, 067
 Datare Sec. XVI–XVII
- Nr. cat.** 066
 Nr. inv. 087
 Denumire Parapet de balcon
 Material Gresie
 Descriere Parapet decorat cu arce întretăiate care imită traforul ogival. (Pl. 22)
- Similar 064, 065, 067
 Datare Sec. XVI–XVII
- Nr. cat.** 067
 Nr. inv. 117
 Denumire Parapet de balcon
 Material Gresie
 Descriere Parapet decorat cu arce întretăiate care imită traforul ogival. (Pl. 21)

Similar 064, 065, 066
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 068

Nr. inv. 042

Denumire Parapet

Material Calcar sau gresie

Descriere Parapetul este mărginit de un chenar, iar suprafața lui este decorat cu o mulură în arc frânt. Pe alocuri esete acoperit cu zugrăveală albă.

Similar 069, 070, 071, 072, 073

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 069

Nr. inv. 080

Denumire Parapet

Material Calcar sau gresie

Descriere Parapetul este mărginit de un chenar, iar suprafața lui este decorat cu o mulură în arc frânt. Pe alocuri esete acoperit cu zugrăveală albă. (Pl. 23)

Similar 068, 070, 071, 072, 073

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 070

Nr. inv. 083

Denumire Parapet

Material Calcar sau gresie

Descriere Parapetul este mărginit de un chenar, iar suprafața lui este decorat cu o mulură în arc frânt. (Pl. 24)

Similar 068, 069, 071, 072, 073

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 071

Nr. inv. 084

Denumire Parapet

Material Calcar sau gresie

Descriere Parapetul este mărginit de un chenar, iar suprafața lui este decorat cu o mulură în arc frânt. (Pl. 24)

Similar 068, 069, 070, 072, 073

Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 072

Nr. inv. 085

Denumire Parapet

Material Calcar sau gresie
 Descriere Parapetul este mărginit de un chenar, iar suprafața lui este decorat cu o mulură în arc frânt. (Pl. 23)
 Similar 068, 069, 070, 071, 073
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 073

Nr. inv. 086
 Denumire Parapet
 Material Calcar sau gresie
 Descriere Parapetul este mărginit de un chenar, iar suprafața lui este decorat cu o mulură în arc frânt. (Pl. 24)
 Similar 068, 069, 070, 071, 072
 Datare Sec. XVI–XVII

Nr. cat. 074

Nr. inv. 036, 046, 116
 Denumire Leu de strajă (leu tenant)
 Material Gresie
 Descriere Cele trei fragmente îmbinate înfățișează un leu așezat pe două picioare. Cu cele două membre inferioare ține un scut heraldic neted/lis. Figura heraldică foarte probabil era pictată, urmele acesteia însă nu se păstrează. Capul leului și membrele posterioare lipsesc. Pe latura din spate se distinge o profilatură dreaptă, leul fiind plasat probabil în dreptul unui montant de poartă. (Pl. 25)
 Datare Sec. XVIII

Nr. cat. 075

Nr. inv. 099
 Denumire Consolă
 Material Calcar
 Descriere Consolă decorată cu două profile de tip kyma despărțite de listeluri. (Pl. 26)
 Datare Sec. XVIII

Nr. cat. 076

Nr. inv. 026
 Denumire Montant de ușă
 Material Calcar
 Descriere Montantul de ușă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii. Pe alocuri se văd urme de zugrăveală roșiatică. (Pl. 27)
 Similar 077, 078, 079, 080, 081, 082
 Datare Sec. XVIII–XIX

Nr. cat. 077
Nr. inv. 027
Denumire Montant de ușă
Material Calcar
Descriere Montantul de ușă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii și o balama din fier. Pe alocuri se văd urme de zugrăveală roșiatică.
Similar 076, 078, 079, 080, 081, 082
Datare Sec. XVIII–XIX

Nr. cat. 078
Nr. inv. 028
Denumire Montant de ușă
Material Calcar
Descriere Montantul de ușă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii și o balama de fier. Pe alocuri se văd urme de zugrăveală roșiatică.
Similar 076, 077, 079, 080, 081, 082
Datare Sec. XVIII–XIX

Nr. cat. 079
Nr. inv. 029
Denumire Montant de ușă
Material Calcar
Descriere Montantul de ușă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii și un orificiu de fixare a balamalei. Pe alocuri se văd urme de zugrăveală roșiatică.
Similar 076, 077, 078, 080, 081, 082
Datare Sec. XVIII–XIX

Nr. cat. 080
Nr. inv. 030
Denumire Montant de ușă
Material Calcar
Descriere Montantul de ușă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii. Pe alocuri se văd urme de zugrăveală roșiatică.
Similar 076, 077, 078, 079, 081, 082
Datare Sec. XVIII–XIX

Nr. cat. 081
Nr. inv. 031
Denumire Montant de ușă
Material Calcar
Descriere Montantul de ușă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii

și un orificiu de fixare a balamalei. Pe alocuri se văd urme de zugrăveală roșiatică. (Pl. 27)

Similar 076, 077, 078, 079, 080, 082
 Datare Sec. XVIII–XIX

Nr. cat. 082

Nr. inv. 093

Denumire Montant de ușă

Material Calcar

Descriere Montantul de ușă dispune de o cavetă dreptunghiulară pentru canatul ușii. Pe alocuri se văd urme de zugrăveală roșiatică.

Similar 076, 077, 078, 079, 080, 081

Datare Sec. XVIII–XIX

Nr. cat. 083

Nr. inv. 008

Denumire Soclul unui montant de ușă sau fereastră

Material Calcar

Descriere Este o piesă refolosită. Într-o primă fază profilatura se compunea dintr-o muchie teșită pe exterior, și o cavetă dreptunghiulară pentru canat pe interior. Ulterior a primit o profilatură renașcentistă compusă dintr-o baghetă și un listel. Vechea profilatură este acoperită cu mortar și zugrăveală albă. (Pl. 28)

Datare –

Nr. cat. 084

Nr. inv. 013

Denumire Asiză profilată

Material Gresie

Descriere Profilatura se compune din muluri mai voluminoase: listel – listel – tor – listel. Pe una dintre laturi se distinge o cavetă dreptunghiulară pentru fixarea unei benzi de metal. Probabil aparține unui portal sau unei ferestre mai ample. (Pl. 28)

Similar 085

Datare –

Nr. cat. 085

Nr. inv. 015

Denumire Asiză profilată

Material Gresie

Descriere Profilatura se compune din muluri mai voluminoase: listel – listel – tor – listel. Pe una dintre laturi se distinge o cavetă dreptunghiulară pentru

fixarea unei benzi de metal. Probabil aparține unui portal sau unei ferestre mai ample. (Pl. 28)

Similar 084
Datare –

Nr. cat. 086

Nr. inv. 018

Denumire Fragment cu profilatură

Material Calcar

Descriere Fragment de asiză refolosit în urma căreia profilatura originală a fost distrusă. Mai păstrează o scotie mărginită de câte un listel fiind acoperită cu mai multe straturi de zugrăveală. (Pl. 29)

Similar 087
Datare –

Nr. cat. 087

Nr. inv. 023

Denumire Fragment cu profilatură

Material Calcar

Descriere Fragment de asiză refolosit în urma căreia profilatura originală a fost distrusă. Mai păstrează o scotie mărginită de câte un listel. (Pl. 29)

Similar 086
Datare –

Nr. cat. 088

Nr. inv. 006

Denumire Fragment cu profil de factură gotică

Material Calcar

Descriere Profilatura se compune dintr-o mulură în formă de gheară (picurător?). Scotia este urmată de un listel pe care se disting două straturi de zugrăveală galbenă și albă. (Pl. 29)

Similar 089, 090, 091
Datare Sec. XV–XVI

Nr. cat. 089

Nr. inv. 040

Denumire Fragment cu profil de factură gotică

Material Calcar

Descriere Profilatura se compune dintr-o mulură în formă de gheară (picurător?). Scotia este urmată de un listel.

Similar 088, 090, 091
Datare Sec. XV–XVI

- Nr. cat.** 090
 Nr. inv. 059
 Denumire Fragment cu profil de factură gotică
 Material Calcar
 Descriere Profilatura se compune dintr-o mulură în formă de gheară (picurător?). Scotia este urmată de un listel.
 Similar 088, 089, 091
 Datare Sec. XV–XVI
- Nr. cat.** 091
 Nr. inv. 060
 Denumire Fragment cu profil de factură gotică
 Material Calcar
 Descriere Profilatura se compune dintr-o mulură în formă de gheară (picurător?). Scotia este urmată de un listel.
 Similar 088, 089, 090
 Datare Sec. XV–XVI
- Nr. cat.** 092
 Nr. inv. 017
 Denumire Placă de piatră
 Material Calcar
 Descriere Placă (capac?) din piatră cu cavetă dreptunghiulară pentru fixare de-a lungul marginii. Era formată din două bucăți aproximativ identice. Pe latura superioară sunt dispuse două lăcașuri pentru scoabe. Pe latura inferioară are un decupaj circular. (Pl. 30)
 Datare –
- Nr. cat.** 093
 Nr. inv. 032
 Denumire Bloc de piatră fasonat
 Material Calcar
 Descriere Bloc de piatră cu fețele fasonate. Pe una dintre laturi dispune de două orificii de fixare a feroneriei. Pe aceeași latură este incizată litera F, care pare să fie urma unei intervenții ulterioare. (Pl. 30)
 Datare –
- Nr. cat.** 094
 Nr. inv. 038
 Denumire Neidentificat
 Material Calcar
 Descriere Piesă sculptată din piatră cu baza pătrată și trunchiul octogonal. Patru

laturi ale trunchiului sunt decorate cu forme romboidale. Piesa dispune de un orificiu interior circular. (Pl. 31)

Similar 095

Datare –

Nr. cat. 095

Nr. inv. 098

Denumire Neidentificat

Material Calcar

Descriere Piesă sculptată din piatră cu baza pătrată și trunchiul octogonal. Piesa dispune de un orificiu interior circular. (Pl. 31)

Datare –

Nr. cat. 096

Nr. inv. 041

Denumire Neidentificat

Material Calcar

Descriere Piesa se compune dintr-o bază patrulateră și un trunchi octogonal, trecerea făcându-se prin niște gheare pe cele patru colțuri ale bazei. Baza este pătrunsă de un orificiu îngust, iar interiorul trunchiului este gol. Trunchiul este delimitat la ambele capete de o profilatură inelară. Păstrează urme de zugrăveală verde. (Pl. 32)

Datare –

Nr. cat. 097

Nr. inv. 044

Denumire Jgheab

Material Calcar

Descriere (Pl. 33)

Datare –

Nr. cat. 098

Nr. inv. 068

Denumire Jgheab

Material Calcar

Descriere (Pl. 33)

Datare –

Nr. cat. 099

Nr. inv. 061, 062

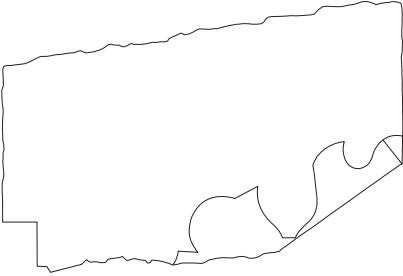
Denumire Placă de piatră

Material Calcar

Descriere	Placă (capac?) din piatră cu cavetă dreptunghiulară pentru fixare de-a lungul marginii. Este formată din două bucăți aproximativ identice. Pe latura superioară sunt dispuse patru lăcașuri pentru scoabe. Pe latura inferioară are un decupaj rezultat probabil în urma refolosirii pietrei. (Pl. 34)
Datare	–
Nr. cat.	100
Nr. inv.	074
Denumire	Dispozitiv de măcinat, râșniță?
Material	Calcar
Descriere	Lespede patrulateră. Dispune de un bazin conic care străpunge lespeda. Pe una din laturi are o scotie dreptunghiulară. (Pl. 34)
Datare	–

Radu Lupescu

PLANŞE

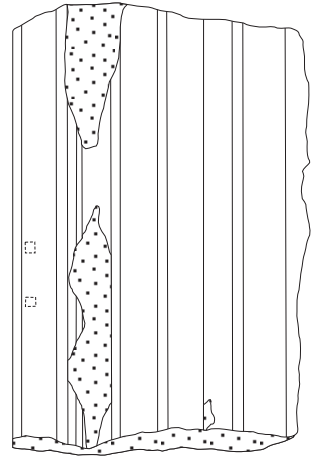


0 10cm

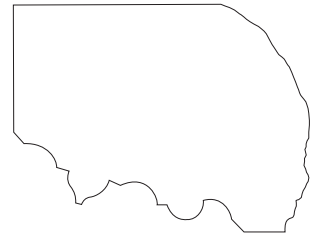
091



Planşa 1



0 10cm



039

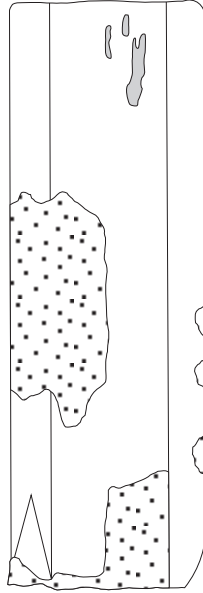


090



082

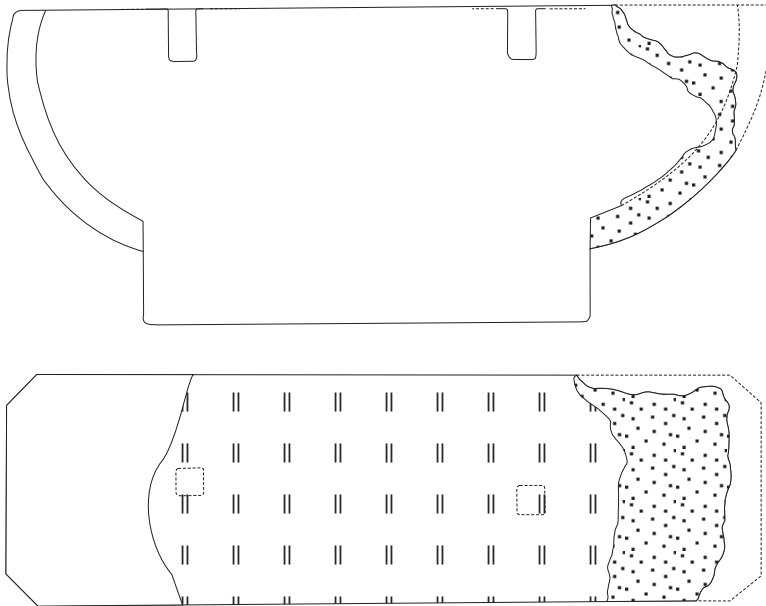
Planşa 2



0 10cm

102

Planşa 3



108



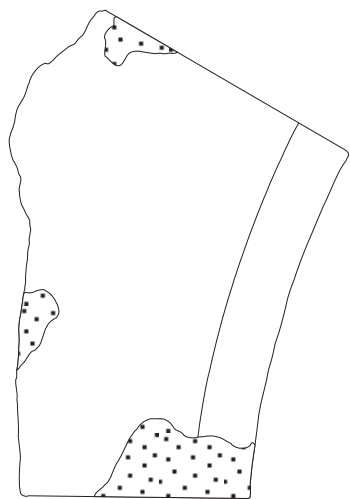
0 10 20cm



037



Planșa 4



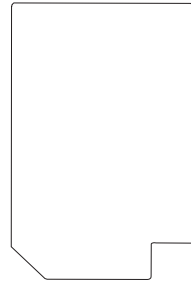
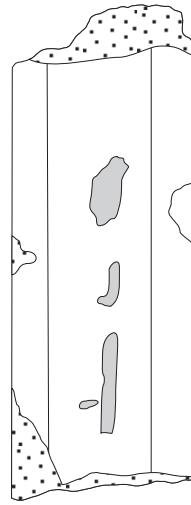
022



100



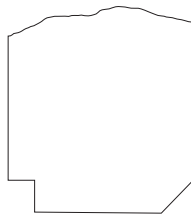
Planşa 5



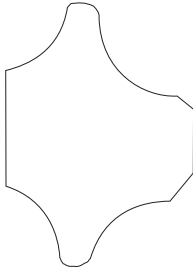
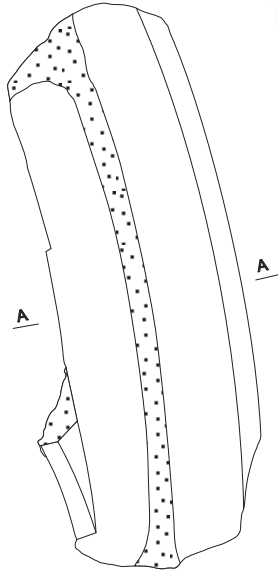
024



0 10 20cm



065

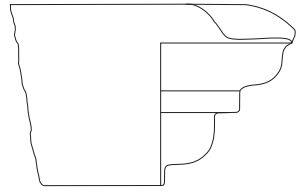
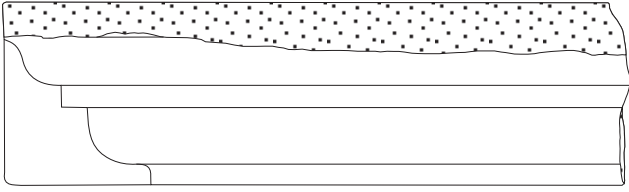


A-A'

005



Planşa 7



088



089

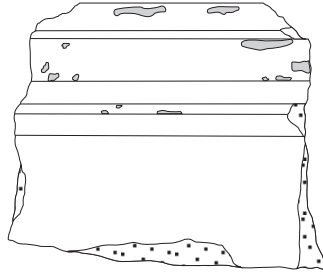


014

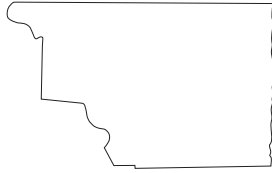
0 10cm



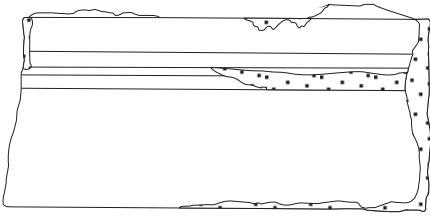
007



001



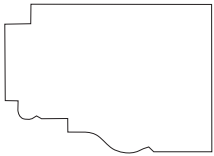
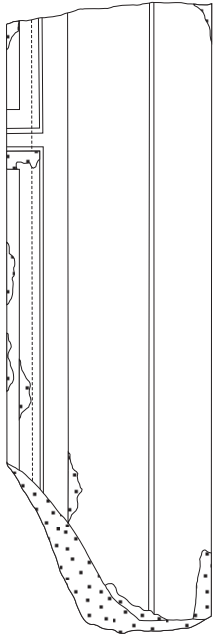
012



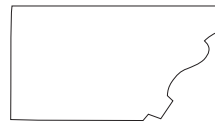
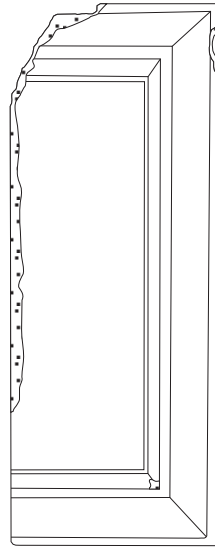
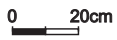
009



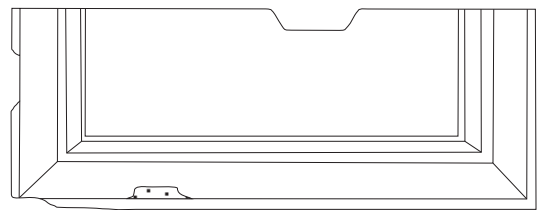
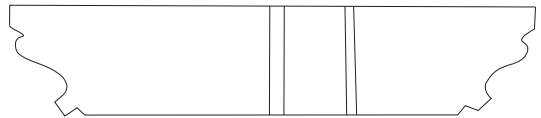
034



073

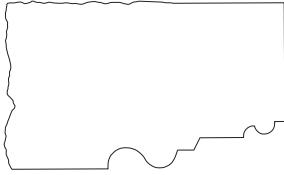
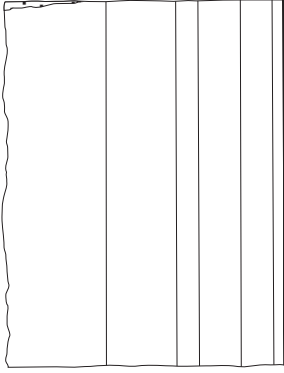


051



064

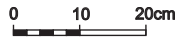




021

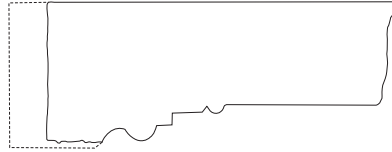
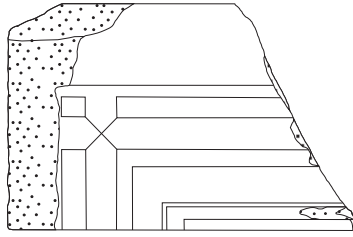


033



078

Planşa 13



079

0 10cm



081

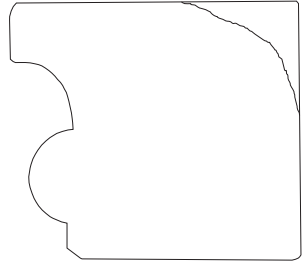
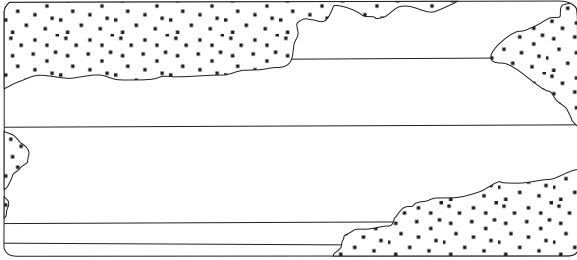


120



121

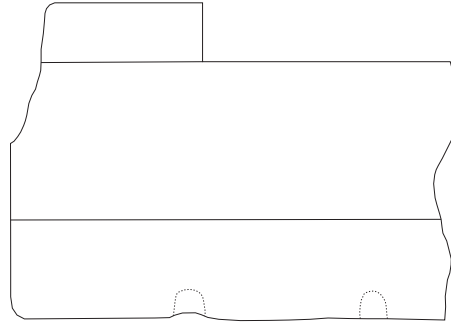
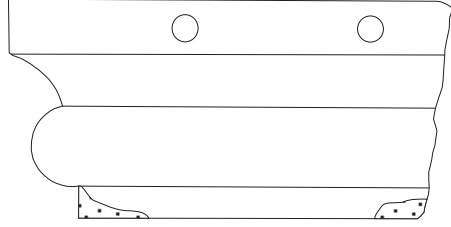
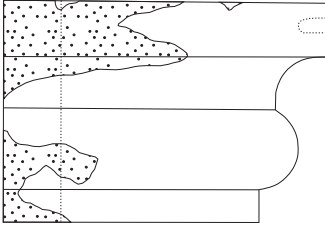
Planşa 14



010

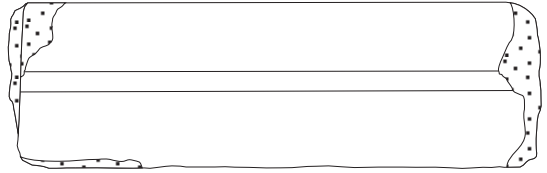
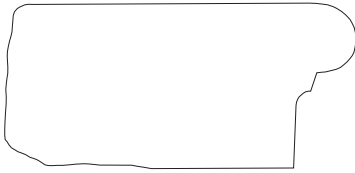


Planşa 15



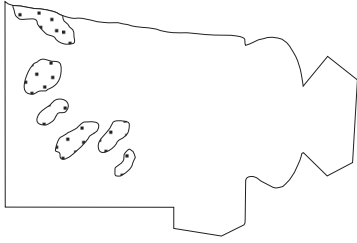
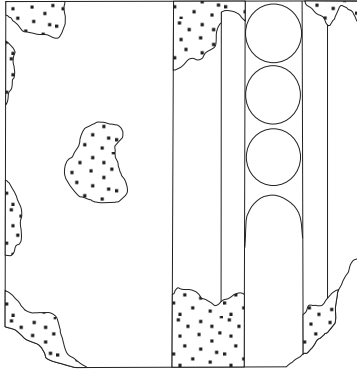
011

Planşa 16

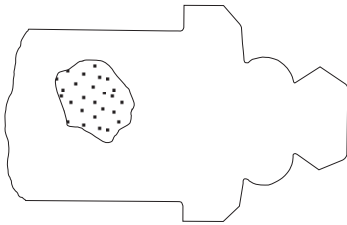
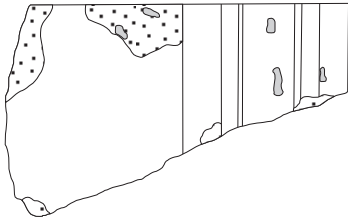


016





003



004

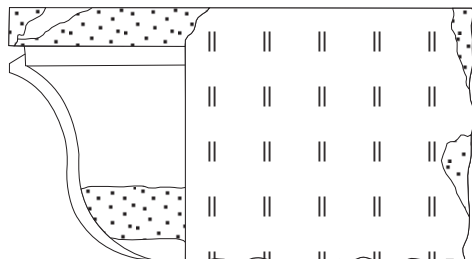
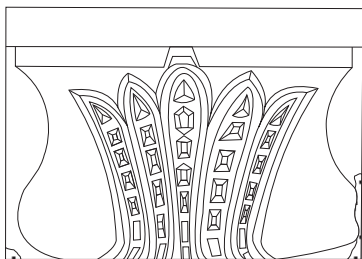
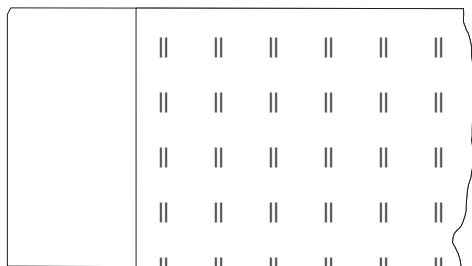
Planşa 18



101

0 10 20cm

Planşa 19 a

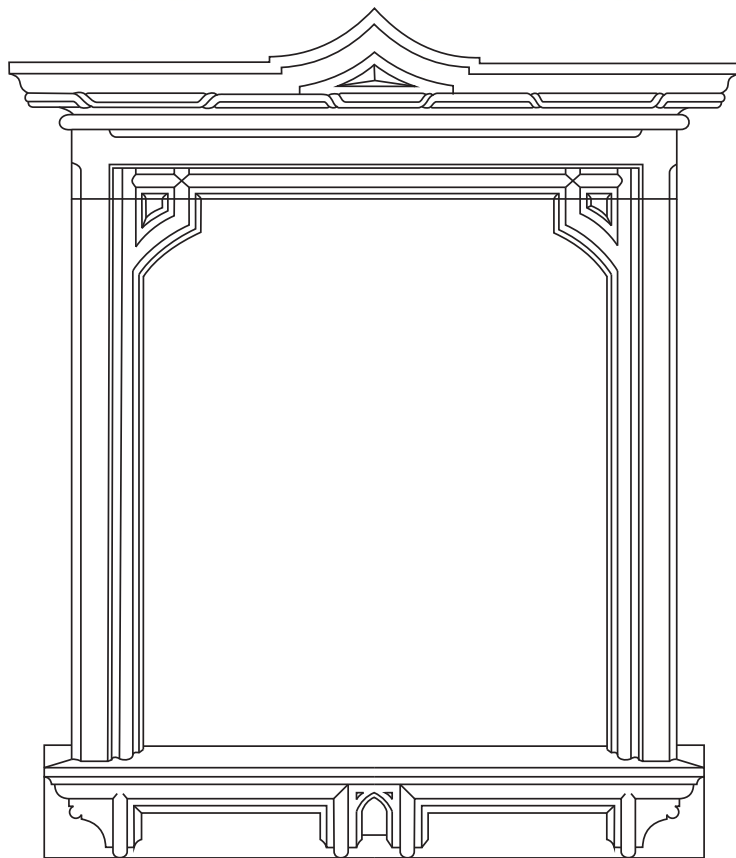


101



Planşa 19 b

Nr. inv. 119



Nr. inv. 47



Nr. inv. 2



Nr. inv. 118



Nr. inv. 25

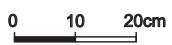
Planşa 20



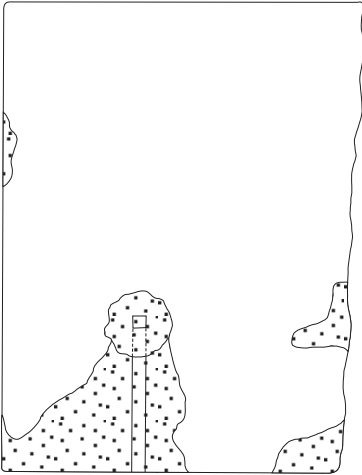
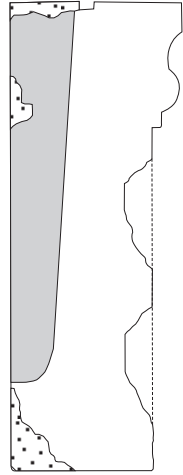
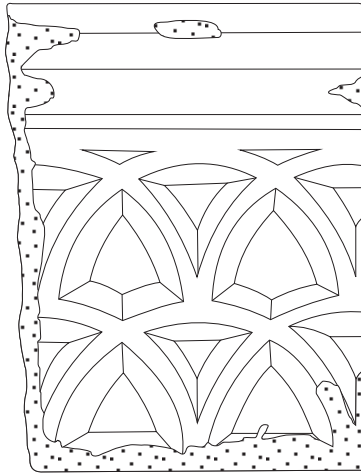
035



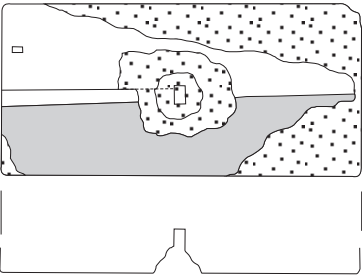
067



Planşa 21

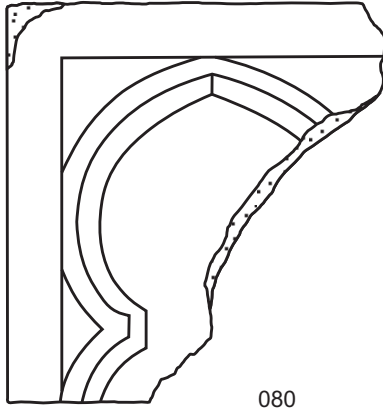


0 10 20cm

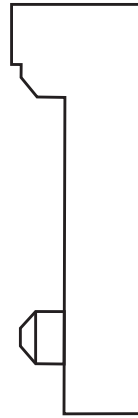
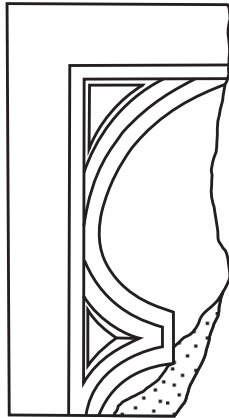


087

Planşa 22



080



085



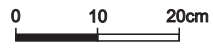
Planşa 23



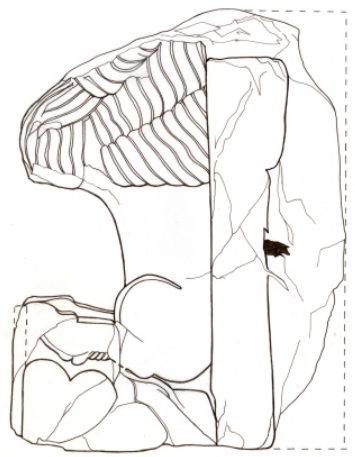
083



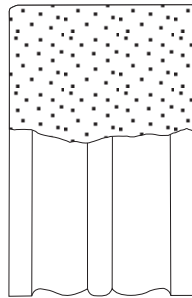
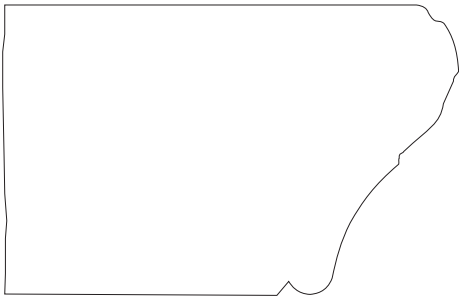
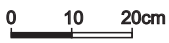
084



086



0 10 20cm



099

Planşa 26



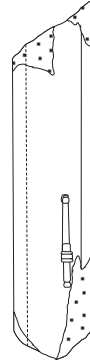
027



028



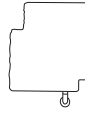
028



028



029



030



030

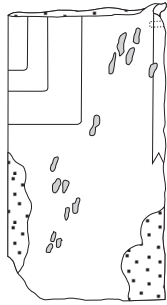
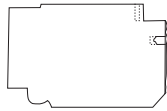


031

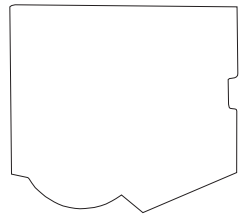
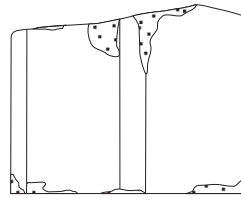


031

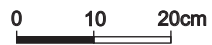




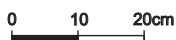
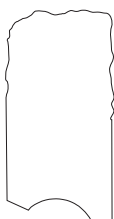
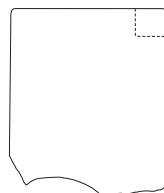
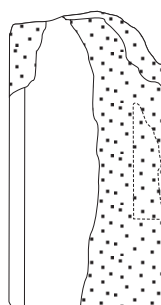
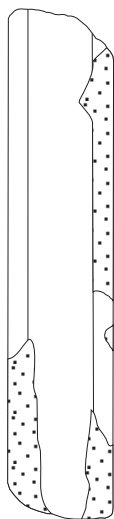
008



015

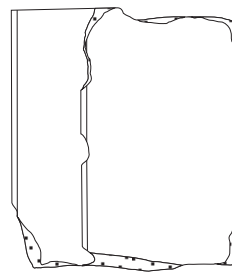


013



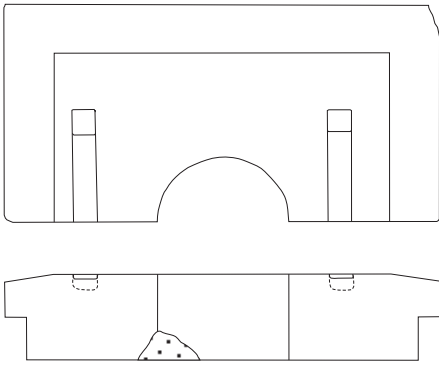
023

018



006

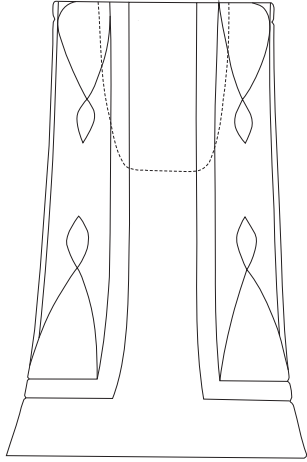
Planşa 29



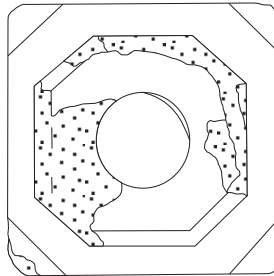
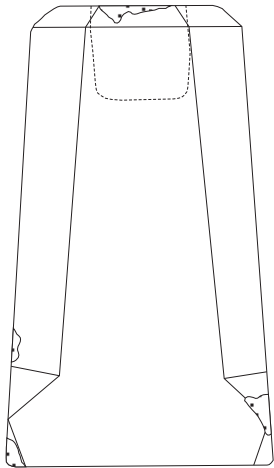
0 20cm



017

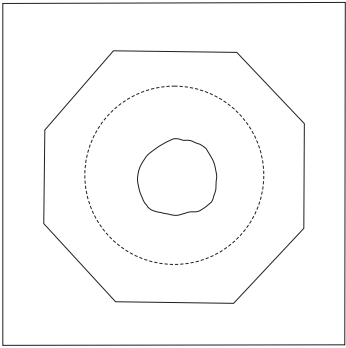
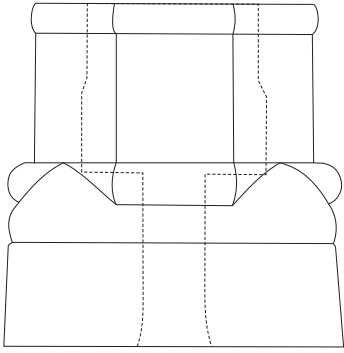


038



098

Planşa 31

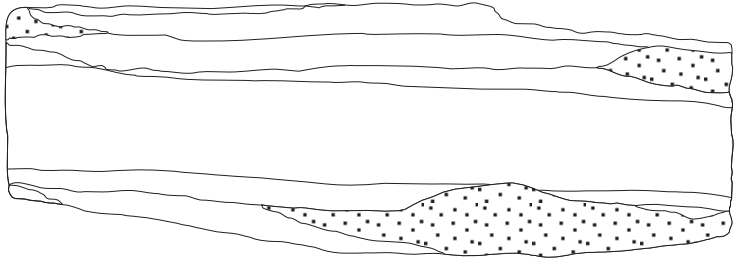
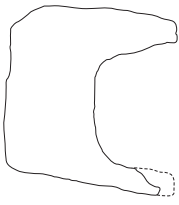


0 10 20cm



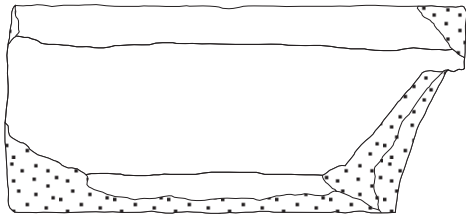
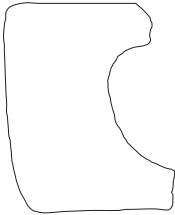
041

Planşa 32



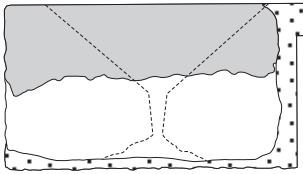
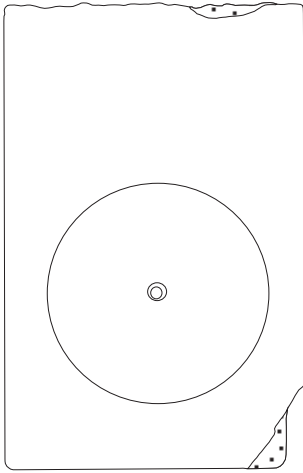
044

0 10 20cm



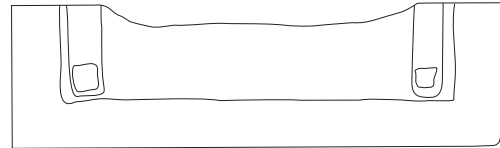
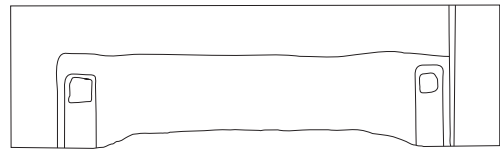
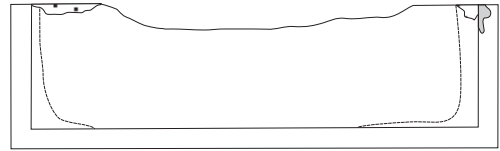
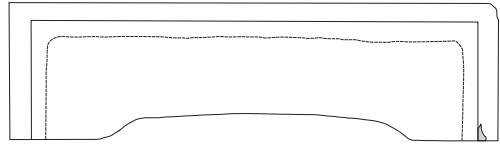
068

Planşa 33



0 10cm

074



0 10cm

061 - 062

LISTA ABREVIERILOR

AIIAI = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași

AP = Analele Putnei

ArhMold = Arheologia Moldovei

BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice

BOR = Biserica Ortodoxă Română

BMI = Buletinul Monumentelor Istorice

DRH = Documenta Romaniae Historica

MCA = Materiale și Cercetări Arheologice

MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei

RIAF = Revista Istorică

RIAF = Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie

RMM-MIA = Revista Muzeelor și Monumentelor – Monumente Istorice și de Artă

SCIA = Studii și Cercetări de Istoria Artei

SMIM = Studii și Materiale de Istorie Medie

TV = Teologie și Viață

